BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA Poznań
cd. 431 267 III
II
Nkpl. Gd. 33: 1991, Kn. 1–3 [brak kart]
1992-01-27.

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1991

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil scientifique*) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La tradution en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Мраморна ара от Августа Траяна, II—III в. Стара Загора

Снимка Л. Вагалински

Sur la couverture

Ara de marbre du Augusta Traiana, II—III s. Stara Zagora

Photo L. Vagalinski

© Археологически институт и музей при БАН
1991
c/o Jusautor, Sofia

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA Poznań

431267 III / 33 / 1991

Bibl. UAM

АРХЕОЛОГИЯ
ISSN 0324-1203
Год. XXXIII
1
1991
ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Обредни ями в Тракия (края на II—I хил. пр. н. е.)

РУМЯНА ГЕОРГИЕВА

„Обредни ями“ е определение, което обединява една група паметници, познати от публикациите като „жертвени“, „култови“ и „ритуални“ ями. Това са ями с различна форма, които се срещат в основата или в насипа на някои тракийски надгробни могили, а също и на групи от десетина до стотици на брой извън некрополите. В тях обикновено се откриват счупени или цели съдове, животински кости, пепел и въглени; някои от ямите са празни, а при други се забелязват следи от обмазка и опалване[1].

Обредните ями са въведени в научно обръщение с публикацията на некропола от Дуванлии; само в една от могилите — Кукова, са проучени над 100 ями[2]. По-сетне съобщенията за подобни паметници зачестяват: такива са открити в Копринка, Мирково, Кралево, Староселец и др., а напоследък комплекси от обредни ями се проучват в Дебелт и Сталийска махала. Разбира се, не всички от изброените ями са определени от изследвачите като обредни. Интерпретацията им е различна и в някои случаи — спорна. Изказани са например мнения, че това са ями — складове за съдове, места за съхранение на хранителни продукти, погребални и дори боклучни ями. Впрочем, тълкуването им като гробни съоръжения е породено от обстоятелството, че, макар и рядко, в някои от тях са намирани дребни късове от човешки кости.

Проучените досега у нас ями се отнасят към различни периоди от края на II — цялото I хил. пр. н. е., като най-активното им използуване е във времето VI—III в. пр. н. е. Очевидно е, че те са обект на хилядолетна обредна практика и дори само този факт вече прави интереса към тях оправдан. За съжаление пълното изследване на този вид паметници е затруднено от обстоятелството, че най-малко половината от известните досега обекти не са изцяло публикувани. Сведенията за тях идват от кратки съобщения, в които липсват важни подробности. Смея да изкажа и предположението, че съществуването на ями под или в могилни насипи в много случаи или не е съобщено, или пък не е забелязано.

Обредните ями се различават помежду си по **местонахождение** (в могилни насипи, в основи на надгробни могили и извън могилни некрополи), **форма** (кошеровидни, крушовидни, камбановидни, цилиндрични, кръгли)[3] и **съдържание** (празни, с въглени, пепел, животински кости, счупени и по-рядко — цели съдове, дребни предмети и пр.). Някои от тези отлики имат формален характер, но други са от значение при определяне на вида и предназначението им.

I. Обредни ями в и под могилни насипи

Въпросът за предназначението и датировката на ямите, намерени под и в могилни насипи, почти не е поставян. Те са определяни като „жертвени“ или „ритуални“, тъй като местонахождението им недвусмислено насочва към връзка с култа към мъртвите. Датата им, като изключим забележката на Б. Филов, че насипването на Кукова могила, вкопаването на ямите там и извършването на погребението в нея не са едновременни[4], не е коментирана.

Кога и защо са направени тези ями?

Очевидно е, че Кукова могила е била насипана до известна височина предварително — по всяка вероятност в края на ранната желязна епоха, далеч преди извършване на погребението в нея[5]. Слягането на този насип е било вече факт, когато в него е вкопана каменната гробница (V в. пр. н. е.). Обредните ями заемат периферията на могилата и се срещат на всички нива, включително и в основата ѝ, т. е. предхождат нейното насипване. Това означава, че те са правени в един, два или всички от посочените случаи: преди натрупването на могилата (срв. ямите в основата ѝ), при издигането на първоначалния насип (вж. преобладаващия им брой в долните слоеве на могилата), по време на погребалната церемония (?) и след нея, в процеса на окончателното оформяне на могилата. Несъмнено направата на ямите в насипа е била възможна само след слягане на пръстта във всяка от малките, съставящи голямата, могили — кошеровидната им форма (широки в основата и силно стеснени към върха) не може да се постигне в нездрава почва. Последният факт предполага и по-голяма продължителност на периода, в който те са били създавани.

Повечето от ямите в Кукова могила са празни, но по дъната на някои са намерени пепел, въглени, животински кости и фрагменти от съдове, включително човешки череп и кост от ръка; в една подзидана с кирпич яма от основата на могилата е открит скелет на свиня.

Подобен на Кукова могила пример предлага и могила № 1 при с. Копринка, Казанлъшко[6]. Две от ямите тук са вкопани в двуметровия трамбован пласт от глинеста почва, който образува основата на могилата, под гроб, смятан от разкопвачите за централен (IV—III в. пр. н. е.). Тези две ями предхождат или съвпадат по време с погребалното действие, докато третата яма, която е в насипа, е направена по-късно, при издигането на могилата. Ямите имат кошеровидна форма и съдържат само дребни въглени и пепел.

В Башова могила от некропола при Дуванлии положението е по-различно: първо е извършено погребението (края на V — нач. на IV в. пр. н. е.), а след слягане на могилния насип, по време на натрупване на могилата е вкопана ямата под върха. Откриването ѝ на 2 м под повърхността показва, че тя е направена преди окончателното оформяне на могилата[7]. Ямата съдържа незначителни фрагменти от глинени съдове.

По всичко личи, че ямите от некропола край с. Кочан, Благоевградско, отнесени към гробове от VIII—IV в. пр. н. е.[8], и тези от Гинина могила край с. Свещари, Разградско (III в. пр. н. е.)[9], са вторични по отношение на извършените в могилите погребения; в някои от ямите в с. Кочан има следи от горене.

Примери на вкопани в могилния насип ями предлагат няколко могили от некропола на Истрия (VI—V в. пр. н. е.)[10], както и насипът на Жаба могила край гр. Стрелча (IV в. пр. н. е.)[11].

Сред известните досега ями, намерени под могилен насип, в някои случаи в могилата, покриваща ямите, не е извършено погребение (например две могили от некропола край с. Борово, Русенско[12]), в други могилата съдържа гробове, чиято дата е значително по-късна от тази на ямите (например гробове от IV в. над ями от ранножелязната епоха в две могили край с. Староселец, Сливенско[13], и гроб от I в. над ями, съдържащи материали от края на бронзовата до началото на късната желязна епоха в могила край с. Дойранци, Ловешко[14]), а в един (надгробна могила край с. Кралево, Търговищко[15]) разликата между времето на вкопаване на ямите и датата на погребението е трудно установима.

Могилите от Борово са издигнати над площадки с огнища и вкопани наоколо ями с крушовидна форма; първият слой, покриващ тези съоръжения, отнесени към IV в. пр. н. е., съдържа обгоряла пръст, пепел, въглени, фрагменти от глинени съдове, животински кости, късове от замазка и др. Двете могили имат известна прилика с една от могилите в некропола край с. Брезово, Пловдивско — Вълчова могила, в която също не е било извършено погребение. Тук, върху гладко утъпканата основа на могилата, на площ с размери 7 × 7 м, е разчистен слой, дебел 1,20 м, съдържащ въглени, пепел, парчета от глинени съдове и кости от животни[16].

Примерите от Дойранци и Староселец са много важни. В първичните публикации ямите от Дойранци са определени като ритуални, а тези от Староселец — като боклучни. Скептицизмът на разкопвачите във втория случай е обясним: съдържанието на септичните и обредните ями на пръв поглед не се различава, а освен това могилите се намират недалече от селище от ранножелязната епоха. Такова групиране на ями до или в селище от този период е малко вероятно — обикновено ямите са около жилищата. Може да се отбележи още, че на около 0,5 км от Кукова могила също има останки от селище (VIII—V в. пр. н. е.), но никой не твърди, че ямите под и в нея са боклучни. Случаи като Староселец обаче подсещат, че е възможно някои от известните досега примери на открити в близост до селища или в самите тях ями, смятани за септични, да са обредни по характер.

Насипът на намерената в района на с. Кралево надгробна могила е съставен от два основни пласта: първият — с въглени, огнища, замазки — покрива 137 вкопани в здравия терен ями, а вторият, издигнат след извършване на погребението, съдържа фрагменти от съдове, амфори, кости от животни, скелетите на два коня и едно куче. Вкопаването на ямите и издигането на първия пласт предхождат датата на погребението. Оформянето на този пласт е постепенно, а не еднократно действие: доказателство за това са намерените в него на различни нива 7 замазки, 19 обредни огнища и една яма. Гробът (III в. пр. н. е.) е вкопан в периферията на вече улегналия пласт, като го пресича. Трудно е да се определи разликата във времето между издигането на първия пласт и извършването на погребението, но е много важно наблюдението, че намиращото се най-високо обредно огнище е било вече частично разрушено от атмосферните влияния, когато е започнало насипването на могилата. Отговор на този и други подобни въпроси може да се потърси в датата на находките от гробницата, насипа и ямите (в пълнежа им има дребни въглени, късове от съдове и животински кости), но хронологическото им разграничаване ще бъде сложно, защото разлика от порядъка на ± 20/30 години на практика се доказва с усилие дори в случаите, когато сред находките има гръцки вази.

Комплексът от Кралево очевидно може да бъде сравнен с обектите от Борово, Копринка и Кукова могила; общи между тях са ямите в основата на могилата (Кралево, Борово), наличието на първи покриващ ямите пласт, който съдържа огнища, други ями и пр. (Кралево, Борово, Копринка), вкопан по-късно в този пласт на могилата гроб (Кралево, Кукова могила) и т. н.

Що се отнася до могилата в с. Лъвино, Разградско[17], където, ако текстът на предварителното съобщение не подвежда, са намерени гроб от IV в. пр. н. е. и две ями с пълнеж от камъни, въпросът ще бъде трудно решен — при така публикувания материал всяко обяснение би било прибързано и неточно. Липсата на подробности в съобщението не позволява пълноценното използване и на още един паметник — една от надгробните могили край Стрелча, в чиято основа са намерени вкопани в скалистата почва правоъгълни ями — празни или съдържащи дребни накити[18].

Какво е предназначението на тези ями?

Вкопаването на ями в могилните насипи безусловно заема съществено място в следпогребалната обредност и това се доказва от факта, че те са вторични по отношение на намиращия се в могилата гроб. По всяка вероятност актът на създаването им съвпада с честване на годишнина от смъртта на погребания; в известните досега случаи ямите са вкопани преди окончателното оформяне на могилата, в процеса на натрупването ѝ.

Вкопаните в могилните насипи ями са празни или съдържат отломки от глинени съдове, въглени и пепел; в някои от могилите заедно с тях се срещат огнища или купчини пепел и въглени от горял извън насипа огън. Сред известните досега ями няма такива, които да съдържат животински кости: такива кости, белег за хранителни жертви, се откриват само в обредните огнища.

Примерите за ями от този вид са малко и принадлежат на могили, в които са погребани лица с високо социално положение (Кукова могила, Башова могила, Жаба могила, Истрия и др.).

Представите за живота отвъд са различни у различните общности. Приема се, че траките вярват в безсмъртието[19], но от досегашните изследвания се вижда, че в Тракия съществуват различни представи за задгробния свят, една или друга от които доминират в определен район или период. Живите поддържат връзка със света на мъртвите и белег за това са оформянето на надгробната могила, грижата за гроба, паленето на огън, поднасянето на храна край гроба, жертвоприношенията и т. н. Би могло да се предположи, че ямите от могилните насипи като елемент на следпогребалната обредност са своеобразен „прозорец“ към отвъдния свят, място, от и чрез което посредством огъня и приношенията живите общуват с мъртвите.

При ямите, намерени под могилен насип — без или с гроб в него — проблемът е по-сложен. Смущаващи са разликите в датите на ями и гробове (от няколко века в Дойранци до хилядолетие в Староселец), както и трудно доказуемата им едновременност в случаи като Кралево и Копринка.

Примерите от Дойранци, Староселец и Борово показват, че вкопаването на ями не е елемент на погребалната церемония. Подобно изглежда и положението в Кралево: тук, между изграждането на последното огнище и извършването на погребението, е изминало време, достатъчно, за да се разруши глинената обмазка на жертвеника. Кукова могила се доближава до примера от Кралево и само за могилата в Копринка изглежда възможна едновременността на ямите в трамбования пласт и гроба, който впрочем не съдържа традиционно погребение[20]. Очевидно е, че изброените могили не са издигнати случайно върху заети с ями места. Твърде вероятно е могилните насипи да са натрупани от населението, създало ямите. Мотивите за тези действия могат да бъдат различни, но е факт, че насипаните изцяло или до известна височина могили по-късно са използувани за извършване на погребения. Много примамливо е и обяснението, че някаква памет за свещеността на мястото предизвиква издигането на могила там, но то трудно ще се докаже. Може да се допусне все пак, че личащите или означените по някакъв начин на повърхността комплекси от ями са засипвани едва при необходимостта от използуване на мястото за извършване на погребение (например Кралево, Кукова могила). Не бива да се пренебрегва и обстоятелството, че в тези могили винаги са погребвани представители на тракийската знат.

Сред могилите, съдържащи ями в насипа и по-често — в основата си, има и такива, в които изобщо не е извършено погребение. Това ме кара да смятам, че тези могили, насипани в границите на некрополи, сами за себе си имат връзка с култа към мъртвите, но първоначално не са замислени като гробни съоръжения. Използуването на някои от тях като такива е вторично, като между издигането на могилния насип и вкопаването на гробовете има паузи от няколко десетилетия до няколко столетия.

От казаното дотук следва, че ямите, намерени под могилни насипи, не са елемент на погребалното действие. Това означава, че преди оформянето на могили върху тях те са заемали място, където еднократно или в продължение на десетилетия и дори столетия (вж. Дойранци) са извършвани обредни действия. Може да се предположи, че тези ями са изразна форма на неизвестен засега култ, но подобно твърдение би било прибързано, преди да бъдат разгледани още няколко групи ями, открити на различни места в Тракия.

II. Ями и комплекси от ями, намерени извън тракийски некрополи

В предполагаем теменос на светилища на Деметра и Херос Карабазмос във Варна са открити 5 ями, пълни с пепел, мидени черупки, животински кости, късове от съдове и др.[21], които имат прилика с ямите, намерени в свещения участък на светилищата на Аполон Делфиний и Зевс в Олбия[22]. Най-напред в Олбия, а после и за Варна, по аналогия с познатите от гръцките светилища ботроси (βοτροι) те са определени като места, в които е заравян вече негодният за употреба храмов инвентар. Изглежда периодично, било по повод на храмово преустройство, както е в Олбия, или на храмови празници, тези предмети били тържествено „погребвани". Този акт бил съпровождан с възлияния и жертвоприношения.

Една яма, ботрос, съдържаща материали от края на VI до края на IV в. пр. н. е., е намерена и в теменоса на храма на Зевс в Истрия[23].

В повечето от тези ями се забелязва периодичност в натрупването: това личи не само от датата на намерените в тях материали, но и от хиатуса или запечатващите замазки между няколко поредни наноса. Последният факт прави вероятно предположението, че някои ями са били затваряни („запечатвани") до следващото им използуване, докато други са оставяни отворени и затрупването им е ставало постепенно.

Ямите от с. Дебелт, Бургаско[24], в известна степен се доближават до тези от Варна, Истрия и Олбия: освен въглени и кости от животни в тях са намирани още архитектурни детайли, графити, амфорни фрагменти с печати и пр. Но долавящите се в досегашните съобщения данни за тяхната форма и архитектура, както и сведенията за придружаващите оформянето им действия правят по-пълно сравнението им с ямите, намерени във вътрешността на страната. Тук са направени важни стратиграфски наблюдения, между които и тези, че пръстта, с която са запълнени ямите, е обикновено от тъмнокафява до черна на цвят, че струпванията от късове тухлена пръст преобладават към гърлата на ямите, че целите съдове се срещат сравнително рядко, че малкото от положените предмети имат следи от вторично изгаряне и т. н.[25]

Ако датирането на ямите от Дебелт е точно, началото на комплекса трябва да се постави близо едно столетие по-рано, отколкото това на ямите от Олбия, Истрия и Варна, т.е. към VII в. пр. н. е.

Обредните ями от Мирково, Софийско[26], и Сталийска махала, Михайловградско[27], допълват представата за обекти от този вид. Вкопаните в здрава почва 12 ями от Мирково (V—IV в. пр. н. е.) са кошеровидни, с глинена обмазка и съдържат отломки от съдове, пепел, въглени, късове обгоряла глина, горели кости от домашни и диви животни. Ямите от Сталийска махала имат подобна форма и пълнеж. Между тях има ями с глинена обмазка и ями, чиито дъна са оформени като огнища. Някои от ямите се допират, дори застъпват и това е естествено, като се има предвид хилядолетната обредна практика на едно и също място. Намерената керамика датира комплекса от ранната бронзова епоха до III в. н. е., като найбогато е представен периодът от VI до II в. пр. н. е. Уникалността на този обект както по време на възникване, така и по продължителност на съществуване би била несъмнена, ако е сигурно, че материалите от ранната и средната бронзова епоха действително принадлежат на ямите, а не на унищожен при вкопаването им пласт от селище (комплексът от ями е разположен на територията на загинало при пожар енеолитно селище).

От северните тракийски области са известни още няколко комплекса от ями, които, въпреки определянето им като гробни съоръжения, смятам за паметници от подобен на гореописания вид. Става дума за „некрополите“ от Пояна, Тиносул, Братей и др.

Обектът от Пояна има сложна стратиграфия. Намерените тук ями (конични и цилиндрични по форма) съдържат много пепел, въглени, кости от животни, късове от съдове, мазилка, дребни предмети и др., но не и човешки кости. Въпреки това изследвачите смятат ямите за гробни. По-късно те ревизират това мнение, определяйки ги като паметници, свързани с култа към домашното огнище[28].

Комплексът от Тиносул (I в. пр. н. е. — I в. н. е.) съдържа няколко групи ями. Към първата се отнасят две ями, определени като зърнохранилища, към другата — две, съдържащи материали от енеолита, а третата съставят множество ями, които имат в пълнежа си пясък, въглени, животински кости, метални предмети, парчета от съдове, мазилка, зърна от пшеница и т. н. Забелязано е, че в ямите от последната група най-долу са разположени въглените, костите от животни, различните предмети, а над тях — смесена с въглени и пясък пръст, покрита с големи късове отухлена глина, примесена със слама. Всички предмети, положени в ямите, имат следи от огън. Останките от животни принадлежат на ядивни видове: говедо, овца, глиган, птици и др. В ямите не са открити човешки кости[29].

Както в Пояна, така и тук пластът над ямите е наситен с културни останки. Последният факт е дал основание на изследвачите да свържат т. нар. ями-зърнохранилища с предполагаеми жилища, но това е спорно, тъй като съдържанието на тези ями е много близко до това на ямите от втората група.

В Братей са намерени 18 ями с цилиндрична или овална форма, които според откритите в тях материали се отнасят към III—II в. пр. н. е.[30] Те съдържат пепел, въглени, отломки отухлена глина, кости от животни, фрагменти от съдове (последните със следи от вторично изгаряне). С изключение на една яма, в която са намерени дребни костици, останки от човешки кости не са открити.

Наблизо има втора, почти унищожена група от ями със сходно съдържание. Общото за двете групи е в това, че големите късове мазилка са обикновено към гърлото, а фрагментите от съдове — към дъното на ямите. Пепелта се среща повсеместно, като в някои случаи е поставяна на купчини.

Подобни на тези комплекси от ями са открити и на други места в Румъния (Трансилвания, Мунтения и др.). Обикновено те се разглеждат като обособен тип гробове, макар че намираните изключително рядко в някои от тях човешки костици се събират в „кутийка от кибрит“[31]. Датата им е сравнително късна — III/II в. пр. н. е. — I в. Но тези обекти са видимо сходни с обредните ями, намерени у нас, и по своята характеристика трябва да бъдат причислени към тях.

Началото на тази практика — направа на яма и извършване на обредни действия около и в самата нея — е засвидетелствувано в края на късната бронзова епоха. Пряко доказателство за това дават обектите от Дойранци и Сталийска махала (единствен засега пример на ями, съдържащи керамика от цялата бронзова епоха), а косвено — ямите от Пловдив[32], Есеница[33], Черковна[34] и Говора[35].

Разгледани сами за себе си, последните наистина могат да получат обяснение като складове за продукти (Есеница) или съдове (Говора, Пловдив). Но тяхната едновременност, общи елементи (форма на ямите, грижливото полагане на съдове и парчета от съдове, следите от износване и даже негодност на последните, по-тъмното оцветяване на почвата в тях и т. н.), запечатващите замазки и животинските кости в ямата от Пловдив — това са факти, които правят тези паметници сравними с близките им по време и по-късните от тях ями в Тракия[36]. Впрочем това мнение е твърде близко до изказаното от Б. Хензел предположение, че находката от Черковна е „жертвен дар“.

Местата, използувани за вкопаване на ямите (от десетки до стотици на брой) от разгледаните досега комплекси, принадлежат на различни геоморфологични форми. От топографска гледна точка ямите заемат площи с различна големина и нямат специална подредба; някои от тях се застъпват, а при други личи нарочно групиране по две, три и повече на брой свързани помежду си ями. В някои случаи комплексите се намират до равновременни селища. Те са използувани в периоди с различна продължителност — от столетие до хилядолетие, като има ями, находките от които принадлежат на няколко епохи.

В границите на един комплекс ямите обикновено имат различна големина и форма, но съществуват примери и за групи еднакви ями (Мирково). Съдържанието им е почти еднакво, като общи за повечето от тях са късове отухлена пръст, мазилка, въглени, пепел, фрагменти от съдове и кости от животни. Разположението на материалите в ямата понякога следва определен ред. Макар и рядко, е наблюдавана зависимост между формата и съдържанието на някои ями (Братей, Дебелт). Възможно е подобна зависимост да бъде потърсена между формата на ямата и датата (вида на материалите в нея, географската позиция на обекта и пр.). Някои от ямите са обмазани, в други се откриват останки от огнища. Полагането на вторично горели предмети е сравнително рядко, а в ямите на север от р. Дунав няма примери за горял в тях огън. Предметите на култа — предимно глинени идоли — са изключително малко.

По всичко личи, че вкопаването на ямите и тяхното запълване са заключителната част на ритуал, в началото на който трябва да се видят редица действия, като палене на огън, събиране на пепелта, въглените и части от огнищата, жертвоприношения и пр., извършвани извън или в близост с ямните комплекси.

Какво е предназначението на тези ями? В античната литература има запазени сведения за подобна обредност. Примерите, които ще бъдат приведени тук, не се отнасят конкретно за Тракия, а са споменати по повод пътешествията на аргонавтите и Одисей[37]. Одисей прави яма пред царството на сенките, възлива последователно мляко, мед, вино и вода, посипва ечемичено брашно и принася в жертва черни овца и овен; изгорените в огъня животни са за трапезата на Аид и Персефона. Според разказа на Овидий, за да съживи бащата на Язон, Медея издълбава две кръгли ями до две, направени от чим, огнища под открито небе (отдясно е това на Хеката, а вляво — това на Хеба). После тя принася в жертва черноруно животно, облива с кръвта му стените на ямите и прави възлияние с чисто вино и мляко, призовавайки подземните божества.

Примерите недвусмислено показват, че в гръцките религиозни представи ямната обредност се свързва с вярата в задгробния свят и има хтонична насоченост. Извършители на действието обикновено са лица, дарени свише с магьоснически способности или със свръхчовешки умения.

Такива ями са намерени както в континентална, така и в островна Гърция. Появата им се отнася към протогеометричния период. Те се откриват в некрополи, в непосредствена близост с гроба, като найчесто съдържат жертви за мъртвия (в гръцките некрополи за приношения по-често са използувани жертвени ровове); има предположение, че някои от тези ями са правени за очистване на живите[38]. И тук, както и в Тракия, между кладенците-ботроси, които съхраняват негоден храмов инвентар, и ямите, разположени в границите на некрополите, има съществена разлика. Тя се дължи на предназначението на ямите и съпътствуващите оформянето на едните и другите действия.

Обредни ями, изкопани близо до олтар и в съседство с канавка за изтичане на кръвта на жертвените животни, са намерени и във Вани (Западна Грузия)[39].

Ако данните от изворите и археологическите разкопки се обединят, обредните ями могат да бъдат разгледани сред елементите на ритуал, в който освен самото тяхно създаване важно място заемат огънят, възлиянията, приношенията на жертвени животни, храна и дарове.

При създаването на ямите често е използувана трудно постижимата на практика форма на изкоп с широка основа и стеснен връх. По този начин са оформени например ямите от Мирково, Кукова могила и др. В случаите, когато ямите са по-скоро крушовидни, отколкото кошеровидни, формата им вероятно е вариант на посочения по-горе модел. Срещат се и ями с друга (цилиндрична, бъчвовидна, овална) форма.

Формата на ямите е правила впечатление на всички изследвачи. Б. Филов смята, че тя е съзнателно търсена и сочи вероятните ѝ прототипи в кръглите праисторически жилища и кошеровидните гробници от Микена[40]. В. Миков ги сравнява с куполните гробници в Тракия и скалните ниши в Родопите[41].

Повторяемостта на формата сочи, че тя не е случайна. Значителна част от ямите са празни и това показва, че тяхното изкопаване само по себе си е обреден акт и че опалването, възлиянията, другите приношения и пр. са действия, вторични по значение.

Подсказаното от В. Миков външно сходство между кошеровидните ями и скалните ниши има и друга страна. Възможно е скалните ниши, изсечени до и извън обсега на скалните гробници, да имат онази функция, която носят ямите във и извън могилните насипи. Разположени до гробниците, те напомнят съчетанието ями (гробове в надгробните могили), а извън обсега им — обектите от Дебелт, Сталийска махала, Мирково и др.

Подобно на пещерите и скалните гробници скалните ниши имат своето място в комплекса живот — смърт[42]; формата им, съзнателно избрана (и повторена в ямите, гробната камера и дори във входа на куполните гробници), е размножена върху скалните масиви. Сигурно е, че тази форма — в действителност пресечена четириъгълна пирамида — подобно на други геометрични символи[43], стои в основата на тази религиозна практика.

Празните скални ниши (съобщенията за опалването на някои от тях са несигурни) и празните обредни ями си приличат и това сходство се носи не само от близката им форма, но и от смисъла на тяхното създаване. Датата на скалните ниши не е в противоречие с датата на разглежданите ямни комплекси. Нещо повече: по-ниската долна хронологическа граница на ямите може да обясни по-късната поява на някои скални ниши в Югозападна България, Северна Гърция и др.

В античните извори има сведения за възливане на мляко и вино в Тракия[44]. Възлиянията, подобно на другите приношения, се правят за успех на начинание, битка, в прослава на божество, за помен на мъртвите и пр. Предположението за възливане в ямите подкрепят както споменатите по-горе данни, така и откриваните в тях понякога цели и най-често счупени дълбоки съдове и амфори; последните показват, че вероятно една от възливаните течности е виното. Не е ясно обаче дали то се смята за тъждествено на кръвта на човека, или за своеобразен символ на плодородието[45]. Възможно е в намираните сега празни ями да са извършвани само възлияния.

Следите от горене или въглени и пепел са често срещани. Някои от ямите са опалвани, но в повечето случаи са открити само въглени или пепел от горял извън тях огън; има и оформени като огнища дъна на ями (Дебелт, Сталийска махала). В отделни случаи положените в ямите предмети (Тиносул, Братей, Мирково) имат следи от обгаряне.

В Тракия огънят е сред основните елементи в религиозната практика (срв. жертвениците от Севтополис, стилизираните фигурки на коне и овни, смятани за части от огнища, и др.)[46]. Ролята му в погребалната обредност доказват есхарите и въглените до и в гробовете, следите от горене, пепел и огнища в могилите без гробове, обредните огнища в насипите на надгробните могили.

В представите на индоевропейците огънят има сложна семантична натовареност; той е символ и покровител на семейството, има очистваща и целебна сила, посредничи между световете на живи и мъртви, а като източник на топлина се смята и за символ на плодородието.

В границите на разглежданите комплекси не са намерени огнища в близост до ямите[47]. Редки са случаите на горене и в самите ями. Възможните обяснения за откриваните в тях въглени и пепел са наймалко две: ямите съхраняват пепел и останки от домашни огнища, полагането на които е съпроводено с други приношения; пепелта, въглените, глинената обмазка и отухлената пръст са от импровизирани или нарочно изградени огнища, местата на които не са открити. Но независимо от това, кое от тези предположения е вярно, ролята на огъня в ритуала е несъмнена. Тя трябва да се свърже с представите за очистващата му сила, за възприемането му като символ на плодородието. Откриваните късчета обгоряла глина, парчета замазка или мазилка дават основание да се смята, че полагането им е една алюзия за дома, а когато са в съчетание с въглени и пепел — за домашното огнище[48].

За наличието на животински кости в ямите обикновено се съобщава, без да са посочени видовете животни, на които те принадлежат, подробностите за разчленяването им, способът на умъртвяване и т. н. В множеството от случаите не са правени и остеологични наблюдения. Все пак от досегашните изследвания се вижда, че като жертвени животни са използувани домашни и диви бозайници, риби, миди, раци и по-рядко — птици[49]. Предпочитанията към един или друг животински вид са обусловени от няколко фактора: географско положение на района, поминък на населението, целта на приношението и може би някои тотемистични представи. Твърде възможно е съществуването на табу по отношение на отделни видове, данни за което се срещат както в изворите, така и на терена.

Животинските кости не са задължителен елемент за съдържанието на ямите. Например от общо 137 ями в Кралево животински остатъци са намерени в 85, т. е. в 62,04% от тях[50]. Най-много са ямите, които съдържат кости от два, три и четири вида животни. Пак тук близо половината от ямите съдържат кости от две и три животни от един вид. В една от ямите дори са засвидетелствувани костни остатъци от две говеда, четири овце, три кучета и три коня.

Сведенията за вида и броя на жертвените животни, намерени в ями от други обекти, са малко, но изглежда най-често са принасяни в жертва говедо (Пловдив, Кралево, Варна, Тиносул), свиня (Кралево, Кукова могила, Варна), овца, коза (Кралево, Тиносул), кон (Дебелт, Кралево, Тиносул), куче (Кралево), дивеч (Мирково, Кралево, Дебелт, Братей, Тиносул). Очевидно е, че птици са принасяни в жертва по-рядко (Тиносул), а в Кралево те изобщо липсват.

В жертва са принасяни не само ядивни, но и негодни за храна видове; към последните спадат някои животни с ценни кожи (напр. лисица, бялка — в Кралево), коне и кучета. За разлика от животните, погребвани заедно с мъртвите, които се полагат цели (понякога се срещат и обезглавени коне и кучета), в ямите, с малки изключения, са поставяни само определени части от жертвените животни (срв. отново Кралево: плешка и бут от кучета, бут от лисица, предна плешка и подбутова част от бялка, глава на язовец и др.)[51]. Пръстта в ямите често има по-тъмен цвят и мазна консистенция. Вероятно това се дължи на отлагането на органични вещества от оставяните в тях части от животни. Кулинарните отпадъци по костите в Кралево сочат, че от месото е приготвяна храна, но не е ясно дали участниците в ритуала са се угощавали с нея, или тя е слагана неначената в ямите. Ако твърдението, че намерените в някои ями животински кости са обгорели, е точно (Мирково), това означава, че в отделни случаи месото на жертвените животни е изгаряно в огъня, горял в ямите (напр. в една от ямите в Кралево) и извън тях.

Полагането на храна и храненето не са само елемент на угощението, устроено на религиозен празник или погребална церемония. Храненето е акт, който е част от обряда „жертвоприношение" и дори самото то представлява жертвоприношение. Храната е свързана с комплекса „смърт — плодородие — живот" и приношението ѝ е онова действие, чрез което смъртта на жертвеното животно (друго жертвено блюдо и неговото раздробяване трябва да предизвикат плодородие и изобилие, умножение на жертвуваното[52]). В този смисъл в остатъците от храна, намерени в ямите, трябва да се търси определен кулинарен „код". Негови елементи са предпочитанията към един или друг животински вид, подборът на частите от трупа, които да бъдат положени в ямите, броят на частите, на които се разчленява животното, способът на умъртвяването му и т.н.

Съобщенията за оставена в ямите храна, ако изключим животинските кости, са редки. Като остатък от храна например е обяснена купчината овъглена пшеница, намерена в една яма от Тиносул[53]. Други две ями от същото място, съдържащи зърна от просо, ечемик, ръж и най-вече пшеница, са определени като зърнохранилища. Противоречивата интерпретация очевидно е породена от обстоятелството, че в единия случай зърната са на куп, а в другия — разпръснати в ями, намерени в близост с предполагаеми жилища (?). Ямите са обредни и зърната, открити в тях, могат да се разглеждат като храна. Ритуалното ѝ полагане вероятно е с цел умножаване на жертвуваното.

В голяма част от ямите са намерени цели или счупени съдове, дребни предмети от метал (накити, оръжие, монети и др.), глина (тежести, прешлени за вретено), архитектурни детайли (керемиди, части от есхари, късове от мазилка и др.).

По най-общи сведения, съдържащи се в публикациите, керамиката от ямите принадлежи както на трапезни, така и на по-груби типове (местни и вносни) съдове. В някои случаи те носят следи от износване и дори негодност, в други, които преобладават, в ямите са хвърляни само фрагменти от отдавна счупени съдове, а трети са цели или почти нови.

Изследвания за повтаряемост на форми, срещани в ямите, не са правени, но няколко факта правят впечатление: огромното количество амфори (цели или счупени, специално нареждани или безразборно хвърляни в ямите) в обектите, близки до крайбрежието, намерените над 500 фрагмента от съдове — триножници от края на ранната желязна епоха в Кукова могила, множеството чаши „дакийски" тип, открити в Сталийска махала[54]. Може да се предположи, че в ямите са хвърляни съдовете, с които си служат участниците в обреда (за приготвяне и поднасяне на храна, за възливане), както и онези, свързани с обредната дейност извън тях. Полагането на късове от съдове или нарочното им счупване, изглежда, повтаря акта на разчленяване при жертвеното животно: това раздробяване трябва да предизвика изобилие, умножение на даденото.

Култът към плодородието, сам по себе си универсален, винаги има в основата си една идея: чрез различни магични действия да бъде предизвикано изобилие. Важно място сред тези действия заемат приношенията. Според парциалната магия всяка част от цялото (предмет, животно и др.) е тъждествена на самото цяло. В този смисъл може да се предположи, че полаганите в ямите части от съдове и животни са смятани за заместващи цели такива, че те са приношения, които трябва да предизвикат умножение на жертвуваното. По същия начин следва да се разглежда и оставянето на храна в ямите.

Може да се предположи още, че поставянето на предмети от глина в ямите е в качеството им на съотносими, като направени от пръст, към земята-хранителница. Подобни представи са характерни за ритуалните практики на много земеделски народи[58]. Въглените, пепелта, отломките от мазилка на свой ред дават една алюзия за дома, за домашното огнище.

Казано с други думи, разгледаните обекти могат да бъдат смятани за светилища, свързани с култ към плодородието. Самата яма в тях има стойността на олтар.

* * *

Обредната яма не е тракийски феномен, а позната и използувана на Балканите и в Причерноморието като примитивен олтар. В Тракия тя е изразна форма на култ към плодородието и пряко свързана с култа към мъртвите. Възможно е в тракийските представи мястото на обредните ями и самите те да са възприемани като олтари и дори асоциирани с храм[56]. Ямните комплекси, откривани извън могилните насипи, могат да се смятат за светилища, посветени на божество/божества, свързани с плодородието, където култът е изповядван на открито; ямите са оставяни отворени, а някои от тях са използувани многократно.

Във вида, в който се откриват, тези светилища са белег за съществуването на организиран култ, елементи на който са самото създаване на обредната яма, очистването ѝ с огън, жертвоприношенията (възлияния, полагане на храна и жертвуване на животни, поднасяне на дарове). Ямите от тези светилища са място за приношение към божество/божества, осигуряващи плодородие и изобилие. Големият брой ями в едно светилище показва, че в отделни случаи светилището не обслужва конкретно селище, а голям район (срв. Дебелт, Сталийска махала). То може да бъде средище, в което изповядването на култа показва приемственост в продължение на столетия.

Шест от дребните преживни животни, открити в Кралево, са на 3—4-месечна възраст, която като принадлежащи към примитивни породи те биха достигнали в месеците май-юни[57]. Този факт може да бъде използуван, за да се предположи една от вероятните дати на обредна дейност в ямните светилища, т. е. около лятното равноденствие.

В тракийската религиозна практика обредните ями могат да бъдат и място, от и чрез което живите общуват със света на мъртвите (вж. ямите в могилните насипи). Примерите са малко и принадлежат на надгробни могили, които съхраняват останките на знатни покойници/хероони (?). Предполага се, че актът на създаването им съвпада с чествуването на годишнина от смъртта на погребания.

Обредните ями, откривани под могилен насип, не са елемент на погребалната церемония. По всяка вероятност те са ями от светилища, засипани по неизвестни засега причини след ритуалното им запълване или използувани поради светеността на мястото за издигането на надгробна могила там по-късно; фактът, че се откриват в границите на могилни некрополи, предполага посигурната им връзка с култа към мъртвите. Случаи на погребения на хора върху свещени места в древността са изключително редки. Това означава, че изборът на такива места за погребения в Тракия не е случаен. По всяка вероятност погребаните там имат висок социален статус или важна роля в изповядването на култа. Ако антропологическите наблюдения са верни, в три от тези могили са погребани жени.

Ямните светилища и ямите в могилните насипи са сравними по своята същност и дата със скалните ниши, изсечени до и извън обсега на скалните гробници.

В редки случаи обредните ями в Тракия могат да бъдат и място за съхраняване на непотребен храмов инвентар. Това се отнася само до обектите в колониите, и то тогава, когато те със сигурност се откриват в свещен участък на светилище.

---

[1] Основните идеи по тази тема са разгледани в статията ми "Ritual Pits in Thrace", предложена за печат в "Balcanica Posnaniensia" 6. Изложението тук е допълнено с нови наблюдения и изводи.

[2] Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлии. С., 1934, с. 12 и сл.

[3] Поради липсата на публикувани чертежи или снимки, които биха позволили уточняване на формите, се придържам към определенията, дадени от разкопвачите.

[4] Б. Филов. Цит. съч., с. 19.

[5] Могилата е натрупана постепенно, като на места в процеса на натрупването са се оформили малки могили, обединени по-късно под общ насип. Насипът съдържа останки от енеолита, бронзовата и желязната епоха. Ямите са публикувани сумарно: в текста липсват важни подробности за тяхното съдържание, стратиграфия, остеологични наблюдения и др.

[6] К. Жуглев. Разкопки и проучвания на могила № 1 — Копринка. Ч. I, ГСУФИФ, XLVII, 1952, кн. 2, 217—289.

[7] Ив. Велков. Могилни гробни находки от Дуванлии. — ИБАИ, VI, 1930/31, 1—44.

[8] Обектът не е изцяло публикуван. Вж. Д. Гергова, И. Кулов. Разкопки на тракийски могилен некропол при с. Кочан, Благоевградски окръг. — В: Археологически открития и разкопки, 1976, 43—44; Д. Гергова, И. Кулов. Разкопки на тракийски могилен некропол при с. Кочан, Благоевградски окръг. — В: Археологически открития и разкопки, 1979.

[9] М. Чичикова с колектив. Разкопки на Гинина могила край с. Свещари. — В: Археологически открития и разкопки, 1984, 53—54; 1986, 58—59.

[10] Обредни ями са намерени в могили № XI (V в. пр. н. е.), III (втора половина на V в. пр. н. е.), XI и XIII, определени от изследвачите за кенотафи. Ямите се откриват към върха на могилата и имат различна дълбочина. С изключение на ямата в могила № 1, където е намерена счупена ваза, те са празни. За некропола на Истрия вж. P. Alexandrescu. La nécropole tumulaire. B: Histra, II, 1966, 409—422.

[11] Г. Китов. Тракийска гробница-мавзолей край град Стрелча. Векове, 1977, 1, с. 20.

[12] Обектът не е публикуван. Вж. Д. Иванов. Разкопки на могилен некропол край с. Борово, Русенски окръг. — В: Археологически открития и разкопки, 1978, 59—60.

[13] Д. Николов, М. Кънчев, Б. Борисов. Разкопки на надгробни могили в енергийния комплекс „Марица-Изток". — В: Археологически открития и разкопки, 1980; М. Кънчев. Селища и находки от къснобронзовата и ранножелязната епоха в Новозагорско. — Thracia, 6, 1984, 134—159. Някои подробности за обектите от Староселец дължа на Б. Борисов, на когото тук изказвам своята благодарност.

[14] Обектът не е публикуван. Вж. Г. Китов, П. Павлов. Тракийски могили край Дойранци и Смочан в Ловешки окръг. — В: Археологически открития и разкопки, 1985, 90—91.

[15] Г. Гинев. Съкровището от Кралево. С., 1983; Г. Гинев. Проучвания на надгробна могила при с. Кралево, Търговищки окръг. — В: Сб. Североизточна България — древност и съвремие. С., 1985, 168—173; В. К. Василев, Г. Д. Георгиев. Домашните и дивите животни от тракийската надгробна могила № III при с. Кралево, Търговищки окръг. А., 1985, 1, 1—12. Подробностите относно оформянето на ямите, огнищата и насипа на могилата дължа на Г. Гинев, за което му изказвам тук благодарност.

[16] Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. ИБАИ, XII, 1938, с. 270 и сл.

[17] Обектът не е публикуван. Вж. Т. Г. Иванов. Разкопки на надгробна могила при с. Лъвино, Разградски окръг. — В: Археологически открития и разкопки, 1976, 36—37.

[18] Г. Китов. Тракийските могили край Стрелча. С., 1979, с. 19.

[19] Ал. Фол. Вярата в безсмъртието. — В:

Тракийски легенди. С., 1981, 15—23; Д. Попов. Проучвания върху тракийската религия. I. Обезсмъртяването. — ГСУИФ, 75, 1982. С., 1986, 13—47.

[20] Намерените в т. нар. централен гроб дребни костици от детски череп, въглени, пепел и 42 човешки зъба, принадлежащи на пет различни по пол и възраст човешки индивида, са определени като останки от колективно погребение от IV—III в. пр. н. е. Вж. К. Жуглев. Цит. съч.

[21] Г. Тончева. Архаични материали от Одесос. ИАИ, XXX, 1967, 157—180; Г. Тончева, Керамика от антична яма във Варна. — ИНМВ, 1972, 263—268.

[22] Е. И. Леви. Материалы Ольвийского теменоса (общая характеристика) — В: Олвия, 1964, 131—166; А. Н. Карасев. Монументальные памятники Ольвийского теменоса. — В: Ольвия, 1964, 27—130.

[23] E. Condurachi et colab. Le chantier archéologique de Histria. MCA. IX, 1970, 220—221.

[24] Обектът не е изцяло публикуван. Вж. Ст. Дамянов и колектив. Спасителни разкопки в района на с. Дебелт, Бургаски окръг. — В: Археологически открития и разкопки, 1983, 49—50; 1984, 63—64; 1985, 106—107; 1986, с. 49.

[25] П. Балабанов. Тракийският хинтерланд на Аполония и Месамбрия (V—I в. пр. н. е.). Дисертация, ч. I, II. С., 1983, 113—122.

[26] А. Милчев. Археологическо проучване в околностите на с. Мирково, Пирдопско. Сб. Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 417—434.

[27] Обектът не е публикуван. Вж. Ал. Бонев, Г. Александров. Разкопки на селището в м. „Багачина" край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг. — В: Археологически открития и разкопки. 1984, с. 44; Ал. Бонев, Г. Александров. Разкопки на култовия комплекс в м. „Багачина" край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг. — В: Археологически открития и разкопки. 1985, с. 88; 1986, с. 51.

[28] R. et E. Vulpe. Les fouilles de Poiana. Dacia, 1927—32, 3—4, 253—351; R. et E. Vulpe. SCIV, 3, 1952, p. 191.

[29] R. et E. Vulpe. Les fouilles de Tinosul. Dacia. 1924, 1, 166—223.

[30] L. Bârzu. Sur le caractère de certaines fosses daces découvertes à Bratei (dép. de Sibiu). Thraco-Dacica, I, 1976, 183—191.

[31] D. Protase. Riturile funerare la daci şi dacoromani. B. 1971, 183—209.

[32] В дълбока яма са намерени разположени в шест реда 44 цели съда и парчета от други, почти всички със следи от продължителна употреба, отделени помежду си с глинени замазки. Ямата била покрита с четири каменни плочи. Според П. Детев (Колективна находка на глинени съдове в Пловдив, А., 1964, 4, 66—70) ямата е склад за съдове, а Ал. Бонев (Късната бронзова епоха (по археологически данни). Дисертация. Автореферат, С., 1978) я определя като кенотаф на няколко души от един род.

[33] В яма с предполагаем диаметър 1,50 м са намерени наредени в един ред и близо един до друг 6 съда, полупълни с овъглено жито. Според разкопвачите ямата е склад за хранителни продукти. Вж. В. Николов, В. Жекова. Колективна находка на керамични съдове от късната бронзова епоха при с. Есеница, Варненски окръг. — ИНМВ, 1982, 87—92.

[34] Подробности за находката не са известни. Съдовете са намерени на дъното на „стар кладенец". Вж. B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen. Gliederung der älteren Hallstattzeit an der underen Donau. T. I. Bonn, 1976, c. 77.

[35] В дълбока яма, според разкопвачите склад за съдове, са намерени 17 цели съда от края на късната бронзова епоха. Случайна находка. Вж. D. Berciu, P. Purgalescu si P. Roman. Sapaturi şi cercetari arheologice in raionul R. Vilcea. MCA, 1961, VII, 131—136.

[36] Потвърждение на тази идея може да се види в светилището в с. Цранча, Благоевградско (края на късната бронзова — началото на ранната желязна епоха). Тук, в подножието на група от големи скали, са намерени няколко вдлъбнатини и ями (тяхната форма, с изключение на една вкопана в материка кръгла яма, е различна от формата на ямите в разгледаните по-горе обекти), които съдържат въглени, парчета от съдове, кирпич, чакъл, дребни предмети от глина; почвата в тях е по-тъмна на цвят. Вж. M. Domaradzki. Sanctuaires thraces du IIe—Ier millénaire av. n. è. Acta Arch. Carpatica. T. XXV, 1986, 89—103.

[37] Hom. Od., XI; Ovid. Metamorph., VII, 227—267.

[38] D. C. Kurtz and J. Boardman. Greek Burial Customs. L. 1971, c. 75, 76, 200—218.

[39] Г. А. Лордкипанидзе. Алтари Ванского городища (Западная Грузия). — В: История и культура античного мира. М., 1977, с. 105.

[40] Б. Филов. Цит. съч., с. 16.

[41] В. Миков. Произход на куполните гробници в България. — ИАИ, 1955, XIX, с. 28.

[42] Мифы народов мира. II. М., 1982, с. 311.

[43] Мифы народов мира. I. М., 1980, 272—273.

[44] Xen. Anab. VI 1, 2—7.

[45] Мифы... I, 236—237.

[46] М. Чичикова. Жертвеники эллинистической эпохи в Фракии. — В: Studia Tracica I: Фрако-скифские культурные связи. С., 1975, 180—194; М. Домарадски. Келтите на Балканския полуостров. С., 1984, с. 146 и сл.

[47] Останки от големи огнища и ями до тях (VI—V в. пр. н. е. са намерени в Югозападна Украйна; те имат еднакво съдържание: пепел, парчета от съдове, късове мазилка, животински кости и др.). Вж. А. Мелюкова. Поселение надлиманское III на берегу Днестровского лимана. — В: Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР. Kieв, 1980, 5—23; Голямо огнище с периодично подновяван глинен жертвеник върху него и ями в близост са открити до градището Караван (ранножелязна епоха). Вж. Б. А. Шрамко. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. — СА. 1957, I, 178—198.

[48] Мифы... II, 239—240.

[49] Съобщенията за приношения на животни в Тракия са сравнително често срещани в изворите. Вж. Herod., V, 8, 1; Pind., IV, 203—211; Xen., Anab. VI, 1, 2—7; Athen., XII, 231e—232a.

[50] В. К. Василев, Г. Д. Георгиев. Цит. съч., с. 6 и сл.

[51] Пак там. За съжаление в публикацията на остеологичния материал от Кралево животинските кости са представени сборно и не винаги е ясно кои от тях принадлежат на ямите и кои са от насипа.

[52] Мифы... I, 427—429.

[53] R. et E. Vulpe. Op. cit., c. 188.

[54] Ал. Бонев, Г. Александров. Разкопки в м. Багачина край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг (предварително съобщение). А., 1986, 3, с. 54.

[5] Е. В. Антонова. К исследованию места сосудов в картине мира первобытных земледельцев. — В: Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневековного Востока. М., 1986, с. 54.

[56] Paulys Real Encyclopädie, I, 1894, c. 1642.

[57] В. К. Василева, Г. Д. Георгиев. Цит. съч., с. 7. Хипотезата е приемлива само в случай, че останките от тези животни са намерени в ямите, а не в насипа на могилата — нещо, което не е изрично указано в текста.

Fosses rituelles en Thrace (fin du IIe—Ier millénaire av. n. ère)

R. GEORGIEVA

(Résumé)

Les fosses rituelles étudiées jusqu'à présent en Thrace se rapportent à des périodes différentes de la fin du II^{er} — tout le Ier millénaire av. n. ère, leur utilisation la plus active étant dans l'époque du VIe—III^{e}s. n. ère. Elles diffèrent entre elles par leur situation (dans des comblements tumulaires, dans des fondements de tumulus sépulcraux et des nécropoles tumulaires), par la forme (en forme de ruche, de cloche, cylindriques, rondes), et par le contenu (vides, avec des charbons, cendre, os de bestiaux, vases brisés et plus rarement entiers, petits objets, morceaux de crépi, etc.). Certains de ces moulages ont un caractère formel, mais d'autres sont d'une importance lors de la détermination du genre et de la destination des fosses.

La fosse rituelle n'est pas un phénomène thrace mais connue et utilisée dans les Balkans et le littoral de la Mer Noire comme autel primitif. En Thrace elle est une forme expressive du culte envers la fécondité et directement liée avec le culte envers les morts. Il est possible que dans les conceptions thraces l'endroit des fosses rituelles et elles mêmes soient conçues comme autels et même associées à un autel. Les complexes de fosses, découverts en dehors des comblements tumulaires peuvent être considérés comme étant des sanctuaires, consacrés à une divinité / divinités liées avec la fécondité, où le culte est confessé à découvert; les fosses sont laissées ouvertes, tandis que d'autres sont utilisées plus d'une fois.

D'après l'aspect des sanctuaires découverts ceux-ci sont un signe de l'existence d'un culte, dont les éléments sont la création même d'une fosse rituelle, son épuration avec du feu, les sacrifices. Le grand nombre de fosses dans un sanctuaire prouve que dans certains cas le sanctuaire ne dessert pas une localité concrète mais une grande région. Cela peut être un centre dans lequel la confession du culte indique la continuité durant des siècles.

Dans la pratique religieuse thrace les fosses rituelles peuvent être également l'endroit par lequel les vivants communiquent avec le monde des morts (voir les fosses dans les comblements tumulaires).

Les exemples sont peu nombreux et appartiennent à des tumulus qui conservent les dépouilles de défunts nobles (herooni). On suppose que l'acte de leur création coïncide avec la celébration de l'anniversaire de la mort de l'enterré.

Les fosses rituelles, découvertes sous un comblement tumulaire ne sont pas un élément de la cérémonie funèbre. Selon toute probabilité elles sont des fosses de sanctuaires, comblés pour des raisons inconnues pour le moment, après leur comblement rituel ou leur utilisation, à cause de la sainteté du lieu, pour l'élévation d'un tumulus là bas plus tard; le fait qu'elles sont découvertes dans les limites de nécropoles tumulaires suppose un lien avec le culte envers les morts. Les cas d'enterrements de gens en des lieux saints dans l'antiquité sont exclusivement rare. Cela signifie que le choix de tels endroits en Thrace n'est pas accidentel. Selon toute probabilité les enterrés là bas ont un haut statut social ou un rôle important dans la confession du culte. Si les observations anthropologiques sont vraies, dans trois de ces tumulus sont enterrées des femmes.

Les sanctuaires de fosses et les fosses dans les comblements tumulaires sont comparables par leur réalité et leur date aux niches de roche, taillées près et en dehors du champ des sépultures de roche.

Кръстове-енколпиони с образи на светци и надписи: Ⓐ Νηκολαοσ — Ⓐ Βλασηοσ и Ⓐ Γεωργηοσ — Ⓐ Δημητρηοσ

ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Сред многобройните кръстове-енколпиони от територията на нашата страна особено впечатление предизвиква един тип, представен от 14 известни досега екземпляра. Кръстовете от този тип се отличават от останалите енколпиони по начин на направа, по оригинално съчетание на иконография и надписи. Произлизат от м. Градът (обр. 1)[1] и м. Ивански лък (обр. 3)[2] при с. Батошево, от с. Крамолин[3], от крепостта при с. Дебнево[4], Ловешка област, от средновековния град Ловеч (два екземпляра)[5], от с. Гледачево (обр. 2)[6] и с. Малко Чочовени (обр. 6)[7], Бургаска област, от средновековното селище над тракийския град Севтополис (обр. 4)[8], от Враца[9] и четири са с неизвестно място на намиране (обр. 5, 7, 8, 9)[10]. Три кръста са напълно запазени, на четири липсват халките за окачване, а на останалите е запазена само едната половина.

Всички са отлети от бронз, като някои са покрити със зелена патина. По форма представляват латински кръст, чиито разширени в краищата рамена завършват с капчици. Запазените екземпляри с гладките

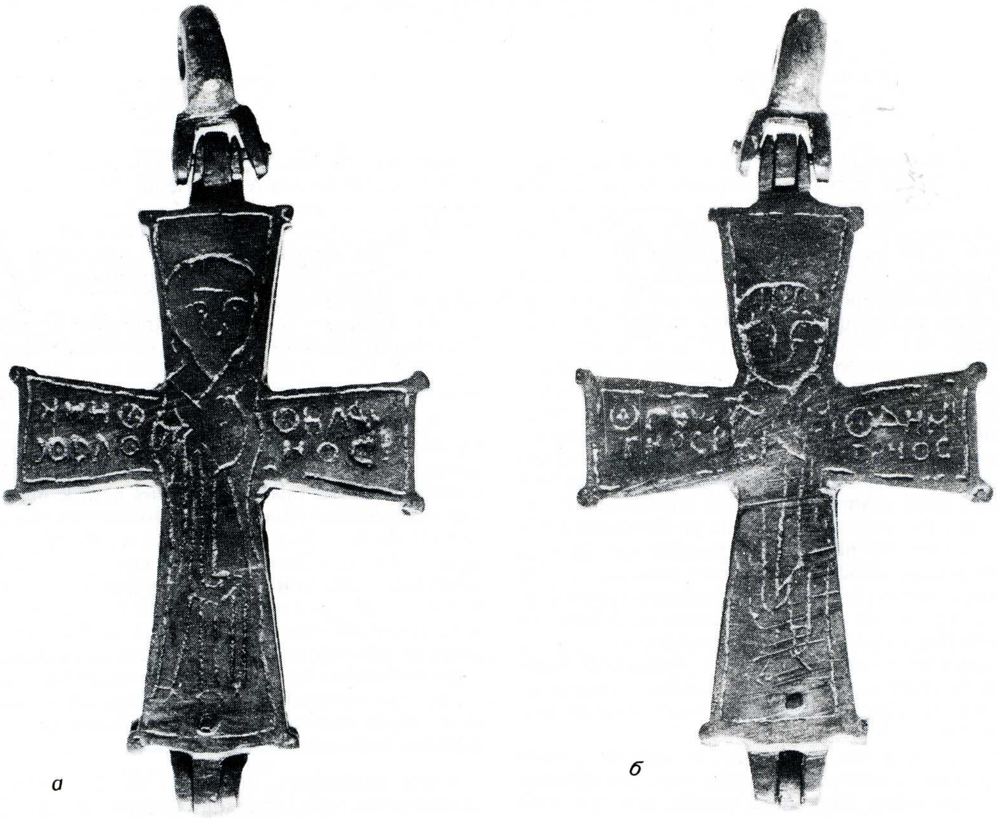

1

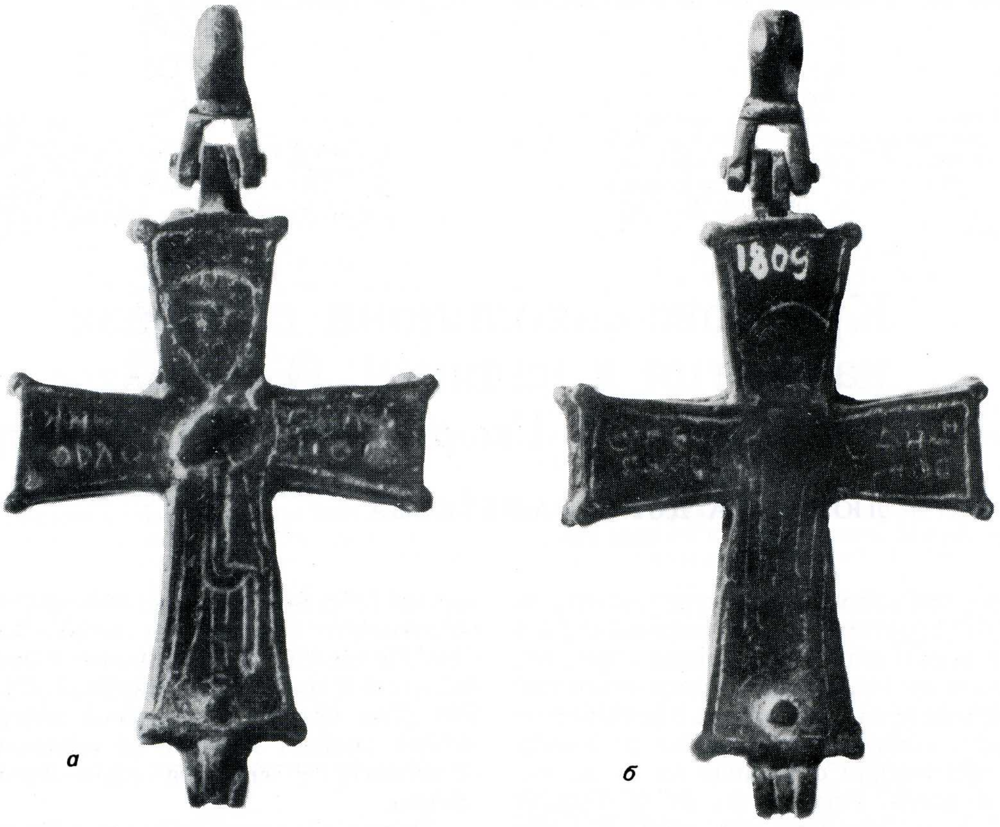

2

● *Обр. 1. Кръст-енколпион от м. Градът при с. Батошево, Ловешка област: а) лице: б) опако. Fig. 1. Croix-enkolpion de la localité „Gradăt" près du village Batoševo, région de Loveč: a) envers; б) revers*

● *Обр. 2. Кръст-енколпион от с. Гледачево, Бургаска област: а) лице, б) опако. Fig. 2. Croix-enkolpion du village Gledaĉevo, région de Burgas: a) envers; б) revers*

3

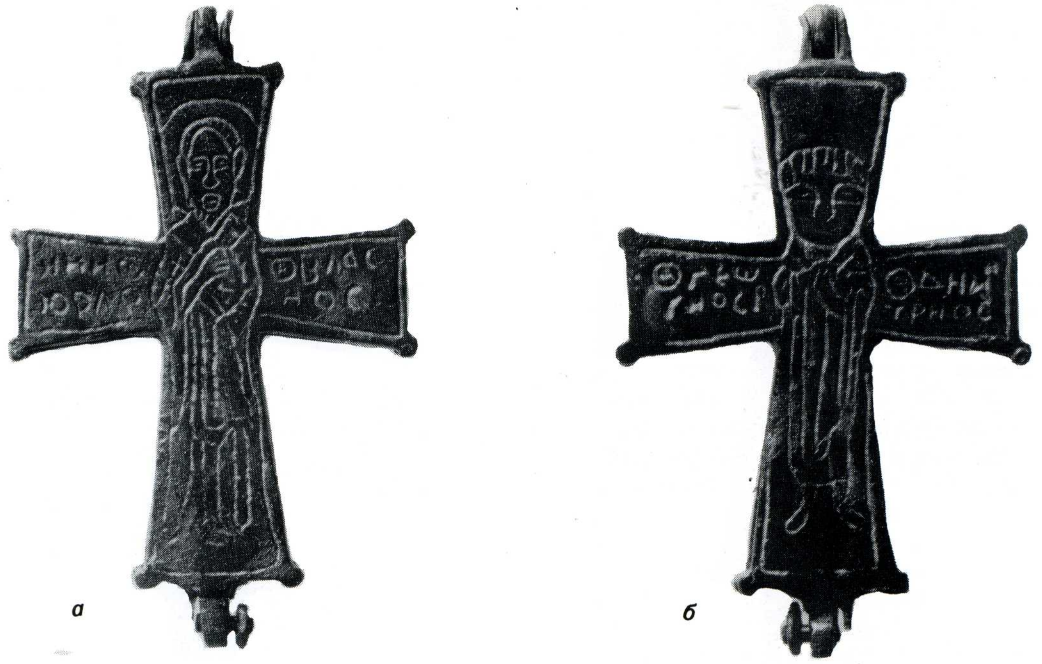

а

б

4

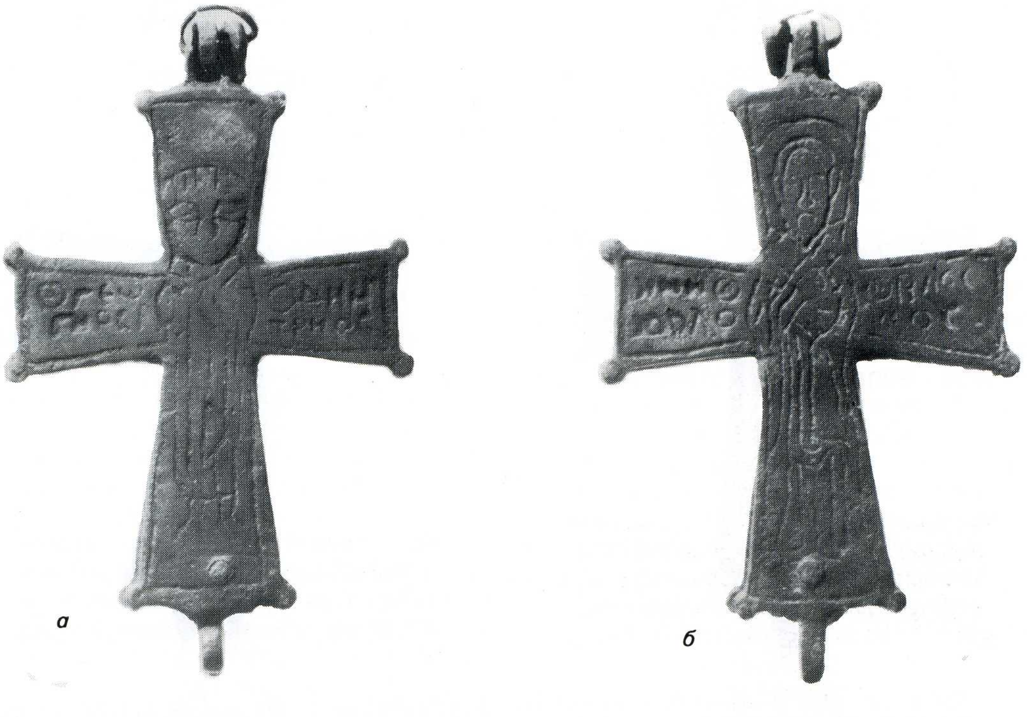

а

б

● *Обр. 3. Кръст-енколпион от м. Ивански лък при с. Батошево: а) лице; б) опако. Fig. 3. Croix-enkolpion de la localité „Ivanski lâk“ près du village Batoševo: a) envers; б) revers*

● *Обр. 4. Кръст-енколпион от средновековното селище над тракийския град Севтополис. Fig. 4. Croix-enkolpion de la localité moyenâgese au-dessus de la ville thrace Sevtopolis*

пръстеновидни халки за окачване са дълги 0,105 м, отвесното рамо е 0,069—0,073 (най-често 0,07 м), а водоравното — 0,052—0,053 м. Съединени, двете страни са дебели 0,006—0,007 м. Това са едни от най-тънките реликвиарни кръстове. Вътрешността им е слабо вдълбана и двете плътно прилепнали половинки почти винаги са свързани в долната част с нит, а при кръста от с. Малко Чочовени нитче е имало и в горната част на отвесното рамо. Тези нитчета напомнят, че все пак кръстовете са съхранявали някакви необяснимо тънки реликви.

Вдълбаните изображения са получени чрез отливане, а не чрез допълнителна обработка, както това е характерно за „сирийските“ кръстове. Образите са заобиколени с рамка, която следва линията на

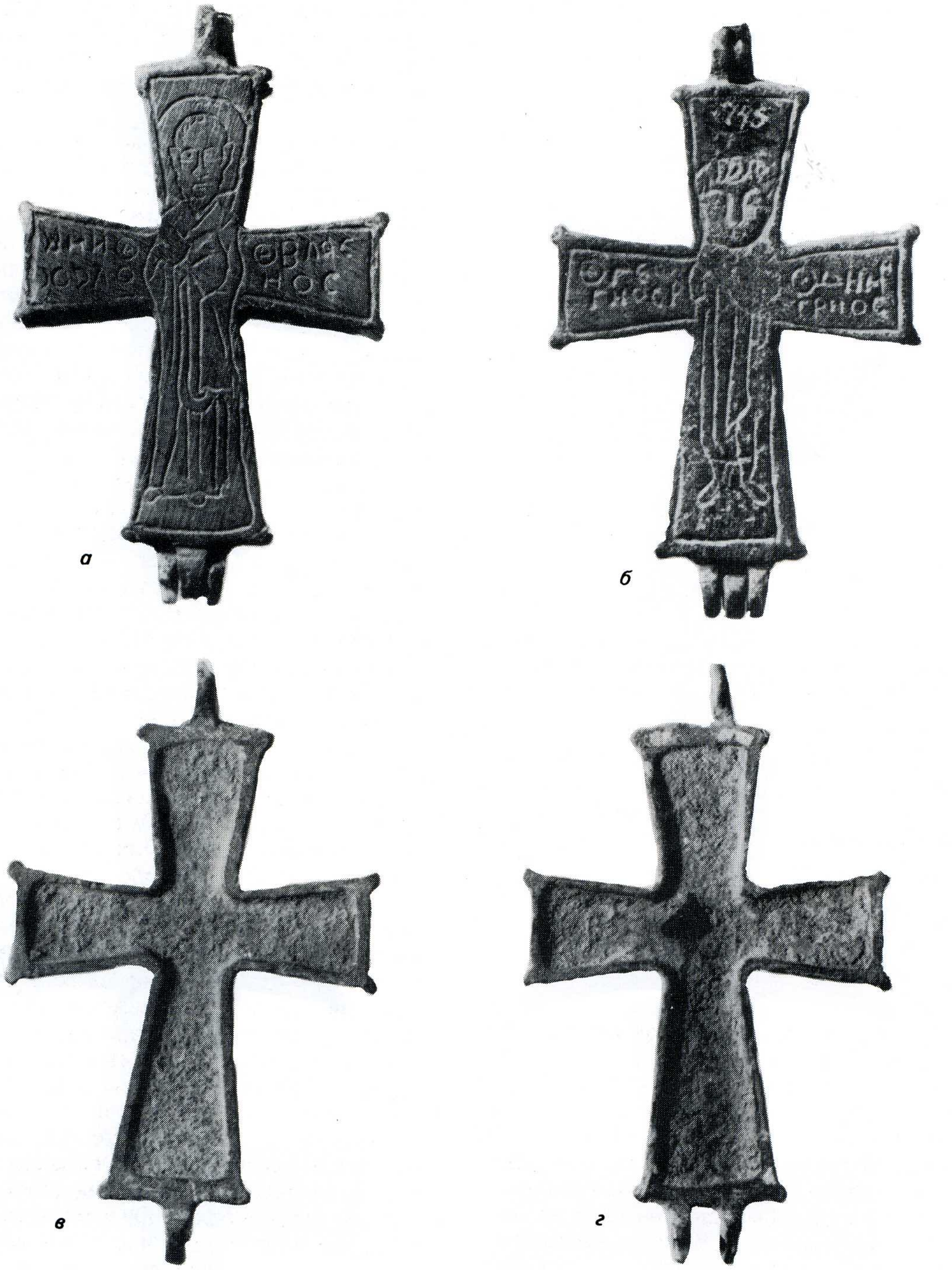

● *Обр. 5. Кръст-енколпион с неизвестно място на намиране, Археологически музей, София: а) лице; б) опако; в, г) вътрешни страни на същия кръст. Fig. 5. Croix-enkolpion, lieu de découverte inconnu, Musée archéologique, Sofia; a) envers; б) revers; в, г) côtés intérieurs de la même croix*

кръста. Фигурите са представени в цял ръст насреща по отвесното рамо. Разположението на светците, техните пози и жестове, надписите (съответно от лицевата и от опаката страна) са еднакви при всички екземпляри. Известни различия се наблюдават в представянето на главите. При кръстовете от м. Градът при с. Батошево, от с. Крамолин и от с. Гледачево главата на светците от лицевата страна е голяма, сърцевидна, без нимб. Върху високото чело се спуска къса коса. Носът е широк, а очите са предадени като точки (обр. 1а, 2*а*)[11]. При останалите кръстове много сполучливо е изобразен възрастен светец с продълговата глава, заобиколена с прост нимб. Над високото оголяло чело се вижда рядка коса, а брадата е леко заострена. Изобразени са очите, веждите, носът, устните, ушите (обр. 3*а*—5*а*). Образите са привлекателни, старателно изпълнени. Това старание личи в представянето на обеклото — дълъг надип-

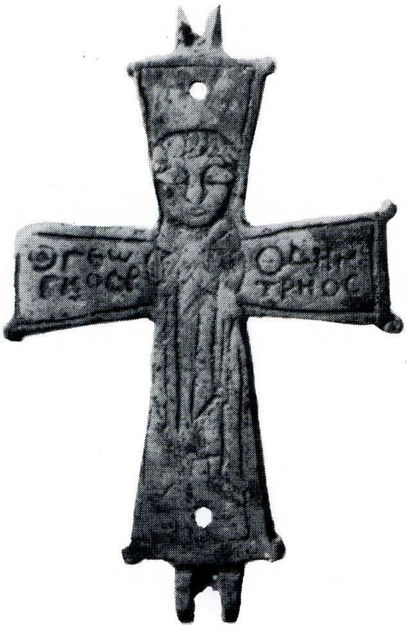

6

● ***Обр. 6. Кръст-енколпион от с. Малко Чочовени, Бургаска област (обратна страна).*** *Fig. 6. Croix-enkolpion du village Malko Čočoveni, région de Burgas (revers)*

лен хитон, фелон с широки ръкави и омофор. Ръцете са свити пред гърдите и придържат затворена книга, а стъпалата са само загатнати. От двете страни на светеца по водоравното рамо на кръста са вдълбани гръцки надписи — отляво в негатив ꓘHИ⊙
ƆOЬΛO
(ⒶNHK) — св. Никола; отдясно — правилно
O ΛAOC
Ⓐ BΛAC — св. Власий.
H OC

От обратната страна при почти всички екземпляри е изобразен светец, който се различава напълно от св. Никола — Власий. Той е с голямо кръгло младежко лице, с къдрави коси над челото, без нимб. Очите са големи, носът — широк, устните — малки. Изобразени са гърдите, но положението на ръцете не е съвсем ясно — като че ли са свити пред гърдите. Диплите на хитона и наметалото се спускат като отвесни линии (обр. 3*б*—5*б*). Друг вариант на образа от тази страна е засвидетелстван само при кръста от с. Гледачево. Изображението е силно изтрито, но личи по-малка глава, по-ниско чело, а очите са предадени като точки (обр. 2*б*). И в двата варианта отляво на фигурата се чете позитивно:

Ⓐ Γ́Eω — св. Георги, а отдясно Ⓐ ΔHMᴴ
Γ̆HOCP
T̆PHOC
— св. Димитър.

Основното, което отделя тази група кръстове от останалите реликвиари, е представянето с един образ на двама близки по иконографски белези светци — от лицевата страна възрастните Никола и Власий, а от опаката — младите — Георги и Димитър. Както се посочи, това е постигнато чрез вдълбаване на две имена от двете страни на светеца.

Описаните кръстове са еднакви по материал, по форма на двете тънки, почти плоски половинки, по нитчето в долната част на отвесното рамо. Еднакви са размерите, вдълбаните образи и надписи, облеклото. Само известни различия се отбелязаха в третирането на главите. Тези особености показват, че моделите за калъпите са правени най-вероятно в една работилница, но от двама или от трима гравьори. Липсата понякога на подробности показва, че на моделите някои детайли са били заличени или запълнени.

Начинът на изпълнение на буквите — тяхната големина, разположение, пренасянето на думите, направените грешки са еднакви при всички екземпляри. Името на св. Никола от лицевата страна е винаги негативно. Буквата P от обратната страна при името на св. Георги вместо на първия ред погрешно е изписана последна на втория ред. При името на св. Димитър последната буква на първия ред — H, е по-малка от останалите. Това показва, че на моделите надписите са били вдълбани заедно с образите и затова грешките се повтарят при всички екземпляри. При това на трите модела буквите са вдълбани по един и същ начин — от един гравьор (обр. 10).

Наблюденията върху технологията на тази група енколпиони също показват известни особености, които заслужават внимание. Както е известно, за всяка половина при двойните реликвиарни кръстове са необходими по два калъпа — един за външната и друг за вътрешната, вдълбаната страна. При увеличение от 6 до 10 пъти под бинокулярен микроскоп се установява, че отливките от двете външни страни (с образите и надписите) са с еднакъв характер, т. е. с еднакво гладка повърхност, еднакъв вид на неравностите. Очертанията и размерите на вдълбаните части — вариации в сечението, закръгленост в основата — са указание за това, че образите и надписите са получени по време на отливането, а не след това, както това е характерно при т. нар. сирийски енколпиони. Тези наблюдения, от друга страна, показват, че стопилката по външните повърхности на двойните реликвиарни кръстове изцяло е контактувала с един вид материал. Като се вземат под внимание грапавостта и дефектите, може да се приеме, че този материал е глина. Външните стени на калъпа са получавани чрез отпечатване върху влажната глина на готовия модел с вдълбаните върху него образи и надписи. Обикновено отпечатването е ставало върху няколко глинени подложки, които след това са изсушавани и изпича́ни. Наблюденията върху вътрешните (вдлъбаните) страни на енколпионите показват, че стопилката там е контактувала в повечето случаи с обикновени пясъчно-глинени форми (обр. 5*в*, *г*). Какво е наложило тяхното използуване? Известно е, че при изстиване отлетият метал се свива. Формата, която образува вдлъбнатината (вътрешната страна) на енколпиона, трябва да е изпъкнала и следователно е обхваната от разтопения отлят метал. При свиването му той натоварва формата на натиск и ако тя е много здрава, има опасност тънката метална отливка да се спука. Такава вероятност съществува при форми от глина, които след изпичането са много твърди и устойчиви на натиск. Опитът е научил тогавашните майстори, че е по-желателно вътрешната форма да е направена от по-слаба пясъчно-глинена смес, която лесно може да се разруши от свиващия се метал. Така за сметка на малко по-грапавата повърхност на отливката се гарантира нейната цялост. Външната повърхност на отливката, както бе посочено по-горе, се получава от обхващащата я форма и следователно тя не е застрашена от разрушаване, независимо от вида на материала, от който е направена[12].

За установяване на химическия състав на кръстове от този тип бе извършен лазарен микроспектрален анализ на два екземпляра, произлизащи от Ловеч и от с. Малко Чочовени[13].

Макар че двата енколпиона произлизат от различни и отдалечени селища, химическият им състав е близък, което насочва на мисълта, че са изработени в една работилница.

Разгледаната група кръстове се отличава не само по форма и изпълнение от „сирийските енколпиони“, но по иконография и стил на представените образи. По-реалистичните черти на лицата и облеклото отделят светците Никола — Власий, Георги — Димитър от силно схематизираните фигури върху източните кръстове, характеризиращи се с големи деформирани лица, с пищно, украсено с разнообразни фигури облекло, с неестествено вдигнати в орантна поза ръце.

Както беше посочено, от България са известни 14 екземпляра от този тип, а това не е малко, като се има предвид, че извън нашата страна са публикувани само два кръста — от некропола при Равна в Югославия[14] и от Херсон (обратната страна)[15].

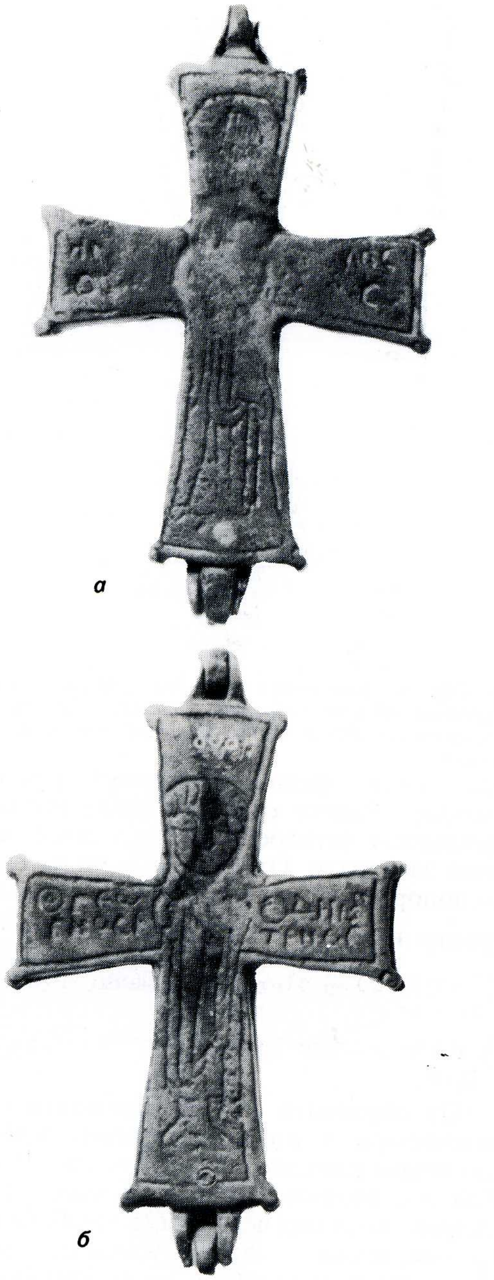
а

б

7

• *Обр. 7. Кръст-енколпион с неизвестно място на намиране, Археологически музей, София: а) лице; б) опако. Fig. 7. Croix-enkolpion, lieu de découverte inconnu, Musée archéologique, Sofia: a) envers; б) revers*

• *Обр. 8. Кръст-енколпион с неизвестно място на намиране, Исторически музей, Кюстендил (обратна страна). Fig. 8. Revers de croix-enkolpion, lieu de découverte inconnu, Musée historique à Kjustendil (revers)*

• *Обр. 9. Кръст-енколпион с неизвестно място на намиране, Исторически музей, Русе (обратна страна). Fig. 9. Revers de croix-enkolpion, lieu de découverte inconnu, Musée historique, Rusé (revers)*

• *Обр. 10. Част от кръст от Археологически музей, София (обр. 5), увеличен 8 пъти. Fig. 10. Partie de croix du Musée archéologique, Sofia (fig. 5), agrandie 8 fois*

	Cu	Sn	Zn	Pb	Al	Si	Fe	Ag	Au	Mn
М. Чочовени	<50	>10	>3	0,5	—	—	1	0,1 – 1	—	0,01 ÷ 0,05
Ловеч	<50	~10	>1	0,5	<1	<1	~1	0,1 – 1	—	0,01 ÷ 0,05

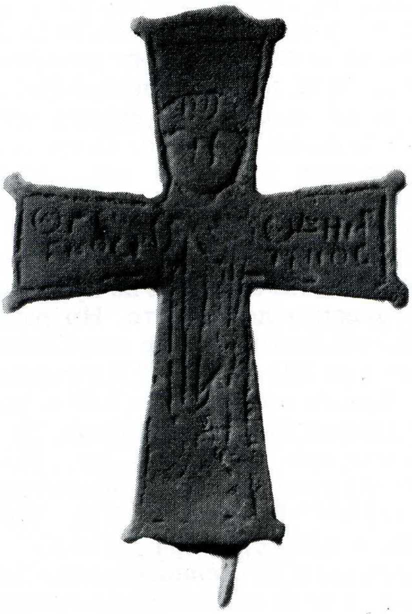

8

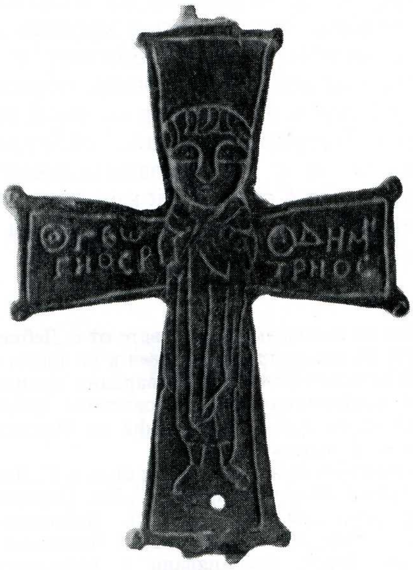

9

10

Труден е въпросът за датата и мястото на производство на тези нагръдни кръстове. Кр. Миятев е склонен да ги отнесе към X—XI в., когато „доминират вече византийските форми, от влиянието на които не е останал незасегнат образът на Николай—Власий“[16]. По-късно тази дата се приема и от другите археолози, които са публикували такива кръстове — И. Чангова[17], Б. Борисов[18], Ат. Милчев и К. Койчева[19], Сл. Ерцегович-Павлович[20].

По-подробно на изображенията се спира В. Н. Залеская. Според нея тези кръстове са произвеждани в гр. Амастрид — Мала Азия, където е засвидетелствуван култ към четиримата светци. Но тези светци според В. Н. Залеская не са известните у нас (с изключение на Власий) Никола, Георги и Димитър, а Никола е един от 40-те севастийски мъченици, Георги е митрополит от Амастрид, канонизиран в IX в., Димитър не е Солунски, а от Скепсис на Хелеспонт[21]. Трудно е да се съгласим с това предположение, като се има предвид, че посочените светци не са популярни на Балканите. Тъй като броят на кръстовете не е малък, повероятно е да са представени св. Власий — епископ от Севастия, св. Никола — Мирликийски архиепископ, св. Георги Победоносец — от Лида и св. Димитър — от Солун, които са живеели по едно и също време — III — началото на IV в.[22] При това образите върху енколпионите напомнят иконографския тип на тези светци. Никола и Власий са възрастни с оголели чела, със заоблени бради и епископски одежди, а Георги и Димитър — млади, без бради, с дрехи на висши сановници — хитон и хламида, и като че ли с мъченически кръст в дясната ръка, трудно забележим при някои екземпляри (обр. 5 *б*).

Образът от обратната страна напомня по-скоро иконографския тип на св. Димитър (къса къдрава над челото коса, къс, непокриващ изцяло краката хитон, спускащо се отпред и отстрани наметало), познат от редица паметници на византийското изкуство и особено от солунските мощехранителници, датирани в X и предимно в XII в.[23] Позата, леко разтворените крака, ръцете (може би с мъченически кръст на гърдите), гънките на дрехите, едрите черти на лицето се свързват и с образите на светците Козма и Луп, Нестор и Дамян също от мощехранителниците на св. Димитър от Солун, съхранявани в манастира Ватопед, в съкровищницата на катедралата в гр. Халберщад (№ 16, 24) и на Сергей и Вакх от медальона, намиращ се в Дъмбъртън Оукс[24]. В тези паметници Георги — Димитър не са във военни одежди, а са представени в традиционния за св. Димитър „солунски тип“. И както пише А. Грабар, „през средновековието във Византия този тип иконография, свързана с мощехранителницата, е една отживелица...“[25] Изображенията върху нашите кръстове се свързват с тези върху солунските паметници и насочват към едни ателиета и към близка по време изработка. Не е изключено кръстовете от разглеждания тип да са произвеждани в Солун, откъдето лесно са пренесени в България.

Но има и друго предположение. Култът към светците Георги, Димитър, Никола, Власий е широко разпространен в България. Тези светци са считани за покровители на търговци, рибари, на земеделски стопани, на добитъка; с тяхната чудодейна сила са свързани не едно предания и легенди[26]. В „сирийските енколпиони“ се срещат изображения и надписи, съобщаващи имената на светците Георги, Димитър, Никола, но досега не е известен нито един кръст с името на св. Власий. А култът към този светец е широко разпространен в славянските страни и се е радвал на особена почит в средновековна България. На името на св. Власий са назовавани храмове, за което съобщава надписът от с. Избул[27]. В научната литература е застъпено мнението, че култът към древнославянското божество Велес, покровител на добитъка, е наследен от християнския Власий[28]. Затова не е изключено разглежданите кръстове да са произвеждани в някои от центровете на Второто българско царство, като са копирани византийски образци. Мястото на работилницата остава неизвестно, но твърде вероятно е тя да се е намирала в или близо до столицата Велико Търново, за което напомнят кръстовете от Батошево, или до средновековния Ловеч, свидетелство за което са екземплярите от Ловеч, Крамолин, Дебнево. Откритите при археологически разкопки енколпиони от средновековното селище над тракийския град Севтополис и от м. Градът над Батошево не са намерени в добре датирани пластове и затова авторите на публикациите са затруднени в датирането. Но разцветът на средновековното селище над Севтополис се отнася към XII—XIII в.[29] Към средата на XII — първата половина на XIII в. процъфтява и крепостта над Батошево, за което свидетелствуват монетите от Йоан II Комнин (1118—1143) до Константин Асен (1257—1277)[30]. В края на XII—XIII в. се разраства и крепостта при Дебнево[31]. Тогава е разцветът и на средновековния Ловеч[32]. Кръстове от този тип досега не са открити в селища от времето на Първото българско царство, повечето от които са унищожени през 30-те — 40-те години на XI в. Като се имат предвид тези, макар и косвени данни, както и иконографската близост с някои паметници на изкуството (напр. образите на светците Георги и Димитър от емайлирания триптих в Пиерпон Морган Лейбръри)[33], в това число и с мощехранителниците на св. Димитър от Солун, склонни сме този тип енколпиони да отнесем към края на XII в.

---

[1] Ат. Милчев, К. Койчева. Средновековен манастир в м. Градът при с. Батошево, Габровски окръг (под печат).

[2] Кръстът се намира в Историческия музей в гр. Севлиево, инв. № 708. Благодаря на С. Симеонов за предоставената ми възможност да го публикувам.

[3] Ив. Църов. Новооткрити бронзови средновековни кръстове. — ГМСБ, X, 1984, с. 56 сл., обр. 2 а, б.

[4] Разкопки на Ив. Захариев (непубликувани материали).

[5] Единият кръст — опака половина с липсваща долна част на отвесното рамо — се намира в Археологическия музей — София, инв. № 2435. Другият е открит при разкопки на ст. н. с. Й. Чангова и се намира в Историческия музей — Ловеч.

[6] Б. Борисов. Средновековни накити и кръстове енколпиони от музея в Нова Загора. — Векове, XII, 1983, 4, с. 75 сл. (обр. 7).

[7] Кръстът се намира в Археологическия музей — София, инв. № 587.

[8] Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI—XIV в. С., 1972, с. 121 сл., обр. 97_9.

[9] С. Георгиева, Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959, табл. XXXI_3. Тази опака половина сега е с неизвестно място на съхранение.

[10] Един кръст с неизвестен произход се съхранява в Археологическия музей — София, инв. № 745 (обр. 5). Публикуван е от Кр. Миятев. Палестински кръстове в България. — ГНМ, 1922, с. 86, обр. 66; друг с доста изтрити изображения също се намира в Археологическия музей в София, инв. № 808 (обр. 7), непубликуван; трети се съхранява в ИМ — Русе (обр. 9), непубликуван; четвърти — в ИМ — Кюстендил, инв. № 98 (обр. 8), непубликуван.

[11] Ние не познаваме кръстовете от с. Дебнево и от разкопките на крепостта при Ловеч и не знаем в какво състояние се намират и към кой вариант принадлежат.

[12] За консултацията и направените наблюдения благодаря на ст. н. с. Ив. Дафинов от Института по металолеене и леярска техника.

[13] Анализите са извършени от ст. н. с. Г. Димитров от Физическия факултет при СУ „Кл. Охридски“, за което му изказвам благодарност. Анализирани са кръстове — инв. № 587 от Малко Чочовени и инв. № 2435 от Ловеч, съхранявани в Археологическия музей, София.

[14] Сл. Ерцеговић-Павловић. Равна, средњевековно насеље и некропола. — Старинар, XXXIII—XXXIV, 1982—1983, с. 253, 255, табл. $II_{3,4}$., обр. 2, а, в.

[15] V. N. Zalesskaja. Nouvelles découvertes de bronzes byzantins à Chersonèse. — APXEION ПONTOV, 309, 1984, p. 163 sq.

[16] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 86.

[17] Й. Чангова. Цит. съч., с. 122.

[18] Б. Борисов. Цит. съч., с. 76.

[19] Ат. Милчев, К. Койчева. Цит. съч.

[20] Сл. Ерцеговић-Павловић. Цит. съч., с. 257.

[21] V. N. Zalesskaja. Op. cit., p. 164.

[22] Жития на светиите. С., 1974, с. 97 сл., 612; Мифы народов мира. Т. II. М., 1982, с. 217 сл.

[23] А. Грабар. Няколко мощехранителници на свети Димитър и мартириума на светеца в Солун. — Избрани съчинения, 1, 1982, 133—135, обр. 31, 33 ,35, 38, 40.

[24] Пак там, обр. 32, 37, 39; А. Грабар. Една нова мощехранителница на свети Димитър. — Избрани съчинения, 1, 1982, с. 154 сл., обр. 50.

[26] Ив. Георгиева. Българска народна мито-

логия. С., 1983, с. 187 сл.

[27] В. Иванова. Старобългарският надпис от Теке Козлуджа. — ИАИ, VII, 1933, с. 319.

[28] Ив. Георгиева. Цит. съч., с. 188 и цит. в бел. 18 литература.

[29] Й. Чангова. Цит. съч., с. 122, 138.

[30] Ат. Милчев, К. Койчева. Цит. съч.

[31] Сведение на Й. Захариев.

[32] Й. Чангова. Към въпроса за устройството на средновековния български град IX—XIV в. — Архитектурата на Първата и на Втората българска държава. С., 1975, с. 94.

[33] K. Wessel. Die byzantinische Emailkunst. Recklinghausen. 1967, p. 155 sq., No 47 b.

Croix-enkolpions avec images de saints et des inscriptions: Ⓐ Νηκολας — Ⓐ Βλασηοσ, Ⓐ Γεωργηοσ — Ⓐ Δημητροσ

L. DONČEVA-PETKOVA

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur examine 14 croix de bronze du territoire de la Bulgarie qui s'unifient par la forme, les dimensions, la manière d'exécution, la combinaison originale d'iconographie et d'inscriptions. Sur la face est présenté' un saint âgé de deux côtés duquel sont gravés les noms O NHKOΛOAΣO BΛACHOC, tandis que sur l'envers — un saint jeune, suivi des noms O ΓΕΩΡΓΗΟΣ-O ΔΗΜΗΤΡΗOC. Les figures sont obtenues lors du moulage étant donné qu'elles ont été préablablement creusées dans des formes d'argile (pour les côtés extérieurs) et de sable argile pour les côtés intérieurs.

Les croix sont identiques également de par le matériel (elles ont une composition chimique proche), par la forme des deux moitiés presque plates, par le petit raccord dans la partie inférieure de la branche perpendiculaire. On remarque seulement certaines différences dans le traitement des têtes. Ces particularités montrent que les modèles de moules sont faits dans un atelier par deux ou trois graveurs. La manière d'exécution des lettres, le report des mots, les fautes commises sont identiques dans tous les exemplaires. Ceci montre que sur les modèles les inscriptions ont été également gravées, mais par un seul graveur.

Il n'est pas exclu que les croix de ce type fussent produites à Salonique d'où elles sont transportées en Bulgarie. A cela nous fait penser le „type salonique" de St Dimitri du côté opposé. Mais prenant en considération la grande popularité des quatre saints chez nous, il est très probable que les enkolpions fussent produits dans quelque centre du Deuxième royaume bulgare (Tărnovo, Loveč) vers la fin du XIIe s.

За енколпионите с надписи Νικόλαος, Βλάσιος, Γεώργιος, Δημήτριος

СТЕФАН СМЯДОВСКИ

Л. Дончева-Петкова си е поставила амбициозната задача да преразгледа становището за един далеч не толкова частен проблем, свързан с духовната и материална култура на българското средновековие, а именно кои са светците Νικόλαος, Βλάσιος, Γεώργιος и Δημήτριος, изобразени върху енколпиони, намерени по нашите земи, оттам да се изведе заключение, защо именно те, а не други лица са изобразени, тъй и да се определи производственият център, където са създадени нагръдните кръстове. Както се вижда от изследването, проблемът не е нов. Върху него са напластени и някои погрешни мнения, едно от които е на В. Залеска, която в свое проучване съвсем погрешно идентифицира персонажа върху енколпионите и още по-неточно, благодарение на предвзетия агиоложко-иконографски анализ, определя мястото на производствения център[1]. В този смисъл работата на Залеска заслужава много по-строга оценка, отколкото Л. Дончева си позволява, а от друга страна, обзорът на становището на съветската изкуствоведка и критичният поглед върху аргументите ѝ ще подкрепят мнението на Л. Дончева.

Залеска подхвърля интересна хипотеза, която не е лишена от остроумие. Тя търси отчетлива връзка за съжителстването на двойки светци от двете страни на кръста на базата на общ топологичен произход, на светци, свързани преди всичко посредством малоазийския си произход и почитани в съответните малоазийски центрове. Отначало тя идентифицира св. Власий със севастийския епископ Власий; оттам предполага, че редом с него ще бъде изобразен светец на име Николай, но също така обвързан по някакъв начин със Севастия и това може да бъде само Николай — един от 40-те мъченика, пострадали в Севастия (ок. 320 г.). Предположила това, тя е принудена да свърже и другата двойка светци — Георги и Димитър — също с Мала Азия и отбелязва, че св. Георги е едва ли някой друг освен Георги Амастридски, а паралелният светец на име Димитър не е Димитър Солунски, а Димитър от Скепсис[2]. Това е хипотеза действително остроумна и нелишена от фантазия, но страда от един съществен недостатък — тя е предвзета.

Нека внимателно проверим данните и твърденията на авторката. Казахме, че тя отъждествява светеца с надпис Ο Α (ΓΙΟΣ) ΒΛΑΣΗΟΣ със св. Власий, епископ на Севастия, умрял мъченически по времето на императорите Диоклециан (284—305), Максимиан (286—305) и Лициний (308—324) и чиято памет се отбелязва от Източната църква на 11 февруари[3]. Власий Севастийски е познат и на старобългарските и ранните среднобългарски ръкописи, срв. в Асеманиевото евангелие 142в11, в Слепченския апостол 123в20, Охридския апостол 103а8 и т. н. Това, че се касае именно за еп. Власий, сочи непоклатимият семиотичен език на облеклото — архийерейските одежди категорично говорят за висш църковен сан и по тази причина трябва да отпаднат другите кандидати за това място. Очевидно затова тук не става дума за Власий (3 февруари)[4], мъченик в Кесария Кападокийска. Другите претенденти с това име с празници на 18 и 22 февруари според бележките на архиеп. Сергий[5] са или смесени с Власий Севастийски, или пък с Власий Аморийски. Би било примамливо да свържем изобразения светец с личността на Власий Аморийски[6], живял по времето на патриарх Игнатий (847—858 и 867—878)[7], още повече, че житиеписните му данни се преплитат с моменти от българската история[8]. Неудобството в случая е, че от биографа му узнаваме, че в подвижническия си живот Власий Аморийски е достигнал само до йерейски сан[9], т. е. той не може да бъде схематизиран с облекло на висш йерей. Тъкмо затова е неприемливо твърдението на Залеска[10], че надписът Ο Α(ΓΙΟΣ) ΝΗΚΟΛΑΟΣ може да е свързан с Николай — един от 40-те мъченици. Наистина култът (9 март) към Севастийските мъченици е разпространен широко в православния Изток[11]. Присъствието обаче на *два* надписа с *едно* изображение говори, че се касае за двойка светци (тъй пише и Залеска — „représenter par paires") с *общи* иконографски белези (това, както ще видим, се отнася и за изображенията върху другата страна на кръстовете) и Николай, един от воините от кападокийския полк, загинал от студ в езерото край Севастия, не може да бъде изобразен на кръста. И по-късните иконографии на отделни лица от тази група ги показват като мъченици[12] с мантии и мъченически кръстове. Известни указания за схематизацията на Николай дават и по-късните ерминии, очевидно основани на по-стари текстове. Така например на съответните места препоръките за образа на Николай са той да бъде изобразен млад (а не възрастен архийерей, какъвто е нашият случай)[13] или с мустаци (а не с остра брада, както е върху кръстовете)[14]. Очевидно тук трябва да видим друг светец, висш свещенослужител и всред всичките познати реални или полулегендарни личности с това име трябва да изберем Николай — архиепископа на Мир в Ликия (пр. на 6 декември; пренасяне на мощите му — 8 или 9 май)[15]. От останалите познати лица с това име трябва да отпаднат по-малко познати личности, като цариградските патриарси Николай Мистик (901—907, 911—925, пр. на 14, 16 или 17 май)[16] и Николай Хризоверг (984—995, пр. на 16 декември)[17], както и солунският архиепископ Николай[18]. И дума не става да предполагаме, че се касае за други лица с това име, познати от синаксарите, които обаче са монаси, мъченици и т. н.

Установила веднъж, както казах, че от едната страна са ликовете на малоазийски мъченици, Залеска продължава изследванията си в същия дух и за обратната страна на кръстовете. Тя заявява: „Étant donné que ces deux personnages étaient principalement vénérés en Asie Mineure, il est légitime de supposer que Georges et Demetrius sont également des saints d'Asie Mineure."[19] Тя подхвърля интересната идея, че св. Георги може да се свърже с Георги Амастридски (18 и 21 февруари), личност, добре позната на агиографията[20]. Възможно е дори твърдението ѝ, че култът към св. Георги — архиепископ на малоазийския град Амастрида (дн. Амасра в Турция), умр. ок. 802—807 г., да е бил подсилен от повсеместното почитане на другия едноименен светец, чийто култ несъмнено е бил много по-популярен[21] — Георги Победоносец (23 април, 3 ноември). С известни резерви може да се приеме и предположението ѝ, че иконографията на св. Георги Победоносец[22] е повлияла върху тази на Георги Амастридски, което, общо взето, не е невъзможно, при положение обаче, че се касае за личности с еднакъв или сходен статус в йерархията. Случаят не е такъв. Единият е причислен към лика на великомъчениците, а Георги Амастридски според изследванията[23] и житийните данни не принадлежи към него.

Тогава основателно пред нас възниква въпросът — защо все пак Залеска е избрала именно Георги Амастридски измежду няколкото десетки лица с това име, познати на източната агиология[24]? Тя почти дава отговор за съставянето на априорната си хипотеза. Залеска съобщава, че в същия ръкопис, откъдето В. Василевски взема за публикация житието на Георги Амастридски, е преписано и житието на Власий, епископа на Севастия. Това обаче никак не трябва да ни учудва, тъй като ръкописът (нямам под ръка изданието на Василевски, за да проверя) е определен от Залеска като ménologe pour le mois de févrìer, т. е. вероятно е синаксар или миней за февруари, а тъкмо през този месец на съответните дати се поменуват двамата светци. Това нормално „съвпадение“ е предопределило изводите й. Инак съвсем необяснимо е пренебрегването на различни светци с това име, които произхождат от Мала Азия, пък и култът им там е познат — например епископът на Антиохия Писидийска Георги (IX в., памет на 19 април), който по методологията на Залеска на пренебрегване на иконоложки белези и йерархически статус спокойно може да бъде кандидат за това място. Защо не се взема предвид, че дори Георги Победоносец според легендарните данни произхожда от малоазийската област Кападокия? Това за нас остава необяснимо, както и неправомерно звучи отъждествяването на другия светец — Димитър — с един малко популярен второстепенен светец, който се поменува на 13 септември (по Цариградския синаксар редом с Корнилий стотник) само защото Димитър е първенец на малоазийския град Σκὲψις (Σκῆψις) на Дарданелите.

Очевидно става дума за полулегендарния св. Димитър Солунски (Мироточиви, 26 октомври), проконсул на Солун, умрял мъченически ок. 306 г.[25] Иконографските белези[26] допълват предположението, че се касае за двойката светци Георги Победоносец и Димитър Солунски. В християнското изкуство са известни три иконографски типа на тази двойка[27]. Тук очевидно става дума за контаминация на двата образа от първата група, където светците се изобразяват прави като лица, заемащи висок пост в древнохристиянския статус според сана си. Това са едни от най-известните войни-светци и тъкмо тук е мястото им.

И така върху енколпиона са схематизирани две изображения — на архиереи (Власий Севастийски и Николай Мирликийски) и на великомъченици (Димитър Солунски и Георги Кападокийски), което съвършено справедливо твърди и Л. Дончева.

Сега обаче нека погледнем ликовете и имената, свързани с тях, от друг ъгъл. Няма съмнение, че и четиримата светци се радват на разгърнат култ в целия православен Изток. Какво обаче прави възможна тяхната огромна популярност не само в Европейския югоизток, сред южните славяни, но и сред източните? Тук вероятно се натъкваме на допълнителна семантизация, преливането или привнасянето на древни черти от славянския пантеон върху канонизирани от Източната църква личности. Именно чрез едно такова тълкуване можем да обясним както битуването им върху толкова много на брой енколпиони, тъй и непресъхващата жизненост на култа им.

Знае се, че почитането на славянския бог Велес, покровител на добитъка, е онаследен от св. Власий[29]. В образа на св. Георги се преплитат различни наслоявания от различни епохи. От една страна, той се свързва с тракийския херос[30], но, от друга, и със славянското божество на плодородието Ярило, или Яровит[31], и затова св. Георги се смята също за покровител на добитъка[32]. Този факт се намества здраво и в по-късните християнски поверия[33]. Не е късен пласт и връзката му с покровителството над конете и конниците. Не трябва да отминаваме с лека ръка и положението, че в средновековна България се радва на голяма популярност и едно оригинално старобългарско произведение — „Чудото на св. Георги с българина (Сказание за железния кръст)“[34]. Пак посредством реликтите от славянския пантеон се намества в християнския календар и св. Никола[35], смесван, както твърдят Топоров и Иванов, и с други светци (със св. Власий например)[36]. Следи от смесване на св. Георги със св. Никола има и в коледните песни[37].

---

[1] Вж. V. N. Zalesskaja. Nouvelles découvertes de bronze byzantins à Chersonèse. — ’Αρχεῖον Πόντου, 31, 1984, p. 163—164.

[2] Ibidem, p. 163—164.

[3] Fr. Halkin. Bibliotheca hagiographica graeca. Subsidia hagiographica. No 8a, T. I, Bruxelles, 1957 (réimpréssion anastatique 1986), p. 97—98; H. Delehaye. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi. Propylaeum ad Acta Sanctorum, Novembris, Bruxelles, 1902 (réimpression anastatique 1985), col. 457; Сергий. Полный месяцеслов Востока. Т. II, ч. I. Святой Восток. Изд. II, Владимир, 1901, с. 40.

[4] Вж. Acta Sanctorum, Februarius, I, 353; H. Delehaye. Op. cit., col. 444; Сергий. Цит. съч., Т. II, ч. I, с. 37, 38. Познат е още на Неаполитанския каменен календар: III NT. S. BLASSI. — Mons. D. Malardo. Il Calendario marmoreo di Napoli. — Ephemerides liturgiae. 9. Annuario-dicembri, Napoli, 1944, p. 21.

[5] Вж. Сергий. Цит. съч., Т. II, ч. I, с. 48, 52. Наистина в Типика на Великата църква под 22 февруари се отбелязва паметта на Власий епископ (вж. J. Mateos. Le Typicon de la Grande Eglise. T. I. Le cycle des douze mois. Orientalia Christiana Analecta, 165, Roma, 1962, p. 237), но това, че в Синаксара на Великата църква (H. Delehaye. Op. cit., col. 484) няма синаксарни посочки, говори за смесване.

[6] Сергий. Цит. съч., Т. II, ч. I, с. 93, ч. II, с. 126; Acta Sanctorum, Novembris, IV, 657—669; Fr. Halkin. Op. cit., T. I, p. 98.

[7] Μ. Ι. Γεδεὼν. Πατριαρχικοὶ πίνακες, εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλει, (36—1884 ἔτ.). ’Εν Κωνσταντινουπόλει, 1885—1890, σελ.

278—281, 287—289.

[8] Вж. Д. Цухлев. История на българската църква. Т. I, С., 1910, 355—360.

[9] Вж. Архим. Леонид. Житие преподобнаго Власия мниха, памятник болгарской письмености IX в. СПб., 1887 (=Памятники древней письмености, т. LXV), с. 15.

[10] V. Zalesskaja. Op. cit., p. 163.

[11] Fr. Halkin. Op. cit., t. II, p. 97—99.

[12] Например в Земенския манастир — вж. Л. Мавродинова. Земенската църква. История. Архитектура. Живопис. 1980, 97—101.

[13] Вж. Ас. Василев. (ред.) Иконографски наръчник. С., 1977, с. 41.

[14] Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ. Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς τὲχνης. Publ. par A. Papadopoulos — Kerameus, St. Petersbourg, 1907, p. 272.

[15] Fr. Halkin. Op. cit., t. II, p. 139—151.

[16] H. Delehaye. Op. cit., col. 688, 684, 689, 692, 652; Сергий. Цит. съч. Т. II, ч. I, 145—146; M. I. Γεδεὼν. Op. cit., p. 295—296, 298—300.

[17] Сергий. Цит. съч., Т. II, ч. I, с. 386; H. Delehaye. Op. cit., col. 314; M. I. Γεδεὼν. Op. cit., p. 313.

[18] H. Delehaye. Op. cit., col. 266; Сергий. Цит. съч. Т. I, ч. II, с. 370.

[19] V. Zalesskaja. Op. cit., p. 163.

[20] Вж. Сергий. Цит. съч., под датата; Fr. Halkin. Op. cit. T. I, p. 211; H. Delehaye. Op. cit., col. 481—482.

[21] И още повече — един късен автор от XVI в. съобщава, че празникът на св. Георги по величие надминава всичко друго — вж. K. Krumbacher. Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, München, 1911, p. 232.

[22] За традиционната иконография вж. В. Н. Лазарев. Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве. — Византийский временник, VI (1953), 186—222; М. В. Алпатов. Образ Георгия воина в искусстве Византии и древней Руси. — Труды отдела древнерусской литературы. Т. XII (1956), 292—310; Ив. Гошев. Един средновековен барелеф от Созопол. Принос към иконографията на драконопобедителите-конници св. Георги и св. Димитър във византийското изкуство. — ГСУ БФ, VI (1928—1929), 1—110.

[23] Вж. Acta Sanctorum, Februarius, III, 269 sq.

[24] Вж. индексите у Сергий. Цит. съч., Т. II, ч. 3, с. 589, 634 и у H. Delehaye. Op. cit., col. 1070.

[25] Fr. Halkin. Op. cit., T. I, p. 152—165; H. Delehaye. Op. cit., col. 163—166.

[26] Διονυσίου ἐκ Φουρνα. Op. cit., p. 157, 270, 295.

[27] Ив. Гошев. Цит. съч., с. 14.

[28] H. Delehaye. Les legendes grecques des saints militaires. Paris, 1969, p. VIII.

[29] В. В. Иванов., В. Н. Топоров. Исследования в области славянских древностий. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. М., 1974, 46—48; M. Bagagiolo. Credenze religiose degli slavi precristiani. Centro studi Russia cristiana, 1968, p. 88—95.

[30] Вж. Е. Тодоров. Древнотракийското наследство в българския фолклор. С., 1972, с. 205 сл.

[31] Вж. M. Bagagiolo. Op. cit., p. 148.

[32] Подробно у В. В. Иванов, В. Н. Топоров. Цит. съч., 180—216.

[33] Срв. Г. С. Дебольский. Дни богослужения православной кафолической восточной церкви. Т. I. Изд. 10, СПб., 1901, с. 548.

[34] Изследване и текст у Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. Кн. III. С., 1978, 61—98.

[35] В. В. Иванов, В. Н. Топоров. Цит. съч., с. 63.

[36] Срв. Мифы народов мира. Т. II, М., 1982, с. 217.

[37] Вж. Ив. Добрев. Произход и значение на праславянското консонантно и дифтонгично склонение. С., 1982, 175—176.

Concernant les enkolpions avec inscriptions Νικόλαος, Βλάσιος, Γεώργιος, Δημήτριος

ST. SMJADOVSKI

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur soumet à la critique les études de V. Zaleska qui affirme que sur les enkolpions avec images de saints et avec des inscriptions explicatives — Βλάσιος-Νικόλαος, Δημήτριος-Γεώργος il s'agit de Vlassii Sevastiiski, Nicolaï — un des 40 martyrs sébastieniens, saint Dimităr de la ville d'Asie Mineure Σκὲψις (Εκῆψις) et saint Georges Amastridski. L'analyse iconographique agiologique montre qu'il s'agit d'un des saints les plus populaires de l'Orient orthodoxe — l'évêque de Mir à Likia, Nicolaï, St Dimitri Solounski (Mirototchivi) et St Georges de Cappadoce (le Conquérant). L'auteur avance également des preuves des reliques du panthéon slave, qui ont affermi encore plus la popularité des saints après leur canonisation.

Материали и съобщения

Римска военна диплома от 145 г. от Нигринианис, Долна Мизия

СЕРГЕЙ ТОРБАТОВ

През 1988 г. изворовата база за изучаване на военната организация на римската провинция Долна Мизия се обогати с нова военна диплома, издадена за помощните части и флота, влизащи в състава на провинциалния гарнизон[1]. Открита е била в околностите на с. Малък Преславец, Силистренско (ант. Nigrinianis), а понастоящем се съхранява в Историческия музей в гр. Добрич[2]. Запазен е само един фрагмент от първата плочка (tabella I) с размери 10,3 × 5,2 см. Представлява бронзова пластина с дебелина 1 мм. След отстраняване на органичния слой и корозионните продукти се разкри покритие от благородна патина[3]. Върху външната страна са запазени 22 реда от текста, разположени по ширината на плочката. Надписното поле е оградено отстрани с две, а отгоре — с една врязана линия. Височината на буквите е около 3 мм. От текста върху вътрешната страна, който е бил разположен по дължината на полето, са запазени 8 реда. Тук буквите са по-големи и са изписани по-небрежно — факт, засвидетелстван и в други военни дипломи и имащ своето обяснение[4].

От текста е запазено следното:

Extrinsecus

1 IMP CAES DIVI HAD...
PARTHIC NEP DIVI N...
HADRIANVS ANTONIN...
TRIB POT VIII I...
5 EQVIT ET PEDIT QVI...
QVAE APPEL I GALLOR...
ET I VESPAS DARDAN...
VAC ET I BRACAR C R...
ET I CLAVD SVGAMB V...
10 LIC SAG ET I THR SY...
AVGVST ET I LVSIT CY...
IN MOESIA INFER...
NO QVINIS ET VIC...
ET VIGIN PLVRIBV...
15 MISS QVOR NOM S...
·QVI EOR NON HAB...
QVAS TVNC HAB CV...
QVAS POSTEA DVXI...
ADV...
20 L LAMIA SILVANO I...
..AE I GALLO...
...A EN...

Intus

1 IMP CAES DIVI HADRIANI F DI...
TH NEP DIVI NERVAE PRONEP T A...
NVS ANTONINVS AVG PIVS P M TR...
IMP II COS IIII...
5 EQ ET PED Q M IN AL V ET COH XI
Q A...
ET I GALL ET I VESP ET I FL ET II
HISP...
II MATTEAT II BR ET CL ET I CLAVD
ET I GAL...
ET I THR I GER... LV..T CY....II..

Трябва да се отбележат следните особености в палеографията на надписа: Q се изписва със силно издължена хоризонтална чертичка, подчертаваща следващите 1—2 букви; извитата съставка на P не се свързва в долната си част с вертикалната хаста; разликата в изписването на буквите E и F, I и L, C и G е незначителна, а на места въобще не съществува. Лигатури са използвани на две места на р. 7 в текста от вътрешната страна: EAT = IA ET[5] и ~~ET~~ = ET. Пак тук буквата R е изписана погрешно като P.

Публикуваната военна диплома е копие от императорски указ, предоставящ граждански права на войниците, отслужили 25 и повече години в 5 или и 11 кохорти от гарнизона на Долна Мизия. В същия указ са включени и моряците, отслужили 26 и повече години в провинциалния флот (classis Flavia Moesica).

Точната дата на издаването на военната диплома не е запазена. Въз основа на титулатурата на Антонин Пий (trib. pot. VIII, cos. IIII) тя се отнася към периода между 1 януари и 9 декември 145 г.[6] На р. 20 от външната страна е съхранено името на единия от неизвестна досега двойка consuli suffecti за 145 г. — L. Lamia Silvanus. Фамилията Lamia е добре известна с римската прозопография[7]. Нейни представители неведнъж са получавали прерогативите на консулската власт. „История на августите“ споменава един Lamia Silvanus, който бил женен за по-голямата дъщеря на Тит Аврелий Антонин (бъдещия император Антонин Пий)[8]. Същият се приема за идентичен с Plautius L. [f. Aelius La]mia Silvanus [Aelianus?], изпълнявал разни обществени длъжности през управлението на Хадриан[9]. Изхождайки от проследяващата се в рода Lamia именна традиция, допускам, че новозасвидетелствуваният consul suffectus за 145 г. е син на споменатия по-горе Плавтий Ламиа Силван. Ако предположението е вярно, съществува вероятност Луций Ламиа Силван да е внук на император Антонин Пий[10].

В началото на р. 13 (extrinsecus) са запазени последните две букви NO от имената на провинциалния управител на Долна Мизия. От надписа върху милиарна колона от околностите на Русе (ант. Sexaginta Prista) е установено, че в 145 г. този пост е бил заеман от Tiberius Claudius Saturninus[11].

Изброяването на помощните части в римските военни дипломи е било прието да започва с алите. От външната страна на плочката са запазени на 6 реда (изцяло или отчасти) имената на 9 войскови единици:

1. I GALLOR... = (ala) I Gallor(um) [...]
Уточняването на името на частта е невъзможно, тъй като в Долна Мизия са засвидетелствувани няколко али, чиито названия са започвали по този начин[12]

2. I VESPAS DARDAN = (ala) I Vespas(iana)Dardan(orum)[13].

3. ...VAC = [...Ar] vac(orum)
От известните помощни части в Долна Мизия такава съставка се съдържа само в името на ala II Hispanorum Arvacorum[14]. Предположението за кратък престой в провинцията на ала със същото име, но с цифров индекс „I“ се основава на неправилната възстановка на номера на едноименната част в долномизийската диплома от 157 г.[15]

4. I BRACAR C R = (cohors) I Bracar(um). c(ivium) R(omanorum)
Й. Бенеш аргументира предположението, че тази част е различна от cohors I Bracaraugustanorum[16]. Това се приема и от други изследвачи[17].

5. I CLAVD SVGAMB V... = (cohors) I Claud(ia) Sugamb(rorum) v[eterana][18]

6. ...LIC SAG = (cohors) [I Ci]lic(um) sag(ittariorum)[19]

7. I THR SY... = (cohors) I Thr(acum) Sy[riaca][20]

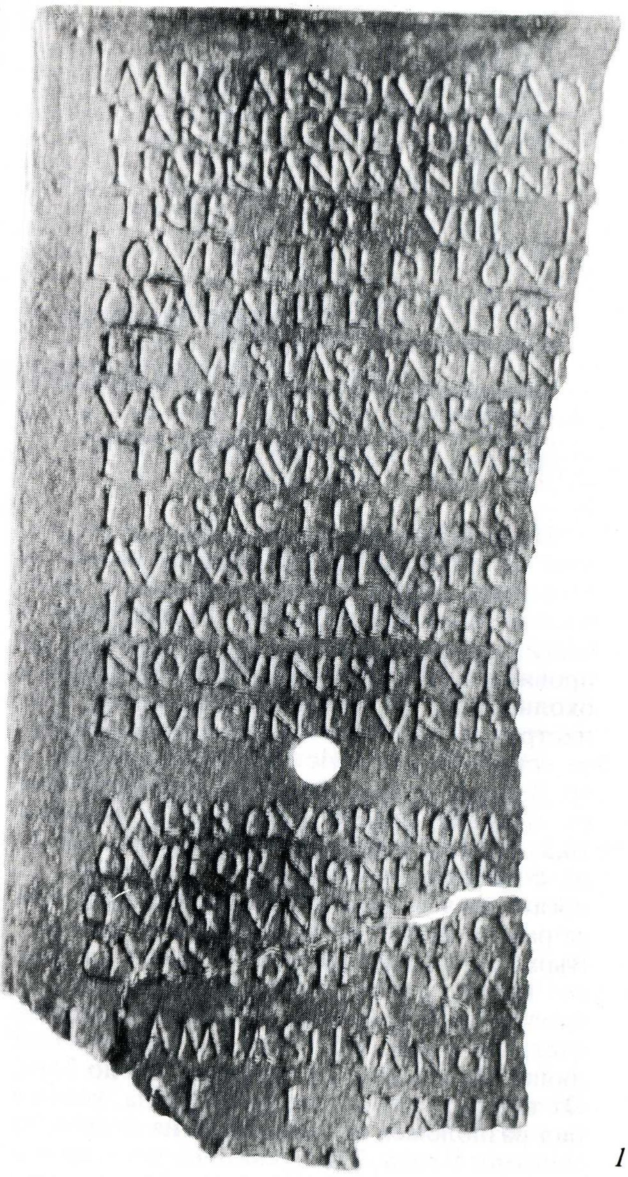

1

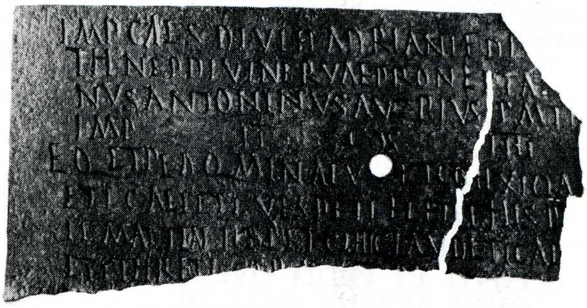

2

● *Обр. 1. Външна страна на първата плочка на дипломата. Fig. 1. Tabella I — extrinsecus de la première plaquette du diplôme*

● *Обр 2. Вътрешна страна на първата плочка на дипломата. Fig. 2. Tabella I — indus de la première plaquette du diplôme*

8. ...AVGVST = (cohors) [...Bracar]august(anorum)

През управлението на Антонин Пий в Долна Мизия е имало само една част с такова име — cohors II Bracaraugustanorum[21].

9. I LVSIT CY... = (cohors) I Lusit(anorum)Cy[renaica][22]

Анализът на запазеното от надписа върху tabella I extrinsecus позволи да се установят имената на 3 али и 6 кохорти. Списъкът на конните части е започвал с ala I Gallorum [...], а на пехотните — с cohors I Bracarum civium Romanorum.

Съдържанието на надписа от вътрешната страна на първата плочка на римските военни дипломи е по принцип повторение на написаното от външната[23]. В запазената част от текста върху вътрешната страна на тук публикувания фрагмент фигурират 12 помощни части. Твърде съкратеното предаване на имената създава определени затруднения и несигурности в идентификацията на някои от тях:

1. I GALL = (ala) I Gall(orum)

От съюза „et“ пред името на алата следва, че изброяването е започвало в сега липсващия край на предходния ред. По-горе бе установено, че на първо място в списъка е стояла ala I Gallorum (...). Поради това тук явно става дума за друга част, съдържаща в името си „ala I Gallorum“.

2. I VESP(ala) I Vesp(asiana)(Dardanorum)
3. I FL = (ala) I FL(avia vel aviana)

Същото съкращение се среща в един надпис от Томи[24]. Допуска се, че се отнася до ala I Flavia Gaetulorum[25]. Тази част е засвидетелствувана в Долна Мизия в дипломите от 99 и отпреди 114 г.[26] По-късно тя е била преместена в Долна Панония, като част от чийто гарнизон е спомената в 114[27] и 159 г.[28] Един надпис от Томи от първата половина на III в.[29] показва, че по това време алата отново се е намирала в Долна Мизия. Отъждествяването на ala I Fl(...) от тук публикуваната диплома с ala I Flavia Gaetulorum би означавало присъствие на последната в Долна Мизия в 145 г. При наличните факти това би предполагало предислоциране на алата от Долна Панония в Долна Мизия и после обратно в Долна Панония в периода 114—159 г. Четирикратното преместване на една част между две провинции изглежда твърде невероятно. Всичко това прави идентификацията на ala I Fl(...) и ala I Flavia Gaetulorum много съмнителна.

С по-голяма вероятност съкращението „I FL“ би могло да се свърже с друга военна част, засвидетелствувана в Долна Мизия в 99 и 105 г.[30] — ala I Gallorum Flaviana[31]. В края на управлението на Антонин Пий тя вече е влизала в състава на гарнизона на Горна Мизия, както показват военните дипломи от 159/160[32] и 161 г.[33] За дислокацията на частта в периода 105—159/160 г. няма сведения. Изказано е предположение, че по това време тя все още се е намирала в Долна Мизия и може би е липсващата ала в долномизийската диплома от 157 г.[34] Съмнение в отъждествяването на ala I Fl(...) с ala I Gallorum Flaviana поражда фактът, че никъде в известните паметници името на последната не е предадено чрез подобно съкращение. С цифров индекс „I“ тя е означена само в горномизийската диплома от 159/160 г., а в един надпис е отбелязана като ala Flaviana[35].

Ако „I FL“ има за цел да означи действително ala I Gallorum Flaviana, то това съкращение ще да е било избрано, за да се отграничи тя от фигуриращите в дипломата други две галски али.

4. II HISP = (ala) II Hisp(anorum) (Arvacorum)
5. II MATTIA = (cohors) II Mattia(corum)[36]
6. II BR = (cohors) II(Flavia) Br(ittonum)[37]
7. CL = (cohors) Cl(audia)

Тази част трябва да е идентична с cohors I Claudia equitata[38].

8. I CLAVD = (cohors) I Claud(ia) (Sugambrorum) (veterana)
9. I GAL... = (cohors) I Gal[lorum?...]

От Долна Мизия са известни досега четири галски кохорти, но такава с индек „I“ още не е засвидетелствувана[39]. Наличната информация не позволява отъждествяването ѝ с някоя от известните кохорти, съдържащи в името си съставката „I GAL“[40]. Не е изключена и възможността при изработването на надписа от вътрешната страна на плочката да е бил сгрешен номерът на частта.

10. I THR = (cohors) I Thr(acum)(Syriaca)
11. I GER = (cohors) I Ger(manorum)

Това несъмнено е cohors I Germanorum civium Romanorum[41].

12. LV[..]T CY[...] = (cohors)(I) Lu[si]t(anorum) Cy[renaica]

Върху вътрешната страна на плочката бяха установени 4 али и 8 кохорти. Следователно лакуните в текста са съдържали имената на още 1 ала и 3 кохорти. Съпоставката с идентифицираните от външната страна военни части показва, че това са били ala I Gallorum [...], cohors I Bracarum civium Romanorum, cohors I Cilicum sagittariorum и cohors II Bracaraugustanorum.

Както бе установено по-горе, списъкът на алите е започвал с ala I Gallorum [...], а този на кохортите — с cohors I Bracarum civium Romanorum. Тогава върху вътрешната страна на плочката те са стояли съответно в края на р. 5 и р. 6. Тъй като cohors I Cilicum sagittariorum е предшествувала cohors I Thracum Syriaca, то името ѝ е било изписано в края на р. 7. Изброяването на помощните части е приключвало с cohors II Bracaraugustanorum[42], която, за разлика от външната страна, тук е била поместена след cohors I Lusitanorum Cyrenaica.

Изхождайки от голямото сходство с долномизийската диплома от 157 г.[43] в състава и порядъка на изброяване на помощните части, считам, че имената на първите две али в тук публикуваната диплома следва да се допълнят като ala I Gallorum et Pannoniorum u ala I Gallorum Atectorigiana.

В такъв случай списъкът придобива следния вид:

Alae

1. I Gallorum et Pannoniorum
2. I Gallorum Atectorigiana
3. I Vespasiana Dardanorum
4. I Gallorum Flaviana (?)
5. II Hispanorum Arvacorum

Cohortes

1. I Bracarum civium Romanorum
2. II Mattiacorum
3. II (Flavia) Brittonum
4. (I) Claudia (equitata)
5. I Claudia Sugambrorum veterana
6. I Gallorum (?)
7. I Cilicum sagittariorum
8. I Thracum Syriaca
9. I Germanorum (civium)(Romanorum)
10. II Bracaraugustanorum
11. I Lusitanorum Cyrenaica

Въз основа на данните на прозопографията и на известните военни дипломи бе възстановена титулатурата на император Антонин Пий. Оказа се, че в първите три реда от външната страна на плочката липсват по 17—18, а от вътрешната — 9—12 букви. Установената по този начин приблизителна ширина на надписното поле бе използвана при възсъздаването на текста върху липсващата част от tabella I. Всички съкращения на думите в предложената реконструкция са съобразени с установената дължина на редовете.

Extrinsecus

Imp(erator) Caes(ar), divi Had[riani f(ilius), divi Traiani] Parthic(i) nep(os), divi N[ervae
pronep(os), Titus) Aelius] Hadrianus Antonin[us Aug(ustus) Pius, pont(ifex) max(imus),]
trib(unicia) pot(estate) VIII, i[mp(erator) II, co(n)s(ul) IIII, p(ater) p(atriae),]
equit(ibus) et pedit(ibus) qui [milit(averunt) in alis V et coh(ortibus) XI]
quae appel(lantur) (1) I Gallor(um)[et Pann(oniorum) et (2) I Gallor(um) Atect(origiana)]
et (3) I Vespas(iana) Dardan(orum)[et (4) I Gall(orum) Flav(iana)? et (5) II Hisp(anorum) Ar]
vac(orum) et (1) I Bracar(um) c(ivium) R(omanorum) [et (2) II Matt (iacorum) et (3) II Brit(tonum) et (4) Claud(ia)]
et (5) I Claud(ia) Sugamb(rorum) v[et(erana) et (6) I Gallor(um)?... et (7) I Ci]
lic(um) sag(ittariorum) et (8) I Thr(acum) Sy[r(iaca) et (9) I German(orum) c(ivium) R(omanorum) et (10)II Brac(ar)] august(anorum) et (11) I Lusit(anorum) Cy[r(enaica) et classicor (um) et sunt]
in Moesia infer[ior(e) sub Tib(erio) Claud(io) Saturni] no, quinis et vic[en(is) plurib(us)ve.
item clas(sicis) sex] et vigin(ti) plurib(us)v[e stip(endiis) emer(itis) dimiss(is) honest(a)]
miss(ione), quor(um) nom(ina) s[ubscript(a) sunt, civit(atem) Roman(am)]
qui eor(um) non hab[er(ent) dedit et conub(ium) cum uxor(ibus)] quas tunc hab(uissent)
cu[m est civit(as) iis dat(a), aut cum iis] quas postea duxi[ssent dumtaxat singulis].
a(nte) d(iem) V[...]
L. Lamia Silvano, I.[... co(n)s(ulibus)] [al]ae I Gallo[r(um)...]
[...]a En[...]
....

Intus

Imp(erator) Caes(ar) divi Hadriani f(ilius), di[vi Traiani Par] th(ici) (nep(os), divi Nervae
pronep(os), T(itus) A[elius Hadria] nus Antoninus Aug(ustus) Pius, p(ontifex) m(aximus),
tr[ib(unicia) pot(estate) VIII,]
imp(erator) II, co(n)s(ul) IIII, [p(ater) p(atriae),]
eq(uitibus) et ped(itibus) q(ui) militaverunt) in al(is) V et coh(ortibus) XI, q(uae) a(ppellantur)[(1) I Gall (orum) Pann(oniorum)]
et (2) I Gall(orum) et (3) I Vesp(asiana) et (4) I Fl(aviana?) et (5) II Hisp(anorum) [et (1) I Bracar(um) et] (2) II Mattia(corum) et (3) II Br(ittonum) et (4) Cl(audia) et (5) I Claud(ia) et (6) I Gal[lor(um)? et (7) I Cil(icum) sag(ittariorum)]
et (8) I Thr(acum) et (9) I Ger(manorum) [et] (10) Lu[si]t(anorum) Cy[r(enaica) et] (11) II[Brac(ar)aug(ustanorum) et clas(sicorum)]
....

Имената на притежателя на военната диплома не са запазени. Той е получил право на honesta missio, след като е отслужил полагаемия срок в една от лагеруващите в Долна Мизия галски али — ala I Gallo[rum...].

От околностите на с. Малък Преславец произхожда още една военна диплома[44]. Преди няколко години тук бе открита част от голяма бронзова статуя на римски император (вероятно Траян)[45]. Всичко това показва, че край кастела Nigrinianis[46] се е развило значително цивилно поселение, част от чието население съставлявали ветерани. От публикувания надпис, намерен тук, може да се заключи, че споменатата в дипломата coh I. Lusitanorum и през първата половина на III в. лагерува някъде в този район.

---

[1] Досега са известни 8 паметника от този род: CIL, XVI, 41; 44; 45; 50; 58; 78; 83; M. Roxan. Roman Military Diplomas 1954—1977, London, 1978, nr. 50. Трябва да се добави още една диплома, издадена за помощните части на Реция и Долна Мизия: M. Roxan. Op. cit., nr. 10.

[2] Инв. № Аа 2626.

[3] Обработката на военната диплома е извършена в Ателието за реставрация и консервация на метал към Историческия музей в Добрич. Горещо благодаря на инж. Елена Василева за прецизната работа, способствувала публикуването на паметника.

[4] Например: С. Машов. Римска военна диплома от с. Сохаче, Врачански окръг. — Археология, XIII, 1971, 1, 52—53; В. Герасимова-Томова. Военна диплома от Nicopolis ad Istrum от 162 г. — Археология, XVIII, 1976, 1, с. 50; Б. Султов. Римска военна диплома от с. Бутово, Великотърновски окръг (Долна Мизия). — Археология, XXVII, 1985, 3, с. 38.

[5] Наблюдението под микроскоп показа, че майсторът е изписал първоначално MATTIA, след което (за икономия на място) е снабдил буквата I с хоризонтални хасти и е дописал T, като по такъв начин се е получила отбелязаната лигатура.

[6] Осмият трибунат на Антонин Пий обхваща времето от 10. XII. 144 г. до 9. XII. 145 г. Същият приема консулската власт за четвърти път на 1. I. 145 г. Срв.: RE, II, 1896, Col. 2503 (P. v. Rohden); PIR, I, p. 311.

[7] PIR, V/1, p. 14.

[8] SHA. v. Ant. Pii, I, 7.

[9] PIR, I, p. 36.

[10] Съпругата на Плавтий Ламиа Силван (Аврелия Фадила) е починала, преди баща ѝ да поеме управлението на Римската империя (PIR, I, loc. cit.). Не е известно дали мъжът ѝ се е оженил повторно.

[11] A. Stein. Die Legaten von Moesien, Budapest, 1940, S. 69; J. Fitz. Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior, Weimar, 1966, S. 46.

[12] J. Beneŝ. Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia, Praha, 1978, S. 99; T. Sarnowski. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na pólnocnym wybrzezu Morza Czarnego. — Novaensia, 3, Warszawa, 1988, s. 179, 184.

[13] J. Beneŝ. Op. cit., S. 8, nr. 11.

[14] Ibidem, S. 10, nr. 23.

[15] Ibidem, S. 10, nr. 22. Поправка на четенето на дипломата е направена в: M. Roxan. Op. cit., nr. 50.

[16] J. Beneŝ. Op. cit., 19—20, nr. 54/17.

[17] A. Aricescu. Armata în Dobrogea romanâ, Bucureşti, 1977, p. 47.

[18] J. Beneŝ. Op. cit., 51—52, nr. 126/89.

[19] Ibidem, 24—25, nr. 68/31.

[20] Ibidem, 52—53, nr. 130/93.

[21] Ibidem, S. 19, nr. 54/16.

[22] Ibidem, 44—45, nr. 107/70.

[23] Забелязано е, че само в периода 146—153 г. върху вътрешната страна на първата плочка на военните дипломи не се повтарят имената на изброените от външната страна части. Вж.: M. Roxan. Op. cit., nr. 46, note 1.

[24] CIL, III, 7557.

[25] W. Wagner. Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus, Berlin, 1938, S. 35; A. Aricescu. Op. cit., p. 52.

[26] CIL, XVI, 45; 58.

[27] CIL, XVI, 61.

[28] CIL, XVI, 112; 113. Прецизирането на датировката на тези дипломи е обосновано в: M. Roxan. Op. cit., nr. 53, note 5.

[29] A. Râdulescu. Inscripţii inedite din Dobrogea. — SCIV, XIV, 1963, 1, 90—91, nr. 10.

[30] CIL, XVI, 44; 50.

[31] J. Beneŝ. Op. cit., S. 9, nr. 17.

[32] CIL, XVI, 111.

[33] M. Roxan. Op. cit., nr. 55.

[34] A. Aricescu. Op. cit., p. 93.

[35] W. Wagner. Op. cit., S. 38.

[36] J. Beneŝ. Op. cit., 45—46, nr. 110/72.

[37] Ibidem, 21—22, nr. 60/23.

[38] Ibidem, S. 26, nr. 70/33; Gr. Floresku, R. Florescu, P. Diaconu. Capidava, Bucureşti, 1958, 89—90, nr. 12.

[39] J. Beneŝ. Op. cit., 101—102; T. Sarnowski. Op. cit., 178—182.

[40] Например: I Gallorum (G. Cheesman. The Auxilia of the Roman Imperial Army, Hildesheim — New York, 1971, App. II, p. 174), I. Gallica C. R. E. (Ibidem, App., 167; App. II, p. 174), I Gallorum Dacica (W. Wagner. Op. cit., S. 135; J. Beneŝ. Op. cit., 31—32, nr. 83/46).

[41] J. Beneŝ. Op. cit., S. 36, nr. 92/55; A. Aricescu. Op. cit., p. 85.

[42] Към края на р. 8 е запазена горната част от цифрата II, която явно е предхождала името на тази част.

[43] M. Roxan. Op. cit., nr. 50.

[44] CIL, XVI, 128.

[45] Ив. Венедиков. Статуята на римски император от Малък Преславец. — ИНИМ, V, 1985, 93—104.

[45] В. Велков. Принос към античната география на Мизия (Nigrinianis — Candidiana). — Археология, I, 1959, 1—2, с. 24 сл.; V. Velkov. Zur Geschichte eines Donaukastels in Bulgarien. — In: Roman Cities in Bulgaria, Amsterdam, 1980, 103 sq.

Diplôme militaire romain de l'an 145 de Nigrinianis, Mésie inférieure

S. TORBATOV

(Résumé)

Au cours de 1988 dans le Musée historique à Tolboukine a été déposé un fragment de la première plaquette de duplôme militaire romain. Elle a été découverte dans les environs du village Malăk Preslavec, région de Silistra. Elle est une copie d'un décret impérial, édité pour les unités auxiliaires et la flotte de la province Mésie inférieure. Elle est datée entre le 1er janvier et le 9 décembre 145. La partie conservée du texte sur les deux côtés de la plaquette se complète fort à propos, ce qui a permis d'être établies 5 ali et 11 cohortes, c'est-à-dire toute la liste d'unités auxiliaires incluses dans le diplôme. L'identification de certaines d'entre elles, cependant, est peu sûre à cause de l'écriture très abrégée de leurs noms du côté intérieur.

Dans le diplôme est attesté, inconnu jusqu'à présent consul suffectus pour l'an 145 — L. Lamia Silvanus.

За социалната принадлежност на гладиаторите в Тракия

ЛЮДМИЛ ВАГАЛИНСКИ

Векове наред гладиаторските игри (ludi gladiatorii) и инсценираните ловни зрелища (venationes) са любимо развлечение на населението на Римската империя.

Участниците[1] на арената се набират измежду:

осъдени престъпници

Законът предвижда това сурово наказание за грабеж, убийство, палеж, светотатство и бунт. За светотатство се счита и неуважителното отношение към императора и неговото семейство.

Присъдата е смъртна или за определен срок[2]. В първия случай осъдените се бият помежду си без предпазно въоръжение или се изправят голи или вързани срещу изгладнели хищници. Във втория — губят свободата си до изтичане на определения срок, през който трябва да се сражават на арената след предварително обучение в школа. За блестящи прояви в битките понякога публиката изисква предсрочното освобождаване на някои от тях.

военнопленници

Използуват се постоянно, докато се организират такъв род зрелища. Съдбата на всеки един зависи от капризите на зрители, организатор, ланиста[3], както и от личните му качества.

роби

През I в. всеки може да изпрати свой роб на арената, когато пожелае, като го продаде или заеме на ланиста. В първия случай цената е 1000 денария. При наемане се плаща по 20 денария на битка, но ако робът бъде убит или тежко ранен, на собственика се изплащат 1000 денария[4]. Хадриан (117—138) забранява да се изпращат роби на арената или в гладиаторски школи, без господарят да посочи основателна причина (провинение) за това си решение. При липса на такава робът може да откаже да стане гладиатор. Марк Аврелий (161—180) разширява забраната и спрямо набиране на бестиарии по този начин[5].

Понякога роби търсят на арената спасение от наказание, полагащо им се заради извършено тежко престъпление. Император Антонин Пий (138—161) нарежда такива бегълци да се връщат на стария им собственик, независимо от евентуалното им участие в гладиаторски или ловни игри[6].

За отлични изяви в амфитеатъра публиката може да изиска освобождаването на роба. Едва Марк Аврелий обявява за невалидни такива решения на мунерариуса, взети под натиска на зрителите, ако собственикът не е съгласен[7].

Робът-гладиатор може и сам да откупи своята свобода. Според сенатско постановление от 177 в., важащо за цялата империя без Рим, в случай, че организаторът предвижда парични награди за победителите гладиатори, то те трябва да бъдат в размер на 1/5 част от тяхната покупно-продажна цена, ако те са роби[8]. Според известния римски юрист Улпиан (сред. на II в. — 223 г.) роб може да предаде парите си на друго лице, което се задължава да му върне свободата, след като го откупи с тях от господаря му[9]. Според друг римски правист — Гай (130—180) — роб, който е освободен от арената, не може да получи римско или латинско гражданство, а попада в числото на т. нар. дедитиции[10]. Последните се изключват и при повсеместното му даряване с Конституцията на Каракала (212 г.).

доброволци

Надписи върху погребални урни на гладиатори, открити в антична Салона (дн. Сплит, СФРЮ), показват, че известна част от тези освободени роби се връщат отново на арената, очевидно вече по свое желание[11]. Като доброволци могат да се наемат и либертини без подобен гладиаторски стаж. Нерядко причина за такова опасно решение е желанието на техния патрон[12].

В гладиатурата се наемат и свободни хора. Най-ранното сведение за такива в западните провинции датира от 14 г. пр. н. е.[13] По закон договорът, сключен между ланиста и свободен римски гражданин, трябва да се одобри от народния трибун, който може да го анулира, ако прецени, че възрастта и физическото състояние на кандидата не са подходящи за изяви на арената или ако

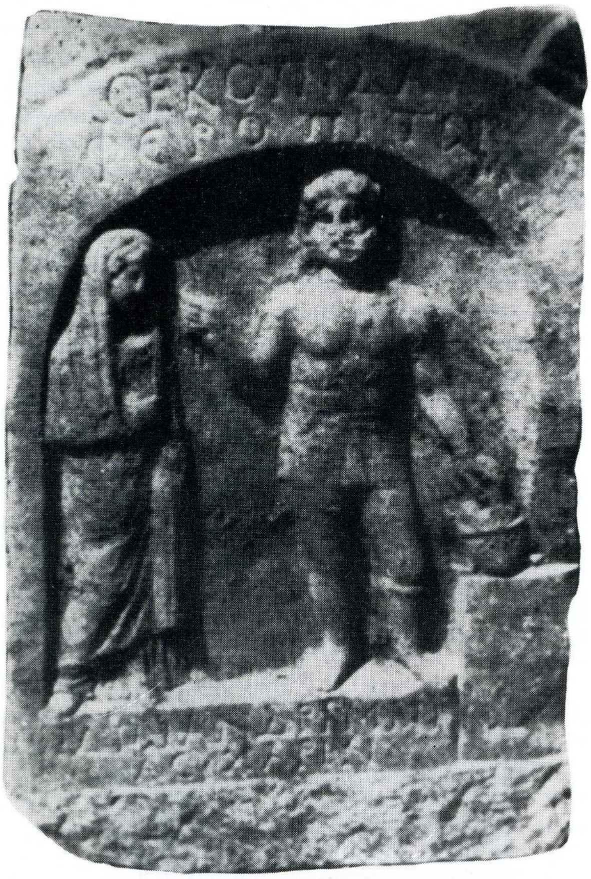

1

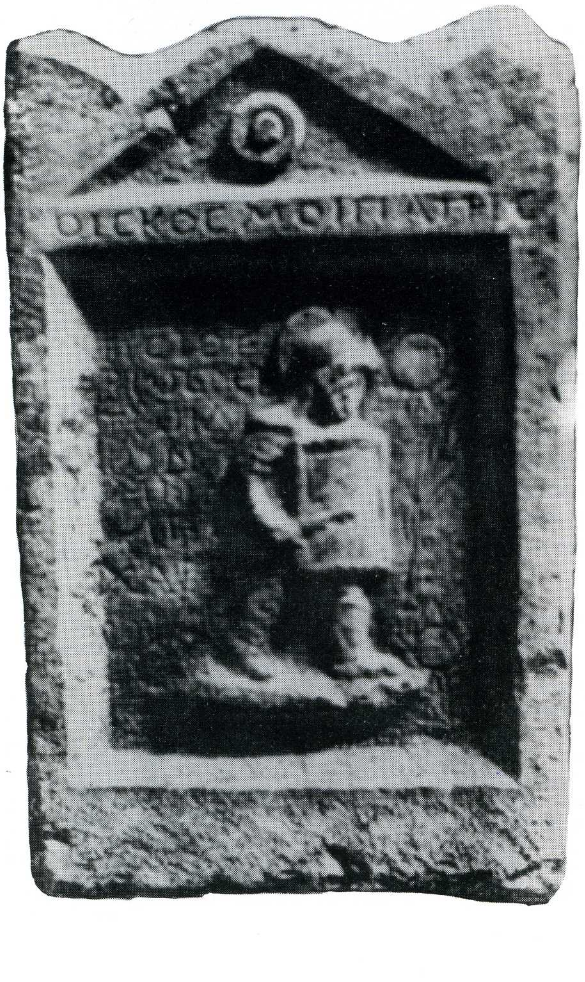

2

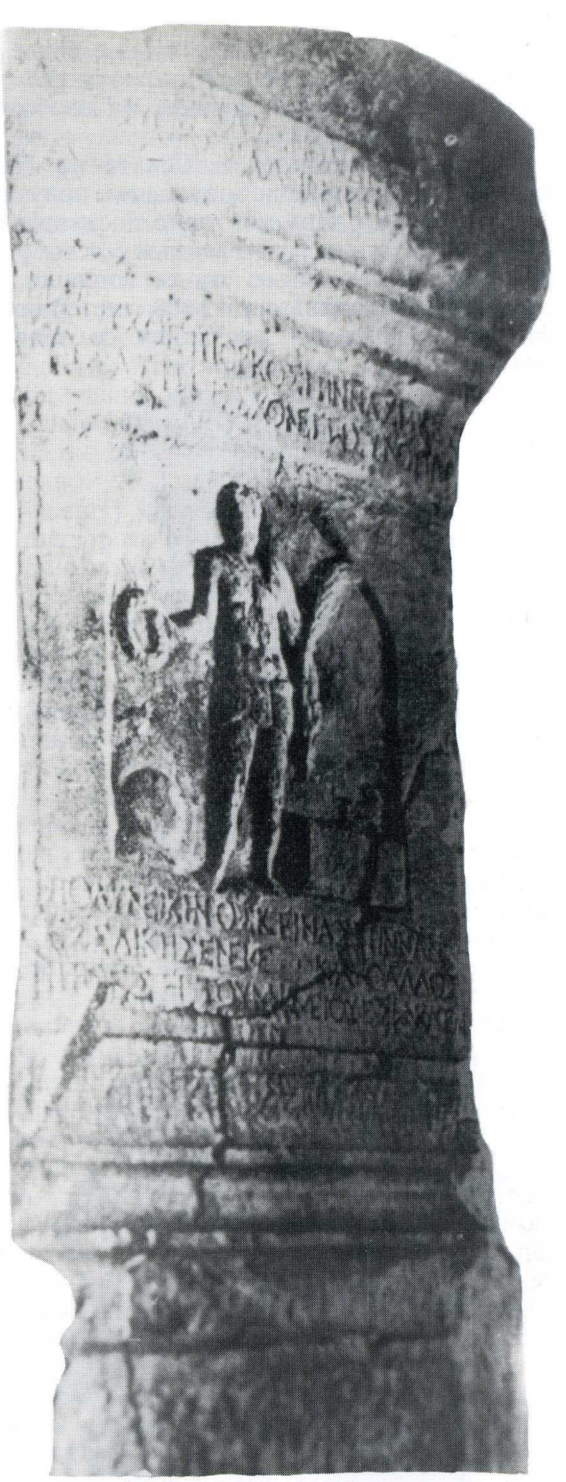

3

- *Обр. 1. Надгробна плоча на гладиатора Феропс, открита във Филипопол (по А. Балканска). Fig. 1. Dalle tombale du gladiateur Ferops, découverte à Philippopolis (d'après A. Balkanska)*
- *Обр. 2. Надгробна плоча на гладиатора Нейтерос, родом от Ескус (дн. Гиген, Плевенско), открита в Анкара (дн. Анкара, Турция), (по Луис Роберт). Fig. 2. Dalle tombale du gladiateur Néiteros, né à Oescus (actuellement village Gigen, région de Pleven), découverte à Ankara (actuellement Ankara, Turquie), (d'après Louis Robert)*
- *Обр. 3. Надгробна ара от Асеновград на гладиатора Виктор, вероятно пренесена от Филипопол (дн. Пловдив), (по Г. Кацаров). Fig. 3. Ara tombal de Assenovgrad du gladiateur Victor, transporté vraisemblablement de Philippopolis (actuellement Plovdiv), (d'après G. Kacarov)*

изплатената му от ланиста сума е недостатъчна. Стремежът на централната римска власт е да ограничи достъпа на свободни хора в гладиатурата.

Според решението на Сената от 177 г. при своето наемане доброволецът получава 2000 сестерции. При повторно постъпване в гладиатурата, след като веднъж е освободен от нея, сумата, която му се изплаща, не трябва да надхвърля 12 000 сестерции[14]. Някой си Фламма от Сирия се записва четири пъти в гладиатурата[15].

Счита се, че доброволецът се освобождава от нея след девет битки на арената[16].

С най-съществено значение за разглежданата тема са епиграмите на гладиатори, отбелязани в тях само с едно име — въпросните надгробни паметници доминират количествено в цялата Римска империя и в частност в Тракия[17].

Луи Робер[18] налага схващането, че в източните провинции тези погребални свидетелства принадлежат на хора със свободна социална принадлежност, „имащи жена и пари, които им осигуряват погребение с парцел и плоча с релеф и епиграма". Това становище заляга като постулат и в

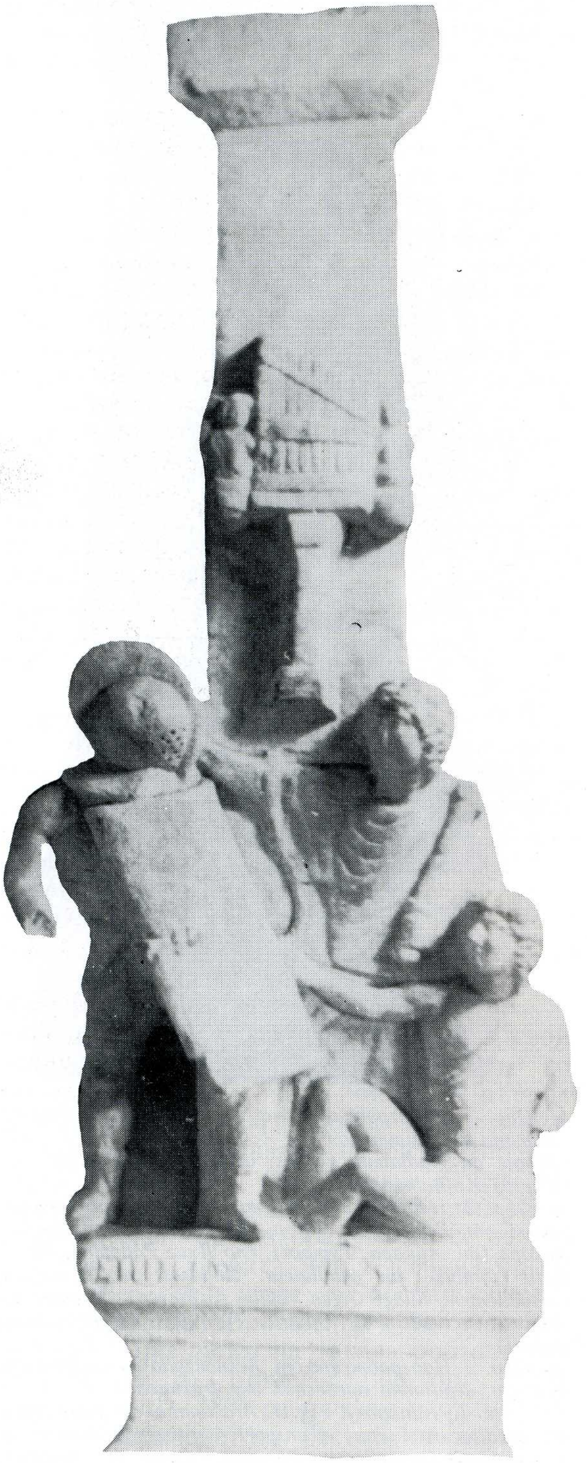

4

● *Обр. 4. Пластично изображение на победа на пулсатора Епиптас, открито край с. Татарево, Първомайско. Fig. 4. Représentation plastique de victoire de poulsator Epistas, découverte près du village Tatarevo, région de Părvomaj*

● *Обр. 5. Надгробна плоча на гладиатора Деметрий, открита в Дионисопол (дн. Балчик). Fig. 5. Dalle tombale du gladiateur Demetrii, découverte à Dionissopolis (actuellement Balčik)*

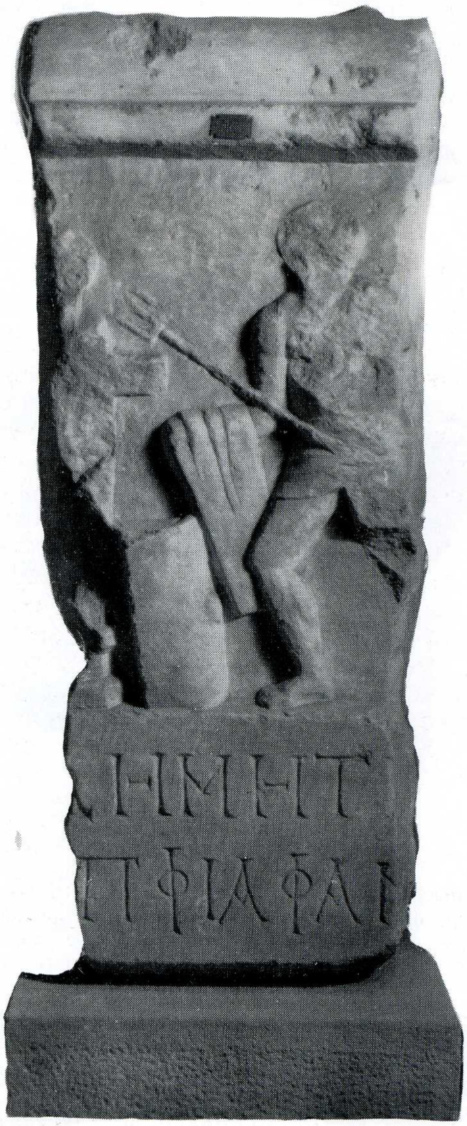

5

българската историческа наука, а напоследък получава и общоимперска териториална валидност[19]. Вярно е, че отделни западни учени[20] продължават да поддържат извода на Л. Фридлендер[21] за незначителен дял на участие на свободни хора в гладиатурата, т. е. не приемат тезата на Л. Робер[22] за тяхното масово излизане на арените в империята. Тези изследователи обаче не изказват никакви контрааргументи. Ето защо е необходимо да се разгледа поотделно всеки един от доводите на Л. Робер.

В Кордова, Испания, е открит надгробен надпис[23] на гладиатор, където изрично се отбелязва, че починалият мурмилон Фаустус е роб от Александрия, а паметникът му е издигнат от неговата съпруга Аполония. Надписът датира при това от ранноимператорския период (Нерон, 54—68), когато не може да се говори за подобрено отношение към робите. Не е случаен и фактът, че жените на въпросните гладиатори в източните провинции (включително и в Тракия) носят само едно име[24]. Липсата на патроним сочи техния робски или освобожденски статут[25], което косвено подсказва за такава социална принадлежност поне на част от съпрузите им. Показателно е обстоятелството, че когато погребаният гладиатор има имена, издаващи свободен човек, то съпругата му е означена и с бащино име[26].

Посочено бе, че и робът-гладиатор има санкционирана възможност за лични спестявания, т. е. отпада и вторият довод на Л. Робер.

Що се отнася до правото на нормално (редовно) погребение, т. е. в лично предназначен и обозначен парцел, известни са и други погребални надписи, в които убитият гладиатор е изрично окачествен като роб[27] или освобожденец[28]. Посочените примери на гладиаторски епиграми произхождат само от западни провинции единствено поради обстоятелството, че за разлика от своите източни съответствия в тях се набляга върху кариерата на боеца (възраст, социална и етническа принадлежност, брой на двубои и победи), а не върху художественото оформяне на надгробния текст и релеф. Според надпис от антична Сасина (дн. Меркато Сарачено, Италия) три категории хора се изключват от новия некропол на града — самообесилите се, практикувалите неморални професии и гладиаторите[29]. Липсва каквото и да е уточняване на социалната принадлежност на последните. Вместо това наредбата остава широка възможност за прецеденти — тялото на убит гладиатор може все пак да се погребе почтено по желание на неговото семейство, собственик, колеги, приятел или поклонник. На практика това означава почти пълно обезсилване на ограничението за гладиаторите. С други думи, и това последно съображение на Л. Робер е неубедително.

Същият автор тълкува[30] единственото гладиаторско име върху въпросните надгробни паметници като прякор (псевдоним) за арената. Мотивировката обаче не обяснява няколкото примера[31] на гладиаторски епиграми от източните провинции, където покойникът носи tria nomina или две имена, издаващи свободен човек. Смъртта е последната, обикновено непропускана възможност за социално разграничаване. В епиграма от Тесалоника[32], Гърция, починалият гладиатор носи както имената си на свободен (Никифор Сунет Лакедемонецът), така и своя прякор (Нарцис). Същевременно в гладиаторска епиграма от Бероя[33] (дн. Верия, Гърция) изрично се отбелязва, че погребаният се казва „Фламеатес преди Зосим". Очевидна е разликата в непрофесионалното именуване на двамата гладиатори, произтичаща от техния различен социален произход.

Посочените примери показват необходимостта от преоценка на наложеното от Л. Робер становище за социалната принадлежност на гладиаторите, отбелязани върху надгробни плочи само с едно име, а оттук и на тезата за масово постъпване или дори доминиране на свободни лица в източната гладиатура. По-оправдана е хипотезата, че въпросните епиграми принадлежат на либертини и роби.

Такива са и болшинството[34] от епиграфски засвидетелстваните гладиатори, сражаващи се през II—III в. в разглежданата територия — свободните[35] имат незначителен дял на участие.

---

[1] За удобство и в заглавието, и в изложението „гладиатор" се използва като събирателен термин. Като правило обаче ловецът от арената (бестиарий, венатор, териомахос, кюнегос) се различава съществено от гладиатора по облекло и въоръжение. Бестиариите имат и свои отделни школи за подготовка.

[2] Според някои учени срокът е три години на арената и още две в школата като помощен персонал: L. Friedländer. Roman Life and Manners under the early Empire. Authorized Translation of the Seventh Enlarged and Revised Edition of the Sittengeschichte Roms (in three volumes). London — New York, 1910, vol. II, p. 44; M. Сергеенко. Жизнь древнего Рима. М.—Л., 1964, с. 229.

[3] Думата е от етруски произход. Ланистът е търговец на гладиатори. Купува и наема лица, които обучава, а впоследствие продава или заема на организаторите на ловни и гладиаторски игри. Понякога тренира за арената — естествено срещу заплащане — и чужди роби. Работата му се счита за непочтена, но доходна. Централната власт се стреми да ограничи до минимум възможностите за злоупотреба от страна на ланистите, фиксирайки цените за покупко-продажба или наемане (заемане на „жива стока").

[4] G. Lukas. Der Sport im Alten Rom. Berlin, 1982, S. 149.

[5] L. Friedländer. Op. cit., p. 47.

[6] Хрестоматия по история древнего Рима (под ред.

В. И. Кизищина). М., 1987, с. 266/5.

[7] F. Savi. I gladiatori. Storia, organizzazione, iconographia. Roma, 1980, p. 10.

[8] J. Oliver, E. Palmer. Minutes of an Act. of the Roman Senate. — Hesperia, XXIV, 1955, 4, lines 45-46.

[9] Христоматия... Цит. съч., с. 270, бел. 5.

[10] Цит. съч., с. 271.

[11] D. Dimitrijevic, D. Gabric, D. Rnjak, J. Todorovic. Antički teatar na tlu Jugoslavije. Novi Sad, 1979, n. 551, 554.

[12] L. Friedländer. Op. cit., p. 48.

[13] Ibidem, p. 48.

[14] J. Oliver, E. Palmer. Op. cit., lines 62-63.

[15] M. Grant. Gladiators. London, 1967, p. 101.

[16] L. Robert. Op. cit., p. 42, 286.

[17] Вниманието е фокусирано върху съвременната българска територия и свързаните с нея паметници.

[18] L. Robert. Op. cit., p. 287.

[19] A. Hönle. A. Henze. Römische Amphitheater und Stadien. Atlantis Edition Antike Welt, 1981, S. 81.

[20] F. Savi. Op. cit., p. 48.

[21] L. Friedländer. Op. cit., p. 48.

[22] L. Robert. Op. cit., p. 287, 296.

[23] A. Garcia y Bellido. Lapidas funeraris de gladiadores de Hispania. — Archivo Espanol de Arquelogia (Madrid), XXXIII, 1960, 123—144, n. 4.

[24] L. Robert. Op. cit., p. 43.

[25] Э. Соломник. Новые эпиграфические памятники Херсонеса (лапидарные надписи). Киев, 1973, с. 261.

[26] A. Garcia y Bellido. Op. cit., n. 14 — Касий Викторин и Антония Севера.

[27] Ibidem, n. 1, 3.

[28] D. Dimitrievič... Op. cit., n. 551, 554.

[29] M. Grant. Op. cit., p. 94.

[30] L. Robert. Op. cit., p. 297.

[31] Ibidem, n. n. 12, 62, 72; Ath. Rizakis. Munera gladiatoria á Patras. — BCH, CVIII, 1984, 1, 533-542, n. 5.

[32] L. Robert. Op. cit., n. 12.

[33] Ibidem, n. 16.

[34] За разглежданата територия (вж. бел. 17): А. Балканска. Новооткрита надгробна плоча на гладиатор от Пловдив. — Археология, VII, 1965, 4, 32—33, тук обр. 1; А. Балканска. Глинени купи с гравирана украса и гръцки надпис от Никополис ад Иструм. — ИАИ, XXXIII, № 1, 1972, 171—175, L. Robert. Op. cit., n. 88, тук обр. 2; IGBulg., I, 1970, n., 28, 70 bis, 73; Ibidem, II, 1958, n. 816; Ibidem, III, 1961, n. 1018, 1019 (тук обр. 3), 1020, 1453 (тук обр. 4); Ibidem, III, 1964, n. 1582, 1798.

[35] Хр. Буюклиев. Новооткрити паметници за гладиаторски борби в Августа Траяна. — Археология, XIII, 1971, 2, 30—35, № 3; Такъв е и Клавдий Талос (IGBulg. III, 1961, n. 1019), ако е гладиатор, както счита Л. Робер (L. Robert. Op. cit., p. 45), и Поплий Елий (L. Robert. Op. cit., n. 90; Hellenica VIII, p. 64—65), ако е участвувал и като гладиатор, а не само като арбитър (сумма рудис) на игри във Филипопол. Несигурни са вторите имена на загиналия в Бероя (дн. Верия, Гърция) пауталиец Сулпиций (Β' Αλλαμανη — Σουρη. Μονομαχικά μνημεία στο Μουσείο της Βέροιας. — Αμητος, Θεσσαλονικη, 1987, 33—56, B3; L. Robert. Op. cit., n. 17), на убития в Марцианопол (дн. Девня) Марциан (непубликувана надгробна плоча — пол. инв. № 40; ще бъде обнародвана от Ан. Ангелов, археолог от Музея на мозайките — Девня, комуто сърдечно благодаря за оказаното съдействие) и на погребания в Дионисопол (дн. Балчик) Деметрий (IGBulg. I, 1970, n. 28, тук обр. 5).

Concernant l'appartenance sociale des gladiateurs en Thrace

L. VAGALINSKI

(Résumé)

L'auteur étudie les monuments tumulaires de gladiateurs prédominant en nombre, dans lesquels le défunt est marqué seulement par un seul nom. Il soumet à une nouvelle appréciation le point de vue imposé, selon lequel ils appartiennent à des hommes libres et en conséquence la thèse de la pénétration en masse de ces derniers dans le métier de gladiateurs pendent la période impériale. On estime comme étant plus juste l'hypothèse que les gladiateurs, propriétaires de ces épigrammes en question, sont des libertins et des esclaves.

Фибули от V в. от Североизточна България

АННА ХАРАЛАМБИЕВА

В българската археологическа литература досега е отделено малко място за проучванията върху материалното наследство на източногерманските племена, които вследствие на хунската инвазия към Западна Европа се заселват в земите на юг от Долния Дунав. Тогава — последната четвърт на IV в., целостта на източногерманския културен кръг е нарушена и той се разпада на отделни части с различна съдба. Някои от прогонените от надчерноморските райони готски племена по волята на официалната власт на Източната империя са приети като федерати в Мизия II. Тяхното присъствие на Балканите се засилва и след походите на вестготите на Аларих в края на IV — началото на V в.[1] За това присъствие или осезателно влияние свидетелствуват и археологическите данни от днешните североизточни български земи. Типологичните белези на разглежданите в съобщението фибули ги определят като неоспорим компонент от костюма на готите — носители на културата Черняхов — Сънтана де Муреш, или на техните преки наследници, населявали равнините по течението на р. Дунав.

1. Фибули от бронзова и сребърна ламарина

Тези фибули са с полукръгли челни и ромбовидни стъпални плочки. Изработените от бронз екземпляри обикновено са с една пружина, а тези с по-високи художествени качества от сребро са с по две пружини, от които по-често долната е функционираща. Според Амброз и Дякону най-ранните варианти на тези фибули са локални подобия на късноримските фибули с полукръгла челна плочка[2]. Амброз смята, че тези фибули впоследствие се развиват в два варианта: първият (вариант I АА, АБ) има разширена в долната си част ромбовидна стъпална плочка; вторият (вариант I ББ) е с широка по средата, ромбовидна стъпална плочка[3]. Фибулите с посочените белези от вариантите по Амброз се появяват най-рано в женските гробове от втората фаза (ок. 330—370 г.) на културата Черняхов — Сънтана де Муреш[4]. Те са били елемент от женското облекло на източногерманците, един от етносите, носители на вече споменатата култура.

Бронзова фибула като описаните е открита до банкета на западната порта на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменско (обр. 1)[5]. Тя принадлежи към вариант I А по Амброз. Имала е две тънки пружини на гърба на челната плочка. От средата на периферията на същата плочка излиза издатък, а отстрани има останки от украсата ѝ. Стъпалната плочка е с разширена долна част. Аналогии бронзовата фибула от с. Войвода намира сред гробните находки от последните две фази на черняховската култура в Украйна, Молдавия, Мунтения и Трансилвания[6]. Някои от тези фибули са имали дълъг живот. Такъв е и екземплярът от с. Войвода, намерен с керамичен материал от V в. и монети, от които най-късната е сечена през последната година от управлението на Лъв I (477 г.)[7]. Аналогични на посочената са фибулите, намерени при разкопките в Рациария, дн. с. Арчар, Видинско[8].

Фибула с подобни типологични белези, но по-качествено изработена, е случайно намерена в с. Долище, Варненско (обр. 2)[9]. Тя има също полукръгла челна плочка, краче във форма на издължен ромб и тънък лък. Пружинната ѝ ос минава през ухо на задната страна на челната плочка. Спиралата е дълга, с долна тетива. От средата на периферията на челната плочка излиза малък издатък. Сред публикуваните досега фибули тази от с. Долище няма точни паралели. Отделни нейни детайли са познати сред фибулите от последната фаза на културата Черняхов — Сънтана де Муреш и сред постчерняховските комплекси[10].

От тази типологична група е и фибулата от сребърна ламарина, намерена при първите сондажни проучвания на късноантичната крепост край с. Войвода, Шуменско (обр. 3)[11]. Челната ѝ плочка е полукръгла с издатък, излизащ от средата на периферията. Той, както и двете основи на лъка ѝ са обточени с обла сребърна тел. На гърба на челната плочка има две дупчици, през които са минавали осите на две дълги пружини от плоска сребърна тел. Лъкът е масивен с триъгълно напречно сечение. Стъпалната плочка е ромбовидна с максимално разширение в долната част. На гърба ѝ е иглодържателят.

Тази фибула е досега единствената от този тип, изнесена от готския културен кръг на юг от Долния Дунав. Нейните аналогии от бронзова и сребърна ламарина са с размери около 6—8 см и с ромбовидно,

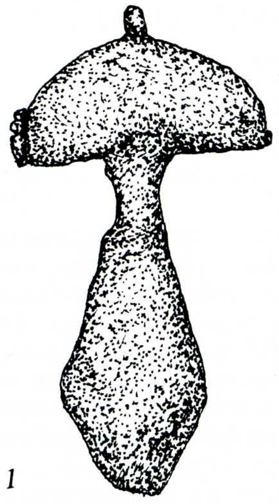

1

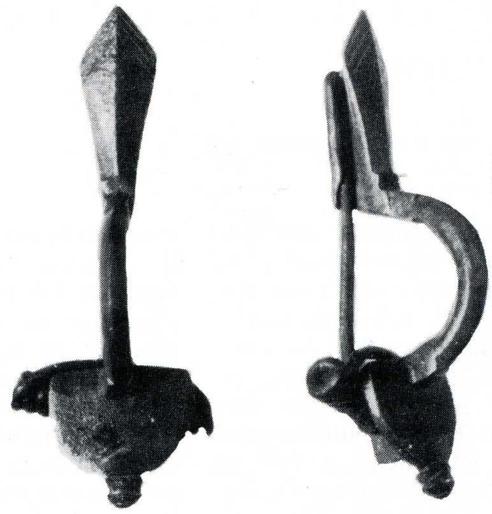

2

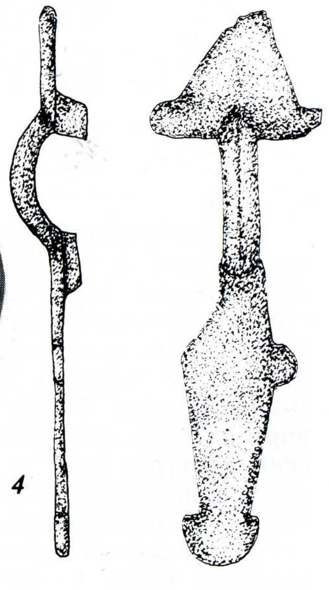

4

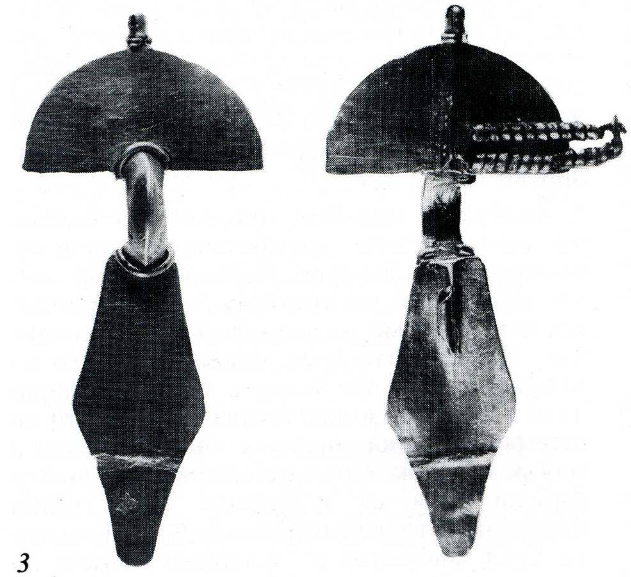

3

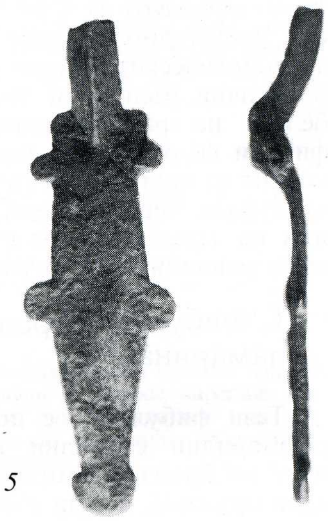

5

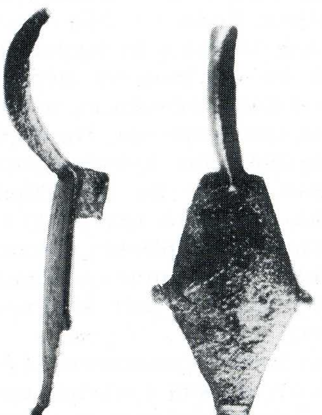

6

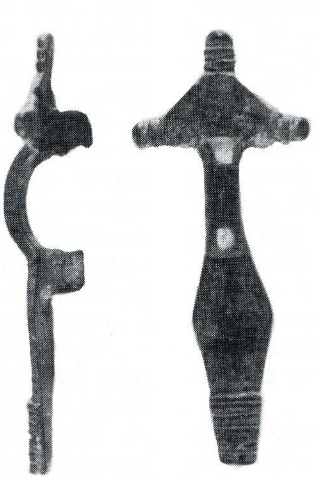

7

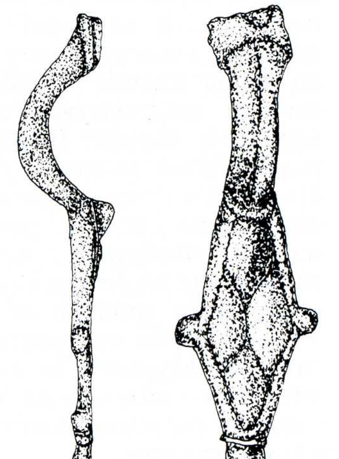

9

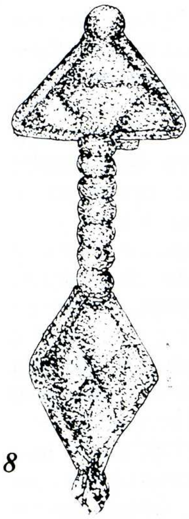

8

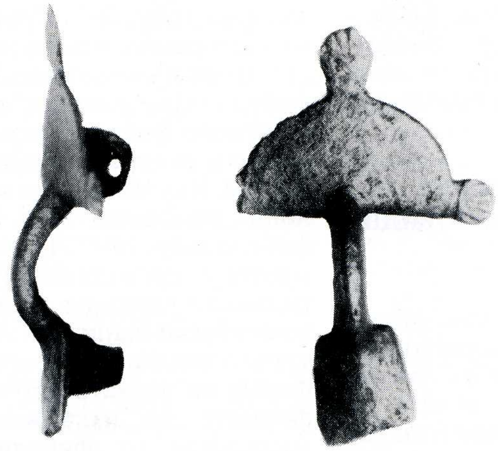

10

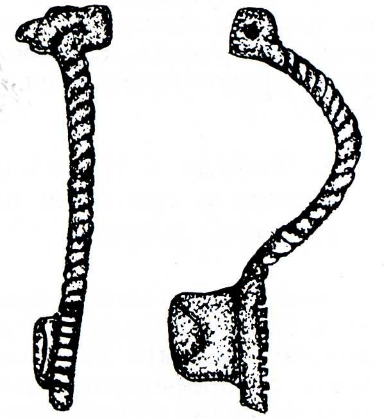

11

- *Обр. 1. Фибула от бронзова ламарина от късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменско. Fig. 1. Fibule de tôle de bronze de la forteresse de la basse antiquité près du village Voïvoda, région de Šumen*
- *Обр. 2. Фибула от бронз от с. Долище, Варненско. Fig. 2. Fibule de bronze du village Dolište, région de Varna*
- *Обр. 3. Фибула от сребърна ламарина от късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменско. Fig. 3. Fibule de tôle d'argent de la forteresse de la basse antiquité près du village Voïvoda, région de Šumen*
- *Обр. 4. Фибула тип „Братей“ от с. Ботево, Варненско. Fig. 4. Fibule type „Bratei“ du village Botevo, région de Varna*
- *Обр. 5. Фибула тип „Братей“ от с. Северци, Добричко. Fig. 5. Fibule type „Bratei“ du village Severci, région de Tolboukine*
- *Обр. 6. Фибула тип „Братей“ от с. Рогачево, Добричко. Fig. 6, Fibule type „Bratei“ du village Rogačevo, région de Tolboukine*
- *Обр. 7. Фибула, отлята от бронз от с. Риш, Шуменско. Fig. 7. Fibule moulée en bronze du village Rich, région de Šumen*
- *Обр. 8. Фибула тип „Левице — Прша“ от Дунавския бряг. Fig. 8. Fibule type „Levici — Prcha“ du bord du Danube*
- *Обр. 9. Фибула тип „Левице — Прша“ със зооморфен издатък от Царевец, Велико Търново. Fig. 9. Fibule type „Levice — Prcha“ avec proéminence zoomorphe de Carevec, Veliko Tărnovo*
- *Обр. 10. Фибула, отлята от бронз, от м. Янчова поляна край Варна. Fig. 10. Fibule moulée en bronze de la localité Jančova poljana, près de Varna*
- *Обр. 11. Фибула тип „Прага“ от с. Звънец, Варненско. Fig. 11. Fibule type „Praga“ du village Zvănec, région de Varna*

разширено в долната си част краче (вариант I AA по Амброз[12]). Открити са предимно в гробни комплекси в Крим, Молдавия, Мунтения, Трансилвания и Банат и са датирани в последната фаза на локалната група Сънтана де Муреш[13]. Техни подобия са известни и от Средна и Западна Европа и са с датировка в началото на епохата на Великото преселение на народите ($Д_1$—$Д_1$/$Д_2$, 370—410/420 г.)[14].

2. Фибули тип „Братей“[15]

Определените в типа фибули са изрязани от лята бронзова ламарина. Триъгълните челни плочки са с полукръгли издатъци в ъглите, с ухо на гърба, през което минава оста на пружината. Лъкът им е с триъгълно напречно сечение, с вдлъбнатина отзад. Плочката на крачето е с форма на правилен или издължен ромб, понякога със странични полукръгли или издължени крайни издатъци. На гърба на стъпалната плочка е иглодържателят — извита правоъгълна пластинка.

От Североизточна България три са фибулите, които притежават гореописаните белези. Фибулата, случайно намерена на платото край с. Ботево, Варненско[16] (обр. 4), е с триъгълна плочка, с три полукръгли издатъци, с краче във форма на издължен ромб с два странични по-малки и един поголям долен полукръгъл издатък.

Фибулата от късноантичното селище край с. Северци, Добричко[17] (обр. 5), е подобна на гореописаната. Нейният лък е с триъгълно сечение, крачето ѝ е плочка с форма на издължен ромб с две двойки полукръгли странични издатъци и един краен. Фибулата от с. Рогачево, Добричко[18] (обр. 6), се различава малко от горните две. Нейният лък е тънък с триъгълно сечение, крачето е ромб с два много малки полукръгли издатъка в двата странични ъгъла и един издължен в долния краен връх. Запазен е иглодържателят на гърба.

На юг от Долния Дунав са известни още две фибули, които носят белезите на типа. Това е фибулата с триъгълна челна плочка и капковидна стъпална от разкопките край Нова Черна, Силистренско[19], и фибулата от разкопките при селището на хълма Кракра[20]. Другите известни паралели са от погребения от Смолин в Словакия, от Братей и Мацалъца в Трансилвания, от Херсон на Крим и принадлежат на ранната фаза на хоризонта Вилафонтана — Ранзевое — Синавка, датирана в самия край на IV и началото на V в.[21] Бийрбрауер се опитва да обоснове произхода на фибулите тип „Братей“ от фибулите от бронзова и сребърна ламарина, произвеждани в Южна Русия[22].

Новите находки от крепости на юг от Долния Дунав са повече в подкрепа на мненията на Вернер и Киш, че тези фибули са дунавски изделия, появили се с разселването на готите, съпровождащи ги през време на техните миграции почти през целия V в.[23]

3. Фибула с триъгълна челна плочка с три лъча и ромбовидна стъпална плочка

Фибулата е отлята от бронз и има форма на челната и стъпалната плочка, както при по-горе описаните. Различава се от тях по трите си профилирани лъча в ъглите на челната плочка и профилиран краен издатък на крачето. На гърба ѝ са запазени иглодържателят и ухото за оста на пружината. Фибулата е случайна находка от късноантичната крепост край с. Риш, Шуменско (обр. 7)[24]. Подобни на описаната фибули са двете фибули, открити в гроб на жена в раннобаварския некропол в Щраубинг, Долна Бавария[25]. Тези две фибули са определени като „дунавски" и са датирани във втората половина на V в. Друга аналогична фибула се пази в Унгарския национален музей и Чалани я включва към генидското наследство на Средния Дунав[26].

4. Фибули тип „Левице — Прша"

Фибулите от типа са определени от Й. Вернер и са получили името си от находищата в Словакия[27]. Характерни за тях са триъгълната челна и ромбовидната стъпална плочки и гравираната им украса. Фибулата от Русенския музей е била случайно намерена на долнодунавския бряг (обр. 8)[28]. Отлята е от бронз със следи от позлата. Върху триъгълната плочка има врязани четири триъгълничета, а върху ромбовидната стъпална плочка — четири диагонално разположени ромбчета. Средният връх на челната плочка е полукръгъл завършек, а на стъпалната е много добре изработен във форма на „френска лилия", какъвто има фибулата от Карнунтум[29].

Повечето от фибулите от този тип са случайно намерени на Кримския полуостров или в земите на север от средното течение на р. Дунав, най-често извън територията на Източната империя. По-голяма част от подобните екземпляри са намерени по две, с челни плочки надолу, върху раменете на погребаните. Понякога има по една фибула върху лявото рамо. Подобна съдба може да е имала и фибулата от Мизия. Украсата ѝ — гравюра — я определя към изделията след средата на V в., от неговата трета четвърт. Подобна е украсата от вдлъбнати ромбчета върху стъпалната плочка на отлятата от бронз фибула от хълма Царевец във Велико Търново (обр. 9)[30]. Крайният долен издатък на стъпалната плочка има форма на силно стилизирана животинска глава и отнася тази фибула към ранните варианти на летите бронзови фибули, украсени с гравюра и позлата от третата третина на V в.

В м. Янчова поляна край Варна е открита лошо запазената лята бронзова лъковидна фибула (обр. 10)[31]. Тя има полукръгла челна плочка с два издатъка (третият е отчупен) с радиално врязани резки, приличащи на животински лапички. Лъкът ѝ е гладък, с триъгълно напречно сечение. Полукръглата форма на челната плочка и стъпалната във формата на издължен многоъгълник са наследство от фибулите от бронзова и сребърна ламарина от началото на V в. Украсата на челната и стъпалната плочка е напълно унищожена от патината; може да се предполага, че тя е била врязана, каквато е при фибулите от Русе и Велико Търново.

5. Арбалетни фибули тип „Прага"

Този тип бронзови фибули са определени от М. Шулце-Дорлам[32]. Те са с дълъг масивен лък, изработен от усукана тел или пластично оформен, за да имитира усукана тел. Крачето е късо, правоъгълно. Пружинният механизъм е двуделен или едноделен с по две странични навивки, долна тетива и игла, извити от обла тел. Екземплярите, дълги около 7 см, са от желязо, а има и такива, около чийто лък е усукана сребърна тел.

Според М. Шулце-Дорлам фибулите с лък от усукана тел и имитациите им са донесени в Европа от хунско-аланските племена в първата половина на V в.[33] Тя допуска, че техен прототип са севернокавказките фибули с обърнато назад краче и с усукана около лъка тел. Тези фибули, макар и малко на брой, са предимно от гробни комплекси, открити на север от Средния Дунав и по течението на р. Неман в Прибалтика[34]. В Украйна фибулите от тип „Прага" са сред хронологичните индекси на пражката[35] и колоническата култура[36], както и сред 151 разнотипни фибули от двуобредния некропол на р. Дюрко край Новоросийск[37].

Намерената случайно по течението на Суха река в землището на с. Звънец, Варненско, арбалетна фибула тип „Прага" (обр. 11)[38] е от бронз, с желязна корозирала пружина. Лъкът е със спирално врязана браздичка, имитираща усукана тел. Крачето е късо със зъбчета отгоре.

Усуканата тел и нейните имитации като украса в ювелирството от епохата на Великото преселение на народите не се среща единствено при фибулите тип „Прага“. С усукана тел са декорирани фибулите от сребърна ламарина. Усукани са кръжилата на обеците и нашийниците от бронз, злато и сребро от сарматските, готските и други варварски погребения[39]. Представените в съобщението фибули допълват типологичното разнообразие на този вид производения на приложното занаятчийство от V в. Първите две от бронзова и сребърна ламарина са готски импорти на юг от Долния Дунав. Подобна по всяка вероятност е и съдбата на фибулите тип „Братей“, „Левице-Прша“ и тип „Прага“, на фибулата с триъгълна челна плочка с три лъча и ромбовидна стъпална плочка.

---

[1] В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност, IV—VI в. С., 1956, 36—40.

[2] А. К. Амброз. Фибулы юга европейской части СССР САИ, Д 1—30, 1966, 82—83; Gh. Diaconu. Über die Fibel mit halbkreisförmiger Kopfplatte und rautenförmigem Fuss aus Dacien. — Dacia, N. S., XVII, 1973, p. 257.

[3] А. К. Амброз. Цит. съч., 82—83, рис. $4_{7, 8, 12—14}$.

[4] J. Tejral. Zur Chronologie und Deutung der südöstlichen Kulturelemente in der frühen Völkerwanderungszeit Mitteleuropas. — Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken. Nürnberg, 1988, p. 12.

[5] Ат. Милчев, Ст. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг. ИАИ, XXXIII, 1972, 272—275, обр. 10.

[6] J. Tejral. Op. cit., p. 22, 24.

[7] Ат. Милчев, Ст. Дамянов. Цит. съч., с. 275.

[8] Двете фибули от Рациария ми бяха показани от колегите А. Николаева и Ил. Цветков, за което им изказвам благодарност.

[9] ИМ — Варна, инв. № II 7269, дълж. 7,4 см.

[10] J. Tejral. Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit. — Archaeologia Baltica, VII. Peregrinatio Gothica. Lódż, 1986, p. 180—182, 210, Abb. 6_{12}, 7_{11}.

[11] Изказвам благодарност на Г. Ат. Атанасов за предоставените ми за публикация фибули от музея в Шумен, инв. № П 35, дълж. 8,4 см, ш. 3,7 см.

[12] А. К. Амброз. Цит. съч., с. 82, рис. $4_{7, 8}$.

[13] J. Tejral. Zur Chronologie und Deutung..., p. 12, 16, 20, 30, Abb. 3_7.

[14] Ibidem, p. 11, 28-29, Abb. 1.

[15] L. Bârzu. Monumente germanice descoperiti la Bratei, jud. Sibiu. — SCIVA, 37, 1986, p. 89—104.

[16] ИМ — Варна, инв. № II 6964, дълж. 7,8 см.

[17] Изказвам благодарност на С. Торбатов за предоставените ми за публикация фибули от музея в Добрич, инв. № Аа 2444, дълж. 5,0 см.

[18] ИМ — Шумен, инв. № 8894, дълж. 6,2 см.

[19] Ат. Милчев, Ст. Дамянов. Разкопки и проучвания в м. Калето край с. Нова Черна, Силистренски окръг. — Археология, 1, 1970, 35—37, обр. 1_2.

[20] В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. — Перник, I, С., 1981, с. 1751, обр. 116—117.

[21] V. Bierbrauer. Bronzene Bugelfibeln des 5. Jahrhunderts aus Südosteuropa. — Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, 72, 1989, p. 143, Abb. 4.

[22] Ibidem, p. 145-146.

[23] J. Werner. Katalog der Sammlung Diergardt, (Volkerwanderungszeitlicher Schmuck), I. Die Fibel. Berlin (West), 1961, p. 27; A. Kiss. Funde aus dem 5—6. Jh. im Gebiet von Brigetio. — Folia Archeologia, XXXII, 1981, p. 198—200.

[24] ИМ — Шумен, инв. № 9070.

[25] Germanen Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Nürnberg, 1987, p. 616, Taf. 95, XV, 24, a, b.

[26] D. Csallany. Archäologische Denkmäler der Gebiete in Mitteldonaubecken (454—568 u. Z.). Budapest, 1961, p. 265, Taf. CLX_{11}.

[27] J. Werner. Studien zur Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slovakei und Karpatenukraine. — Slovenska Archeologia, 1959, VII, p. 422, 429.

[28] Изказвам благодарност на Д. Иванов за предоставената ми за обнародване фибула от музея в Русе, инв. № II В 979, дълж. 7,0 см.

[29] Germanen, Hunnen und Awaren.... p. 330—331, VII, 1_8.

[30] Изказвам благодарност на Л. Квинто, която бе любезна да ми предостави фибулата. Филиал на БАН — Велико Търново, НД. № 656.

[31] ИМ — Варна, инв. № II 6819, дълж. 6,0 см.

[32] M. Schulze—Dorrlamm. Romanisch oder Germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust- und Bügelknopffibel des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. aus den Gebieten westlich des Rheins und südlich der Donau. — JRGZM, 33, 2, 1986, p. 600—604.

[33] Ibidem, p. 602.

[34] J. Werner. Der Grabfund von Taurapilis, Rayon Utna (Litauen) und die Verbindungen der Balten zum Reich Theodorichs. — G. Kossack u. J. Reichstein (Hrsg.) Archäologische Beiträge zur Chronologie der Völkerwanderungszeit, 1977, p. 87; M. Schulze-Dorrlamm. Op. cit., p. 602, Abb. 8.

[35] В. Д. Баран. Раннесредновековые древности славян юго-восточной Европы проблемы сложения, периодизация и социальной структури. — Труды V международного конгресса славянской археологии, I, 1. М. 1987, 54—57, рис. 2.

[36] Р. В. Терпиловски. Колочинская культура. — Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. Киев, 1985, с. 93, рис. 17_{22}.

[37] А. В. Дмитриев. Раннесредновековые фибулы из могильника на р. Дюрсо. — Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков. М., 1982, 69—81, рис. 4_5.

[38] ИМ — Варна, инв. № II 7049, дълж. 4,0 см.

[39] Germanen, Hunnen und Awaren..., p. 109. I. 15, a; 113, I, 18, a; 114, I, 20, b; 207, V, 26, a.

Fibules du Ve s. de la Bulgarie du Nord-Est

A. HARALAMBIEVA

(Résumé)

En Bulgarie du Nord-Est ont été découvertes lors de fouilles ou fortuitement trouvées 11 fibules dont les traits typologiques les déterminent comme partie intégrante incontestable du costume des Goths porteurs de la culture Tcherniahov-Santana de Muresh ou de leurs héritiers directs ayant habité dans la région indiquée.

Les deux fibules des fouilles de la forteresse de la basse antiquité près du village Voïvoda, région de Choumen (fig. 1, 3) sont de tôle de bronze et d'argent. La fibule de bronze appartient à la variante I AB d'après Ambrose, tandis que la fibule d'argent à la variante I AA et sont fabriquées pendant la dernière phase de la culture

Tcherniahov-Santana de Muresh ou bien sont de l'héritage post Tcherniahov au Sud du Bas Danube. La fibule de bronze du village Dolište, région de Varna (fig. 2) est avec de traits typologiques proches vraisemblablement imitation d'originaux gothiques importés.

Trois fibules (fig. 4—6) appartiennent au type „Bratei". Elles sont moulées en bronze et avec des plaquettes triangulaires frontales et allongées rhomboïdales, avec des proéminences dans les angles et les côtés. Les fibules sont des trouvailles de la forteresse de la basse antiquité près du village Botevo, région de Varna, du village Rogačevo, région de Tolboukine et de la localité près du village Severci, région de Tolboukine. Ces fibules sont peut-être importées dans les terres au Sud du Bas Danube par les tribus gothiques pendant leurs migrations au cours de Ve s. Le même sort a eu également la fibule (fig. 7) du village Rich, région de Šumen. Elle appartient aussi aux fibules dites „danubiennes" de la deuxième moitié du Ve s.

Deux fibules (fig. 8 et 9) appartiennent au type „Prcha-Levice". Elles sont moulées en bronze et sont avec une décoration gravée. Avec des traces de dorure est la fibule du Musée de Ruse. Zoomorphe est la proéminence de la plaquette de l'escalier de la fibule de Carevec à Veliko Tărnovo. La datation de ces objets vraisemblablement importés est la deuxième moitié du Ve s.

La fibule de bronze (fig. 10) de la localité Jančova poliana près de Varna, d'après sa forme n'a pas de parallèles précis. Sa décoration gravée la rapporte vers les objets du milieu du Ve s.

La fibule de bronze d'arbalète (fig. 11) du village Zvănec, région de Varna est la première découverte au Sud du Bas Danube type „Praga", datée dans la première moitié du Ve s.

Отново за първобългарския надпис от Външния град на Плиска (към изучаване на прабългарската религия)

ПАВЕЛ П. ГЕОРГИЕВ

Откриването на всеки нов първобългарски надпис е събитие в ранносредновековната ни археология и дискусията, разгоряла се напоследък около четенето и тълкуването на намерения наскоро във Външния град на Плиска надпис, е напълно закономерна[1]. Независимо от авторитета на участниците в дискусията по двата основни въпроса, които надписът предлага, са направени пропуски, които до голяма степен обезсилват изказаните мнения.

В какво всъщност се състоят пропуските при разчитане на надписа? Всички изследвачи го приемат за едноредов, като надредно изписаната буква О се смята за „добавена допълнително", в резултат на корекция на текста (обр. 1)[2]. За издателя на надписа Р. Рашев основание за допълнителното врязване на тази буква служат по-малките ѝ размери и особено нейното положение над оформения по цялата ширина на плочата ред. В. Бешевлиев приема безрезервно тези аргументи и включва въпросната буква в предложената от него реконструкция на текста от надписа. Надредното О обаче стои непосредствено над буквата К и ако тя наистина беше пропусната, би трябвало да се очаква да е изписана по-надясно, където има и повече място за вмъкването ѝ. Впрочем тази „поправка" е била ненужна, тъй като след К следва отново О, което при т. нар. „слято писане" изключва необходимостта от нея. Внимателният оглед показва, че „надредната" буква е разположена в средата на оформения ред от надписа. При това положение буквата О може да се разглежда като самостоятелно стояща и надписът да се схваща на практика като двуредов: на горния ред е била изрязана само една буква, разположена за прегледност в средата на надписното поле, и долен ред, от който са запазени седем букви — ΥΚΟΚΤΟ. Другата важна несъобразност се отнася до реконструирането на буквите от началото на пълния ред. В. Бешевлиев допуска в отчупената тук част от плочата да е била унищожена само една буква, която възстановява като Л съобразно смисъла на текста надясно, разчитан на гръцки език като λύϰο ὀϰτο = λύϰω ὀϰτω. В. Симеонов напротив не допуска надписът да е бил повреден, тъй като приема, че не е започвал още от левия ръб на плочата. Всъщност отчупеният къс от нея е значителен и върху него биха могли да се разположат от две до четири букви, особено ако приемем, че буквата от горния ред е стояла над средата от пълния долен ред и че плочата постепенно е увеличавала ширината си нагоре, което може да се долови при наблюдение на левия ѝ ръб. Изказаното съмнение относно възможността буквите от долния ред да са загубени при отчупването на липсващия къс от плочата почива на общи и погрешни впечатления за облика на средновековните писмени паметници изобщо.

В. Бешевлиев, а след него и Б. Симеонов не без основание приемат, че надписът се е състоял от две думи[3]. Първият от тях разчита гръцките слова λύϰω οϰτω, които приема за летоброен израз от прабългарския календар и превежда: „[В година] вълк, осем.“ Вторият учен смята надписа за изписан на тюркски език, но с гръцки букви и го разчленява на думите УК(УОК) и ОКТО (КОКТО), като предлага няколко значения на така разчетения текст. Наличието на самостоятелното О в горен ред, както и посочените данни за загубени букви от началото на долния ред правят реконструкцията на Б. Симеонов неприемлива, поне що се отнася до началната дума ЮК или ЙОК/ЙОГ. Предложеното от В. Бешевлиев възстановяване на текста като леточислен израз има като цяло свои сериозни слабости, които бяха вече изтъкнати от Ст. Михайлов и Б. Симеонов[4]. В случая възраженията биха могли да се разширят и задълбочат, но и така е ясно, че дадената възстановка е слабо обоснована от формална, езикова и културно-историческа гледна точка. Преди всичко липсват сигурни указания текстът да е изцяло на гръцки език. Отсъствието на характерните за него определителен член и окончание при втората дума в надписа подсилват това съмнение. Тези съображения позволяват да се приеме изказаното от Б. Симеонов мнение тя да е собствено име, което трябва да се чете като КÖКТÖ, т. е. КЬОКТЬО. Това обаче е все още недостатъчно, за да се твърди, че надписът е изцяло на тюркски език. Наличието на самостоятелна буква в началото на текста по-скоро насочва към заключението, че тя е гръцки определителен член за мъжки род. Следващата го дума, от която е запазена само последната буква — У, изглежда е също дума от гръцки език. Отсъствието на характерното за гръцкия език окончание в края на надписа е напълно естествено за изписването на тюркски, прабългарски имена в първобългарските надписи на гръцки език[5]. Така че, приемайки възможността КОКТО да е гръцки на̀пис на тюркското име КЬОКТЬО, ние сме на мнение, че надписът като цяло е на гръцки език, както смятат и неговите издатели. В случая решаваща за решението на въпроса е първата дума, но от нея ние знаем само, че е завършвала на У, пред което е имало наймалко още две букви. Възстановяването й е възможно само след като се разгледа в етимологичен и сравнителен план значението на КОКТО и се държи сметка за характера на самия паметник с надписа. В. Симеонов е склонен да приеме, че плочата с надписа е надгробен паметник. Това, макар и да изглежда допустимо, не може в никакъв случай да се сметне за доказано, тъй като не са намерени археологически данни за надгробния й характер, а надписът, както ще видим по-долу, се отличава от първобългарските надписи с надгробен или възпоменателен характер. Засега трябва да се съгласим с направената от Р. Рашев констатация, че „до разчитането на надписа предназначението на паметника остава неясно“[6].

При това състояние на проучванията въпросите за реконструкцията на надписа и тълкуването на целия паметник са изцяло в зависимост от смисъла и значението на думата (името) КОКТО. За нея, освен като име, Б. Симеонов допуска възможността да е производна на глагола КÖК, който в тюркските езици има значението на ’ставам на прах’, ’смалявам се’. Макар че авторът смята тази възможност за най-вероятна, според нас по-правдоподобно остава неговото предположение КОКТО да е собствено име. Редица данни, както ще видим, сочат, че думата е теоним, т. е. име на божество.

В основата на КОКТО лежи древнотюркското КÖК (монг. kökä, kökö), което има значението на ’небе’, но се употребява и за определяне на синия цвят (понякога и сивия) в смисъл на ’небесен’ и е един от основните епитети за висшето божество на номадските народи — Тенгри[7]. В паметниците на тюрко-монголската религия, както и в епоса думата КÖК се среща преди всичко като прилагателно и има значението ’небесен’. Както отбелязва Ж. П. Ру, обикновено тя е квалификатив, приписван на предмети или същества с неземен произход[8]. С понятието „kök бьори“ например се означава вълкът, считан за прародител на древните тюрки. В „Огуз-наме“ kök yaruk е небесният лъч, по който слязла неземната хубавица, изпратена за жена на Огуз-хан. Същата дума е в основата на родения от техния брак син[9]. На тази основа може да се допусне, че зад изписаното в надписа от Плиска КОКТО се крие име или дума, чиято основа включва древнотюркското КÖК в значение на ’небесен’ и се отнася до същество или представа с неземен произход. Образуването на имена и понятия с корен КÖК е засвидетелствувано нееднократно в ономастиката на тюркските и монголските народи[10]. Така например в една будистка сутра сред турфанските текстове на уйгурско писмо се среща собственото име на божеството Kök-lu[11]. Прочутият шаман на Чингиз хан е със същинско име Kökötchü с корен kökö — небесен, което е еднозначно със свещеното му презиме Teb-Tengeri, като teb е частица за усилване (превъзходна степен), така че и двете имена имат смисъла на ’найнебесен’, т. е. ’пребожествен’[12]. В надписа от Плиска КОКТО изглежда е двусъставна дума: с основа kök и суфикс -то. Според В. В. Радлов в някои тюркски наречия (алт., шор.

и др.) думата тō в самостоятелна употреба има значение на ’много’, ’безчислен’, нем. viel[13]. Ако суфиксът -то в нашия случай е употребен в подобно значение, в такъв случай КОКТО би могло да има смисъл на ’многото, безчислените небеса’, което отговаря на представите на прабългарите за безграничността на Бога-Небе[14]. Това изглежда приемливо, ако КОКТО е обикновено словосъчетание. В такъв случай буквата У пред него може да се изтълкува за гръцки член за множествено число οι, който в резултат на монофтонгизация в първобългарските и други средновековни български надписи се изразява с ӱ[15]. Началното О в горния ред при това положение може да се приеме за междуметие и надписът като цяло да се преведе: „О, безчислени небеса!“ Това тълкуване обаче страда от сериозни недостатъци. Преди всичко остава трудно обяснимо защо в надписа са използвани успоредно думи от гръцки и тюркски език. Затова по-вероятно ни се струва КОКТО да е не словосъчетание, а име от тюркски произход. За това, че в надписа следва да се очаква непременно наличието на име, говори и неговата лаконичност. Сред първобългарските надписи тя е характерна преди всичко за т. нар. „триумфални надписи“ с имената на завоювани градове или на сражения[16].

От изключително значение за изтълкуване на смисъла на името КОКТО е посоченият от Б. Симеонов пример с глагола ОКТО/ОКТЪ, който в хуно-алтайските езици означава ’стрелям’[17]. Първата му сричка ОК- съвпада с последната от КОК-, така че КОКТО би могло да е резултат на елизия на двете думи и в такъв случай интересуващото ни име в надписа да е имало значението на ’небесния стрелец’ (букв. ’стрелящото небе’). Под това име в митологията на много от тюрко-монголските народи се явява Богът-Гръмовержец: Небесният стрелец (ловец)[18]. В тюркомонголския епос той е определян най-често като „стрелец“, майман (мерген), а личното му име търпи различни модификации: Когульдей (алт.), Кокде (Кöкäдä?) (дерб.), Хехедей (монг.), Когодей (бур.), Когудей (тувин.) и др. под.[19] Според С. Ю. Неклюдов това са варианти на името на гръмовержеца от монголската митология Хухедей мерген, чието име в превод означава точно „Небесният ловец“, тъй като ’хухе’ в монголския език има значението на древнотюркското кöк, т. е. ’небесен’, и е също епитет към името на върховното божество Хухе мунхе тенгери (Вечно синьото небе)[20]. В монголските езици ’хухе’ има еквивалентна стойност на ’кöк’, което всъщност лежи в основата на тюркското произношение на името на същото божество-гръмовержец или епически герой — воин (майман) или ловец (мерген). Така че Когудей (Когутей) и Хухедей са аналогични персонажи в религиозните и митологичните представи на тюркоезичните и монголоезичните народи в Централна Азия и очевидно произхождат от т. нар. „общоалтайско митологично ядро“[21]. В тях „небесният ловец“ Когутей/Хухедей се явява в ролята на гръмовержец, първопредтеча и герой на етиологичен сюжет, свързан с представите за съзвездията Орион или Голямата мечка[22]. Едновременно с това той се почитал и като ловно и военно божество. Бурятите го приемат за един от деветимата синове на върховното божество Öер Мунхен тенгри (Дъно на вечното небе) или пък за син на Эсеге Малаан тенгри[23]. Главното в системата от различни представи за него е ролята му на гръмовержец, който с мълнии и стрели унищожава своите противници, които преследва вечно. С това, както и с някои детайли около неговия култ той наподобява твърде много култа към Бога на мълнията и у други народи, като славяните например. В тюрко-монголския героически епос „небесният ловец“ е засвидетелствуван многократно и като епически герой с небесен произход и със земен живот, който завършва нерядко отново на небето като съзвездие. В алтайския „Алтън Буучай“ Когютей мерген е роден от свръхестествени сили и дарен на престарелите си родители, извършва многобройни подвизи и накрая „отлита“ заедно със съпругата си на небето, превръщайки се в съзвездието Голямата мечка[24]. В киргизкия епос нему е посветена поемата „Ер-Кöкшу“, която е позната и сред хакасите. Сред казахите пък е разпространена едноименна героическа приказка[25]. В поемата „Манас“ специално място заема т. нар. „помен на хан Кокетей“[26]. В монголския епос „Хесериада“ се разказва за героя Хесер, който се явява във вид на момчето Кокетей — Цецон[27]. Герои от казахски и ногайски епически сказания се назовават Ер-Кёкчё[28]. „Небесният ловец“ става герой и на друг вид епически сказания — героическите приказки. Така например сред алтайците е познат разказът за Каджигей мерген, който от страстен и ненаситен ловец се превръща на небето със своите кучета и преследваните от него три марала в съзвездието Орион[29]. Тези примери сочат не само голямото разпространение на представата за „небесния ловец“ като митологема или епически герой, но и богатата вариативност на неговото име и сюжета, в който той е основно действуващо лице. За съжаление ние не знаем каква е била формата на името в древнотюркския период. Не е изключено, изхождайки именно от нàписа на името в надписа от Плиска, то да е звучало близко до съставящите го думи КÖК ОКТО, които всъщност са изразявали и неговия най-точен смисъл — „Небесният стрелец“, т. е. божест-

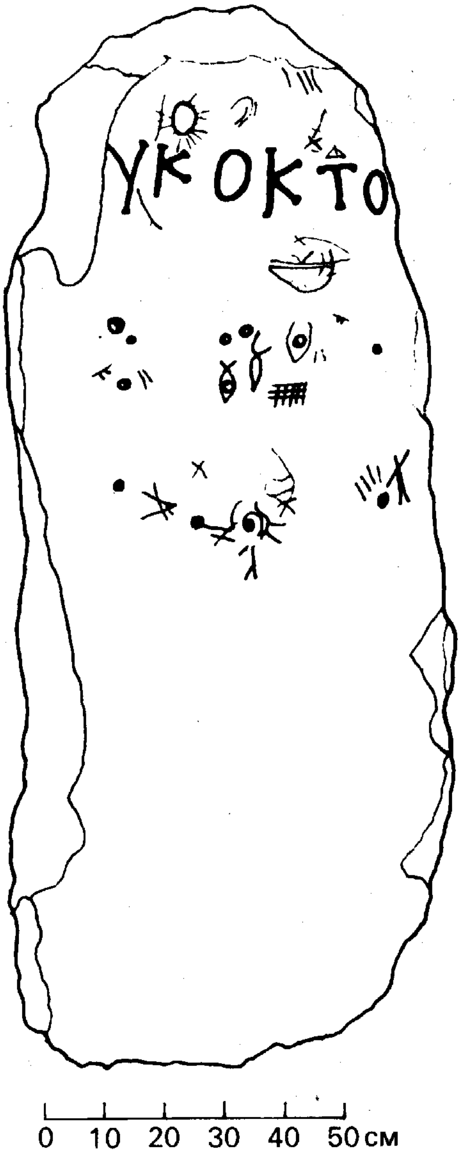

1

● *Обр. 1. Факсимиле на плочата с надписа (по Р. Рашев с добавки на автора). Fig. 1. Fac-similé de la plaque avec l'inscription (d'après R. Rachev avec annexes de l'auteur)*

вото, което мята стрели и мълнии от небето. Възможно е стегнатата форма КОКТО да е резултат на елизия при гръцкото произношение и правопис на името, но не бива да се изключва и това, тя да е била позната на самите прабългари и другите тюркски народи. В езика на телеутите в Алтай В. В. Радлов е засвидетелствувал думата „топкокто“, която той превежда като 'ударять', 'молотить'[30]. Възможността в тази дума да се съдържа името на гръмовержеца се основава на общността в представите за него като сила, която „удря“, „млати“ от небето, което от своя страна обективно поражда и неговото име. Така се етимологизира например името на бога на мълнията и гръмотевицата у славяните — Перун, което се извежда от славянското ПЄРѪ 'нанасям удар', 'поря' и означава 'този, който удря'[31].

И така КОКТО в надписа от Плиска е вариант на името на „небесния стрелец“, засвидетелствувано досега единствено в тюрко-монголската митология и епос като Когудей, Хухедей и сродни с тях форми. Разчитането на КОКТО като теоним позволява реконструирането на първата част от надписа с повече основания. Възможно е тук да е бил изписан някакъв специфичен тюркски епитет към името, но отделянето на началното О в самостоятелен ред насочва повече към заключението, че тук е била изписана гръцка дума. Възприемайки началното О за определителен член, ние смятаме, че последната буква — У, преди името, е окончание на съществително в родителен падеж. Това и особено наличието на теоним в надписа ни заставят да допускаме, че въпросното съществително е гръцката дума θεὸς, изписана съкратено с началната и последната буква и без сигла за съкращение, както например в Мадарския надпис 1, III[32]. Родителният падеж изисква в случая употребата на предлога ἐκ, така че целият надпис може да се възстанови: 'ὁἐκ θεου κοκτο. Текстът, както се вижда, ще да е възпроизвеждал една често повтаряна в първобългарските надписи формула, съдържаща се в официалната титулатура на българските владетели след хан Омуртаг[33]. Предполагаемото наличие на предлога, който обикновено изразява движение отвътре навън, отгоре надолу и обратното, насочва към превеждането му с предлога 'от'. По-вероятно е обаче в дадения случай чрез него КОКТО да е посочено като действуващо лице, както в аналогичния израз у Омир и Ксенофонт: ὁἐκ Διός, който се превежда описателно 'изпратен от Зевс' и буквално — 'Зевсов'[34]. В нашия случай текстът се отнася до самия камък, върху който е изсечен, и това насочва към изводи: 1) че надписът е с пояснителен характер и 2) че самият камък е бил считан от съвременниците си за „Коктовия камък“, който ще да е имал култово-магическо значение за жителите на Плиска. Тъй като е малко вероятно плочата да е била възприемана като изпратена от божеството Кокто, трябва да заключим, че е оброк, посветен на „небесния стрелец“ от негови молители. Този извод за характера на паметника потвърждават разположението на надписа върху плочата, неговият смисъл, а също и графитите, врязани по нейната повърхност.

Особен интерес и важни въпроси поставя положението на надписа върху плочата. Врязан е в горната ѝ част, но доста под горния ръб. Повредите, нанесени преднамерено именно тук, не ни дават право да говорим с увереност за първоначалната височина на плочата, нито за начина, по който тя е била оформена. Заедно с повредената горна част от плочата ще да е бил отчупен и нейният ляв ъгъл с част от надписа. Отсъствието на следи от повреди на други места по плочата ни карат да смятаме, че изсичанията и отчупванията в горния край на плочата не са случайност, а резултат от едно damnatio memoriae.

Податки за хипотетичен отговор на въпроса за причините за това се крият в оформлението на надписа. Изнасянето на определителния член О в самостоятелен ред и по-малките размери на буквата в сравнение с останалите напомнят много пояснителните надписи върху скулптурни произведения от античността, а също и при съпровождащи изображенията на светци текстове от икони, оловни печати и други[35]. При много от тях определителният член е също изнесен отделно за прегледност и четливост на надписа като цяло. В много от случаите изразяващата го буква О е с по-малки размери. Това, както и указателното съдържание на надписа върху каменната стела от Плиска ни карат да се питаме дали в горната си част тя не е била оформена антропоморфно, както при древнотюркските каменни изваяния? Наистина ние не разполагаме с данни за изобразяване на „небесния стрелец“ в тюрко-монголския свят, но не бива да изключваме това, като знаем антропоморфната представа за него в митологията и епоса. Тълкуването на плочата с надписа от Плиска като паметник, посветен на прабългарския бог на гръмотевицата Кьоктьо, се потвърждава донякъде и от височината му на човешки ръст. Изводът на Р. Рашев за забитото му в земята положение остава напълно валидно, както и сравнението му с девташларите, които са също паметници на езическия култ в близката околност на Плиска[36]. Следите от рисунки по лицевата повърхност на плочата според нас трябва да се схващат като следи от култовото почитание на камъка, посветен на Кьоктьо. Особен интерес сред тях представляват многобройните малки дупки, които наистина могат да имат естествен характер, както сочи издателят на паметника, но като че ли носят и следи от изкуствено просвредляване и главно са оградени с тънки линии (обр. 1). Ограждания имат обикновено формата на vulva, като дупката остава в средата им. В ранносредновековната българска култура подобни изображения се схващат за символи на древнотюркската богиня-майка Умай[37]. Появата им върху нашия паметник е напълно закономерна, тъй като освен богиня-майка, покровителка на детераждането и плодовитостта, Умай се почитала още като закрилница на домашното огнище и огъня сред тюрко-монголските народи[38]. Известно е, че сред много народи, в това число и тюрко-монголската етническа общност, огънят се смята за божествено изобретение, изпращано от небето на земята тъкмо от божеството на гръмотевиците и мълниите, което е притежател на „небесния огън“. В монголската митология има отделно божество — Сахядай-нойон, „старецът Сахядай“, който е едновременно господар на огъня и покровител на семейството, детераждането и на дома с огнището[39]. Името му е близко по произход с това на Сахилгаан, което означава дословно ’святкане на мълния’ от глагола „сахиха“ (’добивам огън с огниво и кремък’)[40]. В светлината на тези данни може да се допуска, че камъкът на „небесния стрелец“ Кьоктьо е бил обект на моления (а може би и на практически действия), свързани с добиването на „небесен огън“ от жителите на Плиска.

Свързано със средновековните представи за ’род’ или ’родов дом’ е и отбелязаното от Р. Рашев изображение на „решетка“, която е своеобразна идеограма за тези понятия[41]. Определен интерес будят и радиалните линии, които излизат от контурите на началната буква О в надписа. Чрез тях по същество буквата е била представена като своеобразен соларен символ (обр. 1). Това едва ли е дело на автора на надписа, а по-скоро на жителите на Плиска, които може би са знаели за онези представи, според които „могъщият ловец“ — съзвездието Орион, е един от слънчевите синове[42]. При една от рисунките могат да се доловят и очертанията на лъкообразна фигура, която води може би още по-пряко към представата за „небесния стрелец“. Като цяло графитите върху плочата с надписа разкриват, макар и откъслечно и недостатъчно убедително, част от култово-магическите и ритуални действия на населението на Плиска пред стелата, посветена на божеството на гръмотевиците у прабългарите.

Установяването на култ към „небесния стрелец“ у прабългарите е факт с особено значение за изучаването на митологичните представи на населението в Плиска до покръстването. Изследването на неговата природа трябва да се опре на по-голям и разнообразен материал и ще бъде предмет на друга наша работа.

---

[1] **Р. Рашев.** Ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска. — Археология, XXVIII, 1986, № 2, 36—38; **В. Бешевлиев.** Четене и тълкуване на надписа на гръцки език от Външния град на Плиска. — Пак там, 38—39; **Ст. Михайлов.** Ново четене и тълкуване на новонамерения надпис от Външния град на Плиска. — Археология, XXXI, 1989, № 1, 37—39; **Б. Симеонов.** Още един прабългарски надпис. — Пак там, 39—41.

[2] **Р. Рашев.** Цит. съч., с. 36.

[3] Съзнателно не разглеждаме реконструкцията на Ст. Михайлов, тъй като тя изобщо не е съобразена с даденостите върху паметника.

[4] **Ст. Михайлов.** Цит. съч., с. 38; **Б. Симеонов.** Цит. съч., 39—40.

[5] **В. Бешевлиев.** Първобългарски надписи. С., 1979, с. 58.

[6] **Р. Рашев.** Цит. съч., с. 37.

[7] J. P. Roux. Tängri. Essai sur le Ciel=Dieu des peuples altaiques. — RHR, CXLIX, 1, p. 202—206; Idem. Nottes additionelles à Tängri le Ciel=Dieu des peuples altaïques. — RHR, CLIV, 1, p. 37; Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы „Б“, „Г“ и „Д“. М., 1980, с. 66; Древнетюркский словарь. М., Л., 1969, с. 312; Според С. Г. Кляшторний понятието kök е епитет за небето, а не на върховното божество Тенгри. Срв. Мифы народов мира, II. М., 1982, с. 537, 539; С. Г. Кляшторний. Праболгарский Тангра и древнетюркский пантеон. — В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 19.

[8] J. P. Roux. Tängri..., p. 206.

[9] Ibidem, p. 204; А. М. Щербак. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. М., 1959, с. 27. Ж. П. Ру неточно отбелязва, че köktÿн е понятие за 'небесен (син)'. Последното се означава с kök yaruk, докато köktÿн означава „от небето“, като съставката tÿн е предлогът 'от'. Срв. А. М. Щербак. Цит. съч., с. 30, 37.

[10] И. Н. Шервашидзе. Еще раз об этимологии имен Ašina и Attila — Авитохолъ. — Сов. тюркология, 1989, 3, с. 79; А. Н. Кононов. Семантика цветообозначений в тюркских языках. — Тюркологический сборник 1975 г. М., 1978, с. 172 сл.

[11] Древнетюркский словарь, с. 312.

[12] J. P. Roux. Op. cit., p. 68-69.

[13] В. В. Радлов. Опытъ словаря тюркских наречий, III, 1. СПб., 1905, с. 1140.

[14] С. Г. Кляшторний. Цит. съч., с. 18 сл.

[15] Ph. Malingoudis. Die Altbulgarischen Inschriften als Geschichtsquelle. — BHR, 1985, 2, p. 41.

[16] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 16 и сл.

[17] Б. Симеонов. Цит. съч., с. 40 и пос. литература.

[18] С. Ю. Неклюдов. Небесный охотник в мифах и эпосе тюрко-монгольских народов. — В: Теоретические проблемы изучения литератур Дальнего Востока. Тезисы и доклады девятой научной конференции. Л., 1980. М., 1980, с. 147 сл.; Мифы народов мира, 2, с. 609.

[19] С. Ю. Неклюдов. Цит. съч., 149—150.

[20] И. А. Манжигеев. Бурятские шаманистические и дошаманистические термины. М., 1978, с. 92.

[21] С. Ю. Неклюдов. Мифология тюркских и монгольских народов (Проблема взаимосвязей). — Тюркологический сборник 1977 г. М., 1981, с. 183 сл.

[22] Мифы, с. 609; С. Ю. Неклюдов. Небесный охотник..., 147—150.

[23] И. А. Манжигеев. Цит. съч., с. 61, 92, 105; Мифы, с. 609.

[24] С. С. Суразаков. Алтайский героический эпос. М., 1985, с. 175 сл., 198, 218 сл.; Маадай-кара. Новосибирск, 1981, с. 67 сл.

[25] С. С. Суразаков. Цит. съч., с. 192.

[26] В. М. Жирмундский. Тюркский героический эпос. Л., 1974, с. 34, 116, 679.

[27] С. А. Козин. Этнос монгольских народов. М., 1948, с. 229.

[28] В. М. Жирмунский. Цит. съч., с. 114.

[29] Алтайские сказки. М., 1974, 91—93.

[30] В. В. Радлов. Опытъ словаря..., III, 1, с. 1226.

[31] Й. Иванов. Культ Перуна у южных славян. — ИОРЯС, VIII, 4, 1903, с. 140 сл.; Ал. Гейщор. Митология на славяните. С., 1984, с. 55.

[32] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 94.

[33] Пак там, с. 51.

[34] Срв. Древнегреческо-русский словарь, I. Под ред. С. И. Соболевского. М., 1958, 475—476.

[35] Срв. например надписите под рисувани арки в олтара на св. Ахил в Преспа. Cf. N. Moutzopulos. 'Ανασκαφη τῆς βασιλικης τοῦ 'Αγ. Αχιλλειον. Thessalonique, 1969, p. 157 sq., fig. 33—36.

[36] Р. Рашев. Цит. съч., 36—37.

[37] Н. Овчаров. Съществувала ли е богинята Умай в прабългарския пантеон? — В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 430 сл.

[38] Л. П. Потапов. Умай — божество древних тюрков в свете этнографических данных. — Тюркологический сборник 1972 г. М., 1973, с. 277; Г. В. Длужневская. Еще раз о „Кудыргинском валуне“ (К вопросу об иконографии Умай у древних тюрков). — Тюркологический сборник 1974 г. М., 1978, с. 233.

[39] Мифы, 2, с. 418.

[40] И. А. Манжигеев. Цит. съч., с. 67.

[41] П. Георгиев. Знак-идеограма от Плиска. — Векове, 1978, 1, 65—69.

[42] С. Ю. Неклюдов. Цит. съч., с. 152.

Encore au sujet de l'inscription protobulgare de la ville extérieure de Pliska (à l'étude de la religion protobulgare)

P. GEORGIEV

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur réexamine les lectures et interprétations faites jusqu'à présent de l'inscription protobulgare trouvée dans la ville extérieure de Pliska. Il estime que l'inscription est en langue grecque mais à la fin on lit un nom spécifiquement turkmène KÖKTO. Selon lui c'est un théonyme et signifie „tireur céleste“. Cela lui permet de le rapprocher avec les différentes formes connues du nom de la divinité des tonnerres et des éclairs chez les peuples turkméno-mongols Kogutei-Huhedei et de l'interpréter comme un personnage analogique ou proche dans la religion et la mythologie des Protobulgares de la première moitié de IXe s.

Непубликувани оловни византийски печати от Хасковско (I)

ИВАН ЙОРДАНОВ, ДИМЧО АЛАДЖОВ

В Хасковския исторически музей, както и в някои частни колекции от същия град се съхраняват значителен брой оловни византийски печати (моливдовули). Те са намерени в различни селища от територията на бившата Хасковска околия. Данните, които проучването на тези паметници дават, са принос във византийската сфрагистика и просопография. Наред с това те са и източник за историята на селищата, в които са намерени. Получаваната в тях кореспонденция, скрепена с печатите на различни личности, чиито имена са изписани върху тях, разкриват нови страници в миналото на тези селища. Понякога тази кореспонденция е със служебен характер, в други случаи тя е лична (адресирана е до близки или роднини), а в трети — нейни получатели са били управителите на имения, притежания на личностите, изписани върху печатите.

Поставянето на преден план на селището, в което е била получена кореспонденцията, налага един по-различен начин в представянето на сфрагистичния материал — по селища. За всяко едно от тях, според състоянието на досегашните проучвания, е дадена кратка информация.

В настоящото изследване поради ограничеността на обема, а също така и някои неразрешени все още проблеми в разшифроването и интерпретацията на текста на някои от проучваните паметници е включена само около половината от събраните досега моливдовули.

I. Голям извор, крепостта „Чала“

Намира се на едноименно голямо плато, между днешните селища Кралево, Долно Ботево, Малък и Голям извор. Тя е едно от най-значителните укрепени места в този район със запазени останки от крепостните стени. В нея са намерени керамика, битови предмети и монети от античността и средновековието[1], а също така и следните моливдовули[2]:

1. Василий Агапит, патриций (50—60 г. на XI в.). Обр. 1

Л. Бюстово изображение на Богородица от типа Знамение, представена в анфас. На гърдите си има медальон с лика на Младенеца. Над вдигнатите ѝ в оранс ръце са изписани титулите М̄Р̄ — Θ̄V̄.

Оп. +K̄ER, Θ,	+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει)
TWCWΔϴ,	τῷ σῷ δού(λῳ)
RACIΛ,ΠPI	Βασιλ(είῳ) π(ατ)ρι(κίῳ)
TWAΓA	τῷ 'Αγα-
ΠIT,	πιτ (ῷ)

+Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Βασιλείῳ πατρικίῳ τῷ 'Αγαπητῷ.

Частно притежание (колекция на инж. Славей Атанасов Петров от Хасково), намерен е в крепостта. Размери: 17—17/15/2,5 мм. Отпечатъкът е сполучлив. Моливдовулът има добро състояние на запазеност. Непубликуван. Няма познати паралели.

В писмените източници личността на Василий Агапит не е засвидетелствувана. Малко е позната и дейността на представителите на тази фамилия, въпреки че един от тях — Йоан XI Агапит, е заемал патриаршеския престол през 1111—1134 г.[3]

Според неговата иконография, палеография, текст и най-вече по съкращението на титлата ПРI = πατρίκιος разглежданият моливдовул може с основание да се датира след средата на XI в.

Каква е връзката между собственика на представения тук печат — патриция Василий Агапит, живял през втората половина на XI в., и провъзгласения за патриарх в 1111 г. Йоан Агапит и до кого е адресирал своята кореспонденция — това са въпроси, които все още чакат своето разрешение.

2. Алексий I Комнин (1081—1118). Обр. 2

Л. Христос е представен седнал върху трон с високо облегало. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. Не се виждат следи от титулите му.

Оп. Императорът е представен прав в цял ръст, стъпил върху супендиум. На главата си носи стема, облечен е в дивитисион, препасан с лорос. С дясната ръка се подпира върху лабарум с дълга дръжка, а в лявата държи кълбо, увенчано с кръст. От кръговия надпис е запазено ....ПОТН........ [᾿Αλεξίῳδεσ]πότη[τᾷ Κομνηνᾷ]. Възстановяването на текста и идентифицирането с личността на Алексий I Комнин правим по обобщителните изследвания в областта на византийската сфрагистика[4].

Частно притежание (кол. инж. Славей Петров, Хасково). Размери: 31—31/28/3 мм. Отпечатъкът е непълен, особено там, където би трябвало да е изписан надписът, нещо нормално за владетелските печати.

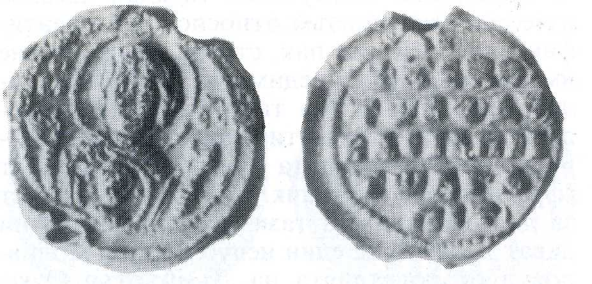

1

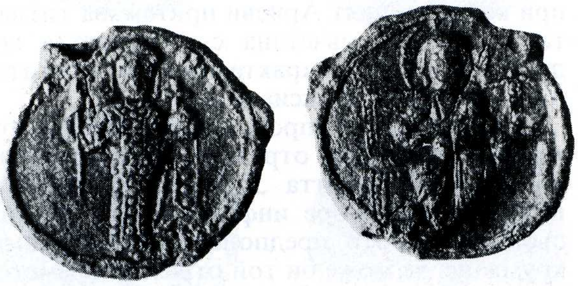

2

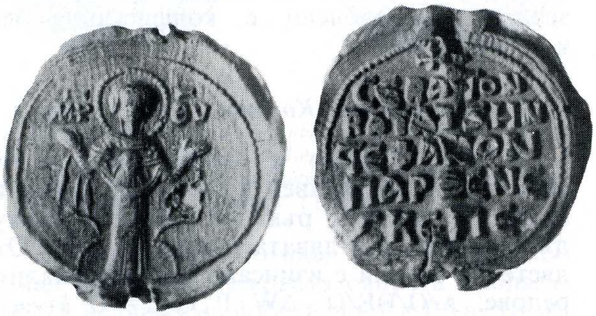

3

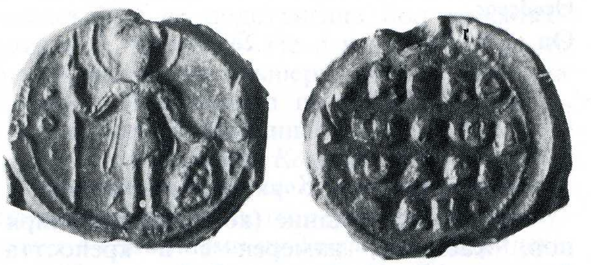

4

● *Обр. 1. Моливдовул на Василий Агапит, патриций (50—60 г. на XI в.). Fig. 1. Molibdobulle de Basile Agapetos, patrice (an 50—60 du XIe s.)*

● *Обр. 2. Моливдовул на Алексий I Комнин (1081—1118). Fig. 2. Molibdobulle de Alexis Ier Comnène (1081—1118)*

● *Обр. 3. Моливдовул на Стефан Ватаци, севаст (XII—XIII в.). Fig. 3. Molibdobulle de Stefan Vataci, sébaste (XIIe—XIIIe s.)*

● *Обр. 4. Моливдовул на Ариеви, частно лице (втората половина на XI в.). Fig. 4. Molibdobulle de Ariebès, personne privée (dexième moitié du XIe s.)*

Непубликуван.

Паралели: На територията на средновековна България са намерени следните моливдовули на Алексий I Комнин: Преслав — 2 екз.[5], калето до с. Злати войвода[6], о-в Пъкуиул луй Соаре[7], Асенова крепост[8] и един нелокализиран[9].

3. Стефан Ватаци, севаст (XII—XIII в.). Обр. 3

Л. Богородица от типа Знамение е представена в цял ръст, права, в анфас, стъпила върху супендиум. На гърдите си има медальон с лика на Младенеца. Над вдигнатите ѝ в оранс ръце са изписани титулите:

M̄—P̄—Θ̄V̄.

	+	+
Оп.	CERAϚ ON	Σεβαστὸν
	RATATZHN	Βατάτζην
	ϚΕΦΑΝΟΝ	Στεφάνον
	ΠΑΡΘΕΝΕ	Παρθένε
	CΚΕΠΕ	σκέπε
	—·—	

+ Σεβαστὸν Βατάτζην Στεφάνον, Παρθενε σκέπε.

Частно притежание (кол. инж. Славей Петров, Хасково), намерен е в крепостта. Размери: 34—34/27/ 3 мм. Великолепна гравировка на матриците и качествен отпечатък. Много добре запазен моливдовул. Непубликуван.

Паралели: В колекцията на Дъмбъртън Оукс се съхранява друг моливдовул (DO 58 106 1340) със същия иконографски сюжет и текст, но с доста примитивен стил и техника. Палеографски буквите му се различават доста от тук представения[10]. Дали се отнася до друг печат на същия Стефан Ватаци, или до негов съименник, живял значително по-късно, е въпрос, на който не може да се даде категоричен отговор.

Интересен е и фактът, че сред многобройните представители на фамилията Ватаци (само за периода XI—XII в. Каждан посочва 25[11]), участвували активно в живота на империята в периода XI—XIV в., не е известен нито един с омонима Стефан[12].

II. Димитровград, крепостта „Калето" или „Блесна"

Намира се на 3 км западно от града на десния бряг на р. Марица, до устието на р. Клокотница. Укрепителните стени са под земята, но според елипсовидната форма на хълма, върху който крепостта е разположена, може да се предположи, че планът ѝ е на неправилен многоъгълник. В крепостта са намерени разнообразни предмети от бита, както и монети от XI—XII в. На северозападния склон на хълма е разположен некропол, датиран също в XI—XII в. Налице са известни основания за индентифицирането на това укрепление с крепостта Blisimos, в която кръстоносците пристигнали през 1189 г. на път от Филипопол за Адрианопол[13].

4. Ариеви, частно лице (втора половина на XI в.). Обр. 4

Л. Св. Теодор с нимб, ризница и наметало е представен прав, в цял ръст, в анфас. С дясната ръка се подпира върху копие с дълга дръжка, а в лявата придържа щит. От двете му страни е изписано във вертикални редове: Θ/Θ/E-./O/P, = ʽO ἅ(γιος) Θε(ό)[δ]ορ(ος)

Оп. ±KER,Θ, +K(ύρι)ε β(οη)θ(ει)
TWCWΔ, τῷ σῷ δ(ού)-
ΛWAPI λῳ ʼAρι-
ERH έβη
+Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ʼΑριέβῃ.

Частно притежание (кол. инж. Славей Петров, Хасково), намерен е в крепостта. Размери: 20—20/18/2 мм. Ядрото е било добре центрирано в булотириона и отпечатъкът би следвало да е сполучлив, но все пак е малко встрани, навярно поради разхлабеност на булотириона. Това не затруднява разчитането. Моливдовулът е добре запазен.

Непубликуван.

Паралели: Шлюмберже[14] и Лоран[15] са обнародвали два други екземпляра на същата личност. Те обаче са отпечатани с друга двойка матрици или пък с друг булотирион. Тези автори, чието мнение е споделено и от други специалисти, са склонни да идентифицират собственика на разглеждания моливдовул със засвидетелствувания от хронистите ʼΑριέβης[16].

По време на първото нашествие на норманите във Византия през 1082 г. ʼΑριέβῆς е защитавал крепостта в Охрид и чрез действията си не позволил на Боемунд да продължи настъплението си[17]. Според Ана Комнина и Йоан Зонара през 1091 г. е бил разкрит заговор срещу императора Алексий I Комнин, начело на който стоели келтът Константин Умбертопул и арменецът ʼΑριέβης. След доказване на вината им те били осъдени на заточение, а имуществото им конфискувано, с което, посочва Ана Комнина, императорът ги освободил от законното им наказание[18]. С това сведенията за Ариеви се изчерпват. Константин Умбертопул обаче е бил помилван. В 1095 г. той е отново в свитата на императора и начело на един отряд е изпратен да защитава клисурите в Зигос[19]. Този факт дава основание на автора на просопографското изследване за личностите в Алексиадата да предположи, че може би и Ариеви е бил помилван[20].

Едно от основните затруднения при идентифицирането на личности от Алексиадата е обстоятелството, че Ана Комнина обикновено съобщава едното име, най-често патронима или омонима, особено когато се отнася до чужденец, който пък омоним от своя страна става патроним за неговите наследници.

Пред това затруднение сме изправени и ние при идентифицирането на собственика на представения тук моливдовул с Ариеви от хрониките. Неслучайно Каждан изказва известен скептицизъм относно тази идентификация[21]. Но все пак, струва ни се, че ние имаме известно предимство пред останалите изследвачи при тази наистина рискована задача — идентифицирането на личност от Алексиадата със съименник от сфрагистичен паметник. Известна сигурност за достоверност на тази идентификация ни дават данните на един непубликуван моливдовул от колекцията на Дъмбъртън Оукс, при който същият Ариеви притежава титлата нобелисим, съчетана с длъжността му дук[22]. Съчетания, характерни за личностите, представени в Алексиадата.

Възниква и въпросът, кой период от живота на Ариеви отразява моливдовулът, намерен в крепостта „Блесна“. Отчитайки цитираната по-горе информация, възниква съблазнителното предположение или само хрумване, че може би той отразява времето, когато Ариеви е бил лишен от титли и звания, съпроводени с конфискация на имуществото му.

5. Константин Комнин (XII в.). Обр. 5

Л. Св. Теодор с нимб, ризница и наметало е представен в цял ръст, прав, в анфас. С дясната ръка се подпира върху дълго копие, а в лявата придържа щит. От двете му страни е изписано във вертикални редове: A/O/ΘE/O—ΔW / P / O/C = ʽO ἅ(γιος) Θεόδςρος

Оп. ÇKEΠOIC Σκέποις
MEMAPTVC με μάρτυς
KOMNHNON Κομνηνὸν
KWNCTAN Κωνσταν-
TINON τῖνον.
+Σκέποις με μάρτυς Κομνηνὸν Κωνσταντῖνον.

Частно притежание (кол. Христо Запрянов, Хасково), намерен е в крепостта. Размери: 25—25/23/2 мм. Добър отпечатък, но все пак изместен малко нагоре, поради което главата на св. Теодор и част от някои букви са останали извън ядрото. Моливдовулът е в много добро състояние на запазеност. Непубликуван.

Паралели: Друг моливдовул, отпечатан чрез друга двойка матрици или друг булотирион, се съхранява в музея на Истанбул[23].

Затрудненията в идентифицирането на собственика на печата идват от обстоятелството, че с тези имена са познати мнозина представители на фамилията Комнини, а също така и поради отсъствието на други характеристики — титла, длъжност и пр.[24]

В следващите редове ще привлечем сведения за личности със същите имена, без тези, при които освен името Комнин са изписани и други, получили се от смесени династични бракове — например Ангел, Дука и пр.

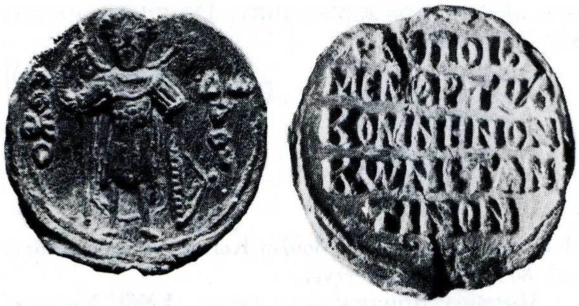

5

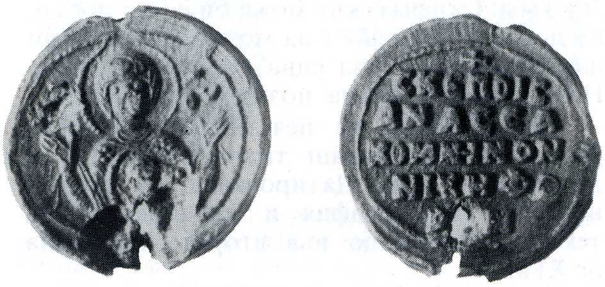

6

● *Обр. 5. Моливдовул на Константин Комнин (XII в.). Fig. 5. Molibdobulle de Constantin Comnène (XIIe s.)*

● *Обр. 6. Моливдовул на Никифор Комнин (XII в.). Fig. 6. Molibdobulle de Nicéphore Comnène (XIIe s.)*

1. Константин Комнин. Куропалат, починал до 1078 г. Неговата съпруга продала своята недвижима собственост в Родесто на манастир и се подстригала под монашеското име Ксения[25]. Не е ясна връзката на този Константин с императорската фамилия Комнин. Известни са печати на куропалатисата Ксения Комнина[26].

2. Константин Комнин (1085—1147). Трети син на първия севастократор Исак Комнин. Най-ранното му засвидетелстване е в едно писмо на Теофилакт Охридски от 1107 г. — от времето, когато Константин Комнин е бил дук на Верoя[27]. До нас са достигнали протоколи от заседания на синода от август — октомври 1143 и февруари 1147 г., на които е присъствувал и Константин Комнин, севаст и велик друнгарий[28].

3. Константин Комнин. Внук на горния, роден вероятно около 1155 г. Не се знае почти нищо за него, освен че е получил титлата севаст от императора Мануил I Комнин (1143—1180). Данните за произхода му се съдържат в една епиграма на Теодор Валсамон[29].

4. Константин Комнин (?). В типика на манастира „Богородица Космосотириса", написан от севастократор Исак Комнин през 1152 г., е съобщено и името на Константин Комнин, епикерний[30]. Данните са недостатъчни, за да бъде идентифициран с № 2; изключена е вероятността да се идентифицира с № 1, а № 3 все още не е бил роден. Може би се отнася за някои четвърти Константин Комнин — не трябва да се забравя, че името Константин е било твърде широко разпространено.

В сфрагистичната литература са известни и няколко групи печати с името на Константин Комнин:

При първата освен имената е изписана титлата севаст и длъжността велик друнгарий[31], при втората само титлата севаст[32], при третата текстът е по-обширен. Наред с титлата севаст той съдържа и някои биографични данни[33]. Съществува и една четвърта, при която подобно на тук представения моливдовул са изписани само омонимът и патронимът[34].

Първата група може с известна сигурност да се свърже с личността на Константин Комнин № 2[35]. За някои екземпляри от втората може да се допусне подобна възможност[36]. Третата група със сигурност може да се отнесе към Константин Комнин № 3. Всъщност тя допълва и информацията ни за него.

С коя от представените личности е свързан нашият печат, а също и немалкото екземпляри от четвъртата група, засега е трудно да се отговори. Интересно е да се отбележи, че по същия начин е изписан и следващият печат, намерен тук, принадлежащ на друг представител на фамилията Комнини.

6. Никифор Комнин, XII в. Обр. 6

Л. Бюстово изображение на Богородица от типа Знамение, представена в анфас. На гърдите си има медальон с лика на Младенеца. Над вдигнатите ѝ в оранс ръце са изписани сиглите M̄—P̄—Θ̄V̄.

Оп.	+	+
	СКЕПОІС	Σκέποις
	ANACCA	Ἄνασσα
	KOMNHNON	Κομνηνὸν
	NIKHФO	Νικηφό-
	P . N	ρ[ο]ν

+ Σκέποις Ἄνασσα Κομνηνὸν Νικηφόρον.

Частно притежание (кол. инж. Славей Петров, Хасково), намерен е в крепостта. Размери: 30—30/27/3,5 мм. Много добър отпечатък, отлично гравирани букви на матрицата, но зле запазен в долната си част моливдовул, където е пробит от корозия или увреждане.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

В този случай е необходимо да приведем писмените източници за византийски сановници със същите имена, които обясняват затрудненията ни за една по-прецизна идентификация.

1. Никифор Комнин (970—1026). Единственото, което знаем за него, е, че е притежавал титлата протоспатарий и че в 1022 г. е бил назначен за стратег на Васпуракан на мястото на провалилия се на този пост патриций Василий Аргир. Никифор Комнин скоро „заслужил благодарността на василевса“. Около 1026 г. той е бил обвинен в държавна измяна, арестуван е и е ослепен заедно със седмина негови предполагаеми съучастници[37].

2. *Никифор Комнин (1062—1136).* Последният син на куропалата Йоан Комнин. Брат на императора Алексий I Комнин. Сведенията за него са оскъдни[38]. Знае се само, че след възцаряването на брат му той е бил удостоен с титлата севаст и назначен на длъжността велик друнгарий на флота[39]. Следващото сведение за него е отразено в типика на манастира Пантократор, написан от императора Йоан II Комнин в 1136 г., където Никифор е упоменат сред живите роднини на императора[40]. В 1143 г. обаче той вече не ще е бил сред живите, тъй като на длъжността велик друнгарий на флота е посочено името на споменатия вече Константин Комнин.

3. *Никифор Комнин (1125—1144).* Син на Йоан Дука и на съпругата му Теодора Кавказка. Внук на Никифор Вриений и Ана Комнина. Починал при нелепи обстоятелства в ранна възраст[41].

4. *Никифор Комнин (1144—1173).* Брат на горния. Син на Йоан Дука с втората му съпруга — дъщерята на логотета на дрома — Михаил Агиодеодорит[42].

И тук не се спираме на онези представители на фамилията Комнини с омонима Никифор, свързани с други родове, които върху достигналите до нас документи, наред с името Комнин, носят и едно второ родово име — например Никифор Сомнин Мелисин[43].

От представените личности с омонима Никифор и патронима Комнин е трудно да идентифицираме собственика на разглеждания печат. Безспорно № 1 би трябвало да отпадне поради хронологическото различие. Представеният моливдовул би могъл да се датира най-общо в XII в., при което неговото свързване с всички останали едноименни личности (№ 2—4) е възможно.

Също така безспорно съществува някаква връзка между личностите Никифор Комнин и Константин Комнин, чиито печати от XII в. са скрепявали кореспонденция до неизвестен за нас получател, намиращ се в крепостта „Блесна“, или Blisimos, край днешния Димитровград.

III. Калугерово

7. *Константин Даласин, проедър и дук (60—70 г. на XI в.). Обр. 7*

Л. Св. Димитър е представен в цял ръст, прав в анфас с нимб, ризница и наметало. С дясната ръка се подпира върху дълго копие, а в лявата придържа щит. Надпис с името му не личи.

Оп.	[+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)]
.WCWΔ ..	[τ]ῷ σῷ δ[ούλ(ῳ)]
KWNΠPOE	Κων(σταντίνῳ) προέ-
..WKAIΔȢ	[δρ]ῳ καὶ δου-
..TWΔAΛA	[κὶ]τῷ Δαλα-
.HNW	[σ]ηνῷ

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Κωνσταντίνῳ προέδρῳ καὶ δουκὶ τῷ Δαλασηνῷ.

Частно притежание (кол. Асен Хаджикостов, Стара Загора). Размери: 22—27 (над 26) 3 мм. Отпечатъкът може би е бил добър, но лошата запазеност на моливдовула не ни дава възможност за една прецизна оценка. Непубликуван. Няма познати паралели.

Собственикът на печата е Константин Даласин, притежаващ титлата проедър и длъжността дук. Датировката му според неговата иконография и най-вече според текста е най-общо във втората половина на XI в.

В най-новото просопографско изследване за рода Даласини във Византия само за XI в. са посочени трима различни сановници с омонима Константин:

1. *Константин Даласин.* Син на Дамян Даласин. Името му за пръв път е съобщено по повод битката при Апамея в 998 г., в която загинал баща му. Константин заедно с брат си е бил взет в плен от арабите, където престоял десет години, т. е. до 1008 г. Не се знае нищо за него до 1024 г., когато наследява баща си на длъжността катепан на Антиохия. Притежавал е титлата патриций. Според византийските и източните хронисти Константин Даласин е бил един от най-богатите и дори императорът Константин VIII (1025—1028) е смятал да го направи свой наследник. При царуването на Роман III Аргир (1028—1034) той е бил заподозрян в заговор. При Михаил IV (1034—1041) е бил арестуван и въпреки че е бил освободен от Михаил V (1041—1042), Константин загубва вече своя политически престиж. Последното известие за него е свързано с неуспешния му опит да се ожени за овдовялата императрица Зоя. Бил е изпреварен от Константин IX Мономах (1042—1057)[44].

2. *Константин Даласин.* Известен е от два моливдовула, отпечатани от една и съща двойка матрици, съхранявани в колекцията на Дъмбъртън Оукс[45]. Върху лицевата им страна е представен св. Димитър като войн, прав, с копие и щит, а върху обратната — текст, съобщаващ титлата му патриций. Според Шейне те се датират във втората половина на XI в.[46], датировка, която според нас може да се прецизира в рамките на 50—60 г. на XI в.[47]

3. *Константин Даласин.* Предполага се, че е бил син на № 1 и далечен братовчед на

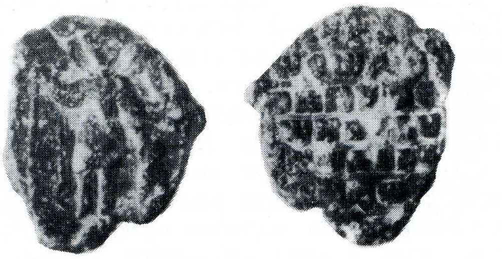

7

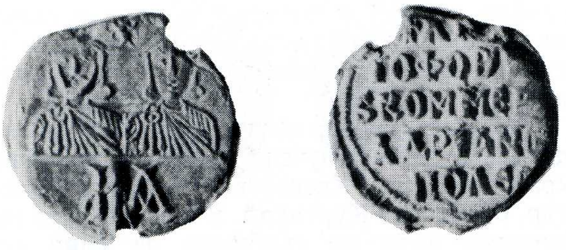

8

● *Обр. 7. Моливдовул на Константин Даласин, проедър и дук (60—70 г. на XI в.). Fig. 7. Molibdobulle de Constantin Dalassènos, proèdre et duc (60—70 du XIe s.)*
● *Обр. 8. Моливдовул на Христофор, хипат и комеркиарий на Адрианопол (822—823). Fig. 8. Molibdobulle de Chístophore, hypatos et commerciaire d'Adrianople (822—823)*

Анна Даласина, майката на Алексий I Комнин. В годините на царуването на Алексий I е виден военачалник. Назначен е за управител на Синоп след завладяването му от византийците в 1084 г. В решителната битка срещу печенегите при Левунион (хълм до устието на р. Марица) през 1091 г. Константин Даласин командувал лявото крило на армията. През 1092—1093 г. той е начело на византийската армия и флота във войната срещу емира на Смирна — Чаха, и чрез военните си и дипломатически качества допринася за възвръщането на островите Хиос и Митилени[48]. С личността му се свързва един моливдовул, при който на лицевата страна е представен св. Теодор като воин в цял ръст, прав, в анфас, а на обратната е гравиран петреден надпис, съобщаващ титлата на Константин Даласин — протокуропалат[49].

Различието в иконографския сюжет между двете групи моливдовули (при едната св. Димитър, а при другата св. Теодор) е дало основание на Шейне да допусне, че се отнася до различни личности[50].

Иконографският сюжет (макар и не съвсем сигурен), титлата и длъжността, представени върху разглеждания от нас печат, го свързват с Константин Даласин № 2. Не е изключено, разбира се, той да е принадлежал и на някой друг Константин от фамилията Даласини, живял през втората половина на XI в. Иконографското различие (в единия случай св. Димитър, а в другия св. Теодор, представени като войни в еднаква поза — прави, в анфас) едва ли е основание за подобно категорично разграничаване, каквото прави Шейне. Данните на моливдовулите от Дъмбъртън Оукс и тези на тука разглеждания, взети заедно, добре попълват cursus honorum-а на Константин Даласин:

а) патриций — (50—60 г. на XI в.);
б) проедър и дук — 60—70 г. на XI в.);
в) протокуропалат — (70—80 г. на XI в.).

IV. Маточина

Крепостта при с. Маточина, която изследвачите идентифицират с известния от писмените източници Вукелон, се издига на голям и висок хълм северно от селото. Съществувала е през късната античност и средновековието[51]. Епископски център, подчинен на адрианополския митрополит, е представен в епархийските списъци от VII—XIII в.[52] Името на града е изписано върху триумфална колона с надпис на превзетите от хан Крум византийски градове[53].

8. Христофор, хипат и комеркиарий на Адрианопол (822—823). Обр. 8

Л. Бюстове на императорите Михаил II и Теофил, представени в анфас. Михаил е вляво с брада, а Теофил вдясно — голобрад. Облечени са в дивитисиони и хламиди, а на главите си носят стеми. Между тях е гравиран кръст, а в полето под двата бюста е изписан индиктион I.

Оп.	+ΧΡ..	+ Χρ[ισ]-
	ΤΟΦΟΡ,..	τοφόρ(ου) [ὑπ(άτου)]
	SΚΟΜΜΕΡ.	(καὶ) κομμερ[κ(ιαρίου)]
	ΑΔΡΙΑΝΟ	'Αδρανο(υ)-
	ΠΟΛΕΟ	πόλεο(ς)

+ Χριστοφόρου ὑπάτου καὶ κομμερκιαρίου 'Αδριανουπόλεως.

Национален исторически музей в София, намерен е в крепостта до с. Маточина от Христо Димитров Христов. Размери: 26,8—28,8 (над 27) 3 мм. Поради факта, че ядрото е било по-малко от диаметъра на матрицата, отпечатъкът е непълен. Части от изображението и надписа не са излезли, а крайните букви от текста са леко изтрити.

Непубликуван.

Паралели: В колекцията на Г. Закос се съхранява моливдовул, отпечатан чрез същата двойка матрици[54].

Представените две императорски фигури (които са анонимни), съчетани с изписания под тях индиктион I, датират моливдовула в годините: 807/808; 822/823 и 837/838. Издателят на първия екземпляр, имайки предвид палеографията на някои от буквите, е приел годините 822/823. Аргументите му са приемливи.

Данните от печата са важен извор за българо-византийските отношения в първата половина на IX в. Това е най-ранно датираният моливдовул на комеркиарий на Адрианопол[55] и свидетелствува за официално установена граница между България и Византия, а като имаме предвид датировката на печата 822/823 г., той напълно попада в своята историческа среда.

Известно е, че в началния период на управлението на хан Омуртаг (814—831) е бил сключен тридесетгодишен мирен договор между България и Византия, с който между другото се е установявала и трайна граница между двете държави с присъщите им институции, в това число и комеркиарии[56]. Границата в интересуващия ни участък е започвала при Мандренското езеро до Бургас и е завършвала до град Констанция (при дн. Симеоновград), следвайки трасето на защитния земен вал „Еркесията"[57]. Заслужава внимание съображението на някои изследвачи, че „Еркесията" като отбранителен ешелон е отстоял на известно разстояние от границата във вътрешността на страната[58]. Новата граница узаконявала териториалните придобивки на България, извоювани при хан Крум (803—814).

Интересно е и местонамирането на моливдовула — крепостта до с. Маточина. Намирайки се на двадесетина километра от границата, през този период тя е била византийска. Получаването във Вукелон на кореспонденция, скрепена с моливдовула на Христофор, комеркиарий на Адрианопол, е в резултат на неговите служебни задължения. Те са били свързани не само с определянето и получаването на мито, но и с администрирането на принадлежащите територии, както и със събирането на някои данъци от тях. Възможно е, разбира се, Христофор да е адресирал и до някой друг своята кореспонденция, резидиращ във Вукелон, примерно до епископа на града[59], но вероятността да е писал до административния управител е по-голяма.

V. Малево

9. Василий Куртикий, втора половина на XI в. Обр. 9

Л. Богородица, права, с вдигнати в оранс ръце, но без медальон на гърдите. Ръцете ѝ са вдигнати встрани на височината на раменете. Под тях са изписани титулите M̄P̄—Θ̄V̄.

Оп. +	+
ΘKER,Θ,	Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει)
RACIΛEI	Βασιλεί-
WTOKȣP	ῳ τō Κουρ-
THK,	τήκ(η)

+ Θεοτόκε βοήθει Βασιλείῳ τῷ Κουρτίκῃ.

Частно притежание (колекция Руско Делчунков, Хасково), намерен е лично от притежателя в крепостта до с. Малево. Добре центриран отпечатък, но с някои непълноти при отпечатването. Повърхността на част от буквите е унищожена, което затруднява цялостното четене. Размери: 16,2—16,5 (14) 3,5 мм. Непубликуван.

Паралели: Друг екземпляр, отпечатан чрез същата двойка матрици, е намерен в Силистра[60]. За подобен екземпляр, споменат само в една забележка, съобщава В. Шандровска[61]. Близък с нашия по иконография и текст и навярно от една и съща матрица със съобщения от Шандровска е съхраняваният в Дъмбъртън Оукс моливдовул[62].

Собственикът на печата, чиято кореспонденция е била получена както в крепостта край с. Малево, Хасковско, така и в Дръстър, е Василий Куртикий. В Алексиадата на няколко пъти се съобщава за един от сратниците на Алексий I Комнин, назован със същите имена[63]. Той е бил известен и под прозвището Йоанакий, но в кои случаи се е наричал Йоанакий и в кои Василий Куртикий, е трудноразграничимо[64].

Според Каждан Василий Куртикий е от „безспорен арменски произход"[65]. Роден е в Адрианопол и е бил първи братовчед на Георги Палеолог[66]. По време на бунта на Никифор Вриений в 1077—1078 г. е в свитата му. Взема участие в превземането на Траянопол и е съобщен като придружител на младия патриций Никифор Вриений[67]. След амнистията, дадена от Никифор III Вотаниат на привържениците на Вриений, преминава под пряко подчинение на Алексий Комнин, тогава доместик на Запада, и през пролетта на 1078 г. участвува в битката срещу другия узурпатор Никифор Василаки. В решителната битка при р. Галико (есента на с. г.), в личен двубой, победил и пленил брата на Василаки — Мануил[68]. През 1080 г. взема участие в експедицията начело с евнуха Йоан срещу разбунтувалия се във Витиния Никифор Мелисин. Двамата с Георги Палеолог убедили евнуха да не обсажда Никея. След провалянето на тази военна кампания евнухът Йоан ги представил като главни виновници за поражението[69]. През пролетта на 1083 г. в битката срещу норманите при Лариса според съобщението на Ана Комнина начело на тагмата били поставени роднините на императора Никифор Мелисин и Василий Куртикий[70]. През пролетта на 1087 г. се намира в Тракия и заедно с Никола Маврокатакалон побеждава печенегите начело с Челгу при крепостта Памфил[71]. В решителната битка отново срещу печенегите при Дръстър (лятото на 1087 г.) на Василий Куртикий и на още петима пълководци е поверена личната безопасност на императора[72]. През 1088—1090 г. той подпомага дейно Алексий I Комнин в отблъскването на печенегите. През зимата

9

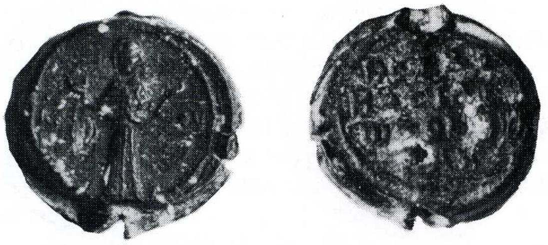

10

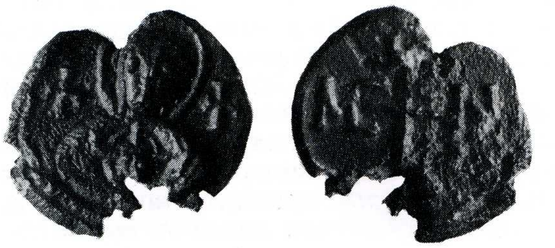

● Обр. 9. Моливдовул на Василий Куртикий, частно лице (втората половина на XI в.). Fig. 9. Molibdobulle de Basile Kourtikios, personne privée (deuxième moitié du XIᵉ s.)

● Обр. 10. Моливдовул на Климент, частно лице (VI—VII в.). Fig. 10. Molybdobulle de Klément (VIᵉ—VIIᵉ s.)

на 1090 г. императорът се завръща в столицата и нарежда военните действия срещу печенегите да продължат. Командването на войската било оставено в ръцете на Никола Маврокатакалон и Василий Куртикий[73]. Последният участвува в решителната битка срещу печенегите при Левунион (на 28 и 29 април 1092 г.), като след победата е трябвало да съпровожда съюзниците кумани до проходите на Стара планина[74]. Според някои автори през 1092 г. той е начело на пратеничество до султана Мелек шах, на което са възлагали големи надежди. Алексий I Комнин предвиждал брак между една от дъщерите си и сина на султана. Но междувременно султанът починал и пратеничеството било обречено на неуспех[75]. Между 1097 и 1104 г. Василий Куртикий е замесен в заговора на братята Анеми. Арестуван е и богатството му е конфискувано. След това името му повече не се среща в източниците[76].

На няколко пъти различни изследвачи съобщават за наличието на моливдовул на Василий Куртикий като вестарх и протокуропалат (!)[77]. Сред печатите с метрически текст е известен един с омоним или патроним Куртикий[78].

Във връзка с тези събития, в които участието на Василий Куртикий е засвидетелствувано, възниква въпросът — с кой точно период от неговата дейност можем да свържем получената в крепостта до с. Малево кореспонденция, скрепена с разглеждания моливдовул. Трудността да се датира точно самият моливдовул поставя под съмнение всяка хипотеза. Интересна е констатацията, че голяма част от достигналите до нас моливдовули на военачалници на Алексий I Комнин са от подобен вид — имената на техните притежатели не са съпроводени нито от титла, нито от длъжност. Такъв е случаят с моливдовулите на Никола Маврокатакалон[79], с тези на Григорий Маврокатакалон[80], с публикувания тук печат на Ариеви и др.

VI. Нова надежда

Крепостта „Хисаря“ се намира на 2 км югоизточно от селото, на значително възвишение от дясната страна на р. Марица. Разнообразните материали свидетелствуват за живот през античността и ранното средновековие и най-вече през ранновизантийския период[81]. Този е засвидетелствуван и чрез монетни находки от VI в.[82]

10. Климент (VI—VII в.). Обр. 10

Л. Бюстов образ на Богородица Никопея, представена в анфас. От двете страни на изображението е гравиран по един кръст.

Оп. Монограм, съдържащ буквите К, Л, I, M, E, N, T, U, които съединени съставят името Κλίμεντου.

Частно притежание (кол. инж. Славей Петров, Хасково), намерен е в крепостта. Размери: 22—22 (20?) 2 мм. Отпечатъкът е бил добър, но моливдовулът е зле запазен, с липсващи фрагменти. Непубликуван.

Паралели: В колекцията на ИМ — Шумен, са постъпили три моливдовула, намерени в землището на с. Дропла, Варненско, със същия иконографски сюжет и монограм. Те обаче са отпечатани с друга двойка матрици[83].

Дали собственикът на моливдовула от с. Нова надежда и с. Дропла е бил един и същ, е трудно да се отговори. Общото е само името, а иконографският сюжет по това време е общовалиден; също така приблизително по един и същ начин се изписва и името Климент чрез монограм.

VII. Щит

Крепостта „Биргото“ се намира върху естествено издигната тераса в югоизточния край на селото, където са запазени значителни останки от крепостните стени. Крепостта се идентифицира от някои изследвачи с известния от писмените източници Скутарион, епископски център. Средновековните материали, намерени в него, се датират от IX—XIV в.[84]

11. Димитрий Епикерний, XII в. Обр. 11

Л. Бюстово изображение на Богородица от типа Знамение. Над вдигнатите в оранс ръце са изписани титулите M̄—P̄—Θ̄V̄.

Оп. —+—	+
CΦΡΑΓΙC	Σφραγὶς
Δ ΗΜΗ Τ Ρ Ι	Δημητρί-
ȢΤΟVΕΠΙ	ου τοῦ Ἐπι-
•ΚΕΡΝ͞Η·	κερνή(ου)

+ Σφραγὶς Δημητρίου τοῦ Ἐπικερνήου.

Частно притежание (колекционер от Хасково[85]), намерена е в крепостта до с. Щит. Размери: 35—35(23,5)4 мм. Вероятно добре центриран и добър отпечатък, но сега поради лошото състояние на запазеност голяма част от буквите в надписа са изтрити. Непубликуван.

Паралели: В колекцията на Г. Закос се съхранява друг екземпляр, отпечатан чрез същата двойка матрици[86]. Издателят му е приел, че собственикът на печата е бил епикерний. Изписаният върху моливдовула текст позволява и една друга възможност на разшифровка. След омонима следва определителният член съгласно текста, поставен в генитив. Той въвежда патронима, който в случая е производно от длъжността ἐπικέρνης. Подобни случаи на патроними, произлизащи от длъжността или титлата на някой прадед, са познати немалко, например: Δεκανός, Δισύπατος, Ἱκανάτος, Κομίτης[87].

Въз основа на неговата иконография и палеография този моливдовул може найобщо да се отнесе към XII в.

VIII. Хасковско

12. Йосиф, севаст (XII в.). Обр. 12

Л. Св. Теодор е представен прав, в анфас с нимб, ризница и наметало. С дясната ръка се подпира върху копие с дълга дръжка, а в лявата придържа щит. От двете страни на изображението е изписан във вертикални редове надписът:
Ο/ΑΓΙ/ΟC/ΘΕ — Δ./ΡΟ̣/C = Ὁ ἅγιος Θε(ό)δ[ω]ρος

Оп. ΜΑΡΤV.	Μάρτυ[ς]
CΕRAϚ̇WΝ	σεβαστὼ[ν
ΙWCΗΦΔΙ	Ἰωσὴφ δί-
ΔȢΧΑΡ	δου χάρ(ιν)

+ Μάρτυς σεβαστὼν Ἰωσὴφ δίδου χάριν.

Отливка от колекцията на проф. Тодор Герасимов. На гърба ѝ е написано: Хасково — музея, 1958 г. Издирванията в ИМ — Хасково, не доведоха до съществен резултат. Размери: 25—29 (24)? мм. Добър отпечатък, но поради неточно центриране и леко подхлъзване на ядрото в булотириона — главата на св. Теодор е отрязана в горната си част.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Налични данни (омоним и титла) не са достатъчни, за да се идентифицира личността на собственика на печата със сведения от наративните източници.

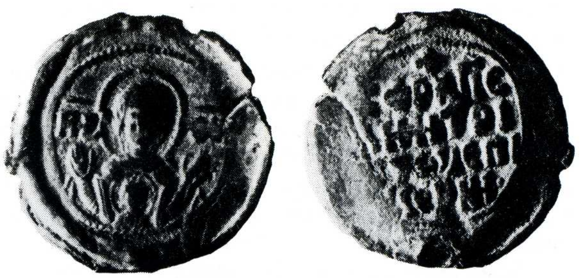
11

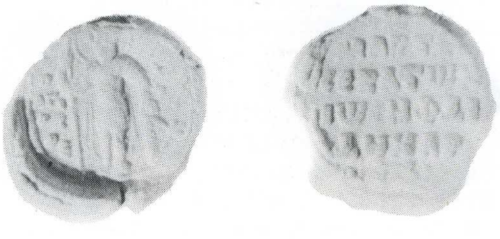
12

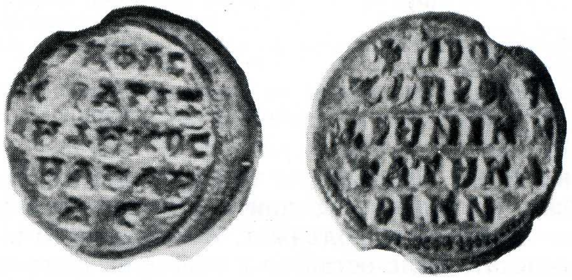
13

● *Обр. 11. Моливдовул на Димитрий Епикерний, частно лице (XII в.). Fig. 11. Molybdobulle de Demetrios Epikernius, personne privée (XIIe s.)*
● *Обр. 12. Моливдовул на Йосиф, севаст (XII в.). Fig. 12. Molybdobulle de Joseph, sébaste (XIIe s.)*
● *Обр. 13. Моливдовул на Никита Карики, протопроедър и дук на България (последната четвърт на XI в.). Fig. 13. Molibdobulle de Nicétas Karykès, protoproèdre et de Bulgarie (dernier quart du XIe s.)*

Титлата севаст и лигатурното изписване на С + Т = Ϛ, както и метрическата форма на текста насочват към датиране най-рано в началото на XII в., като същевременно иконографската му характеристика не предполага датиране в XIII в.

IX. Хасковско — Свиленградско

13. Никита Карики, протопроедър и дук на България, последната четвърт на XI в. Обр. 13

Л. Ρ̱ΑΦΑΣ	[Γ]ραφὰς
.ΦΡΑΓΙΖ	[σ]φραγίζ(ω)
. ȢΔ̇ȢΚΟC	[τ]ου δουκὸς
. ȢΛΓΑΡ,	[Β]ουλγαρ(ί)-
ΑC	ας
Оп. + ΠΡW̱	+ πρω-
ΤW̱ΠΡΟΕ̱	τωπροέ-
ΔΡȢΝΙΚΗ̄	δρου Νική-
ΤΑΤȢΚΑ	τα τοῦ Κα-
ΡΙΚΝ	ρίκν

+ Γραφὰς σφραγίζω τοῦ δουκὸς Βουλγαρίας
πρωτοπροέδρου Νικήτα τοῦ Καρίκῃ.

ИМ — Хасково, инв. № 385, предаден е от ученик в Свиленградската гимназия. Размери: 20,5—21 (20) 30,1 мм. Сполучлив отпечатък, но този от лицевата страна е все пак малко отместен поради подхлъзване на ядрото в булотириона. Много добре запазен моливдовул.

Публикуван е от И. Йорданов[88].

Паралели: Други два екземпляра, отпечатани чрез същата двойка матрици, се съхраняват в колекциите на музеите в Истанбул[89] и Виена[90].

В цитираната публикация на този моливдовул бяха представени проблемите около четенето и коментара на текста му, както и приносите на отделните изследвачи. Сега предлагаме по-пълна документация на паметника и някои нови източници, които биха могли да подпомогнат решаването на проблемите.

Два са основните проблеми в интерпретацията на текста:

1. Необичайността на топонима TȢ KAPIKN. Навярно ще трябва да се приеме, че последната буква от него N е всъщност погрешно изписана H.

2. Идентифицирането на собственика на печата. От наличните писмени източници се правят две предположения, които взаимно се изключват:

а) почти всички изследвачи са склонни да приемат, че той е един и същ със съобщения от западните хронисти Nichita duxx et principem Bulgarorum, който в 1096 г. посрещнал и съпровождал участниците в Първия кръстоносен поход от Белград до Адрианопол[91].

б) някои автори обаче допускат възможността той да е идентичен със съобщения от Ана Комнина и Йоан Зонара някой си Καρύκης, който през 1092/1093 г. се отцепил от централната власт на о. Крит[92].

Възраженията против първата хипотеза са следните: В нито един от западните хронисти не е посочен патронимът на въпросния Никита. Титлата му, съобщена от тях — princeps, в никакъв случай не може да се свърже с πρωτοπρόεδρος. Титлата на Никита Карики, протопроедър, е от твърде нисък ранг, за да е притежание на един дук на България в 1096 г. Тя е повече характерна за тази длъжност през 80-те години на XI в.

При втората хипотеза следва да се отчетат следните обстоятелства: цитираните хронисти навярно съобщават патронима на този сановник и би могъл да е всеки един друг представител на тази фамилия; той е загинал в 1092/1093 г. и не би могъл да се идентифицира с дука на България от 1096 г.

Не е изключено също така собственикът на представения печат да е различен от двамата посочени по-горе сановници.

---

[1] Кратките сведения за съответните селища са в резултат на дългогодишните проучвания на Д. Аладжов. Само част от тях са досега обнародвани. Материалите, въз основа на които са правени наблюденията, се съхраняват във фондовете на ИМ — Хасково.

[2] В настоящото изследване са включени материали от различни музеи и частни колекции. Авторите изказват своята благодарност на следните колеги — музейни работници и колекционери, за предоставените от тях сфрагистични материали: ст. н. с. Василка Томова-Герасимова, АИМ — София; н. с. Владимир Пенчев, НИМ — София; инж. Славей А. Петров, Хасково; Христо Запрянов, Хасково; Руско Делчунков, Хасково; Асен Хаджикостов, Стара Загора.

[3] Сведения за него вж.: V. Grumel. La chronologie des patriarches de Constantinople de 1111—1206. — REB, 1943, 1, 251—252; Idem. Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople, fasc. III; Paris, 1947, No 999—1006; N. Δυοβουνιοτης. Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινοπόλεως Ἰωάννης Θ, 'Αγαπητός ὁ τοῦ Χαλκηδόνος. — ΕΕΒΣ, 1941, XVII, 130—143.

[4] G. Schlumberger. Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris, 1884, p. 640, n° 5; K. Κωνσταντοπουλος. Βυζαντιακα μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν 'Αθήναις 'Εθνικοῦ Νομισματολογικοῦ Μουσείου, 'Αθῆναι, 1917, σ. 312, N. 282γ; G. Zacos — A. Veglery. Byzantine Lead Seals, vol. I, Basel, 1972, No 102 a-d; W. Seibt. Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich, Teil 1. Kaiserhof, Wien, 1978, No 27a-c.

[5] И. Йорданов. Печатите от стратегията в Преслав (971—1088), № 8—9 (под печат).

[6] И. Йорданов. Моливдовули на Алексий Комнин, намерени в българските земи. — Нумизматика, 1987, кн. 1, с. 14, № 1.

[7] P. Diaconu. Un sigiliu de plumb al lui Alexie I Comnenul decoperit la Pacuiul lui Soare. — SCN, IV, 1968, 249—253.

[8] Непубликуван. Съхранява се в ИМ — Асеновград, инв. № 1530.

[9] Непубликуван. Съхранява се в АИМ — София, инв. № 134 от колекция Аврамов.

[10] Непубликуван. Бе проучен от И. Йорданов по време на специализацията му в Дъмбъртън Оукс през есента на 1989 г. На лицевата му страна иконографският сюжет е същият, като не се вижда дали Богородица носи медальон с лика на Младенеца. Текстът от обратната страна е изписан с лигатури и палеография, характерни за XIII—XIV в., и е доста труден за разчитане. Сигурното в него е титлата севаст и имената на Стефан Ватаци.

[11] А. П. Каждан. Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв. М., 1974, с. 89_{10}.

[12] За имената на известните в литературата представители на фамилията Ватаци вж. К. 'Άμαντος. Ἡ οἰκογένεια Βατάτζη. — ΕΕΒΣ, 1951, 21, 174—178; K. Βαρ"ος. Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, Θεσσαλονίκη, 1974, τομ. Α, 412—415; E. Trapp — R. Walther — H.-V. Beyer. Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien, 1976, No 2512-2522.

[13] Д. Аладжов. Селища, паметници, находки. Материали за археологическа карта на Хасковски окръг, 1974, с. 12; Д. Аладжов. Крепости в долното течение на Марица. — В: Български средновековни градове и крепости. Т. II (под печат).

[14] G. Schlumberger. Op. cit., p. 644.

[15] V. Laurent. Documents de sigillographie byzantine. La collection G. Orghidan, Paris, 1952, No 408.

[16] А. П. Каждан. Армяне в составе господствующего класса византийской империи в XI—XII вв., Ереван, 1975, № 45; B. Sloulatos. Les personnages byzantins de l'Alexiade. Université de Louvain, Louvain, 1980, No 18.

[17] Anne Comnène. Alexiade, ed. B. Leib. Paris, 1943, I, 12_{15}.

[18] Anne Comnène. Op. cit., II, 146_{29}; Ioannis Zonarae, Epitomae historiarum, ed. L. Dindorf, IV, Lipsiae, 1873, $242_{8—15}$.

[19] Anne Comnène. Op. cit., II, 193_9.

[20] B. Skoulatos. Op. cit., p. 29.

[21] А. П. Каждан. Армяне, с. 127, б. 4.

[22] Непубликуван. DO 58 106 1816. Проучен бе от И. Йорданов. На лицевата му страна има същият иконографски сюжет, както при нашия, а на обратната — петредов надпис:
.KER,Θ,/.WCWΔȢ/.PIERHNȢ/.ΕΛΛICÍM/.ΔȢKI=
[+]K(ύρι)ε β(οή)ϑ(ει) [τ]ῷ σῷ δού(λῳ) [Ἀ]ριέβη νου[β] ελλισίμ[ῳ] [(καὶ)] δουκί.

[3] J. Ebersolt. Sceux byzantins du musée de Constantinople. — RH, 1914, XVIII, p. 215, No 167.

[24] Това е била доста разпространена практика през XII в., когато, по думите на Каждан, принадлежността на някой сановник към управляващия род, в случая този на Комнините, е било достатъчно основание той да не изписва своята титла и длъжност и същевременно да го постави начело в ранговата йерархия. Вж. А. П. Каждан. Социальный, 60—70.

[25] F. Miklosich — I. Müller. Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana, Wien, 1890, vol. V, p. $327_{14—19}$.

[26] V. Laurent. Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin. Tome V: L'église, part 2, No 1475—1476.

[27] Théophilacte d'Achrida. Lettres, CFHB, ed. P. Gautier, Thessalonique, 1986, No 123, p. 48, No 5. Те са адресирани до: Τῳ σεβαστῷ καὶ δουκὶ Βερροίας Κωνσταντίνῳ τῷ υἱῷ τοῦ σεβατοκράτορος.

[28] V. Grumel. Regestes, No 1011, 1014; L. Allatius. De Ecclesiae Ocident, atque Orient. Perpetua consensione, Cologne, 1648, p. 683.

[29] K. Horna. Die Epigrame des Theodoros Balsamon — Wiener Studien, 1903, XXV, S. 125.

[30] L. Petit. Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152). — ИРАИК, XIII, 1908, 52_{36}.

[31] Известни са 4 моливдовула, отпечатани чрез една и съща двойка матрици: G. Schlumberger. Op. cit., p. 641, No 10; G. Zacos—A. Veglery. Op. cit., No 2716 (сега в Дъмбъртън Оукс DO 58 106 5424, 58 106 2584); V. Laurent. Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome II: l'Administration centrale, Editions du CNRS, Paris, 1981, No 895, p. 471; И един непубликуван от колекция Fogg 1254. На лицевата страна при тези моливдовули е бюстово изображение на Богородица от типа Знамение, а на обратната е изписан шестредов надпис:
+ΘKERO/HΘIKWNCE/RAϤWSMEΓA/ΛWΔPϤΓΓA/ PIWTWKO/MNHNW = +Θ(εοτό)κε βοήθι Κων(σταντίνῳ) σεβαστῷ (καὶ) μεγάλῳ δρουγγαρίῳ τῷ Κομνηνῷ.

[32] Представен е чрез две групи моливдовули. При едната, на лицевата страна е бюстово изображение на Богородица, както по-горе, а на обратната — стандартен текст, докато при другата на лицевата страна е изображение на св. Теодор в цял ръст, прав в анфас, представен като войн. Текстът от обратната им страна е метрически и е съобщен у V. Laurent. Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Athènes, 1932, No 442. Същият, а по-вероятно друг, неизвестен и необнародван моливдовул, принадлежащ към тази група, се съхранява в колекцията на Дъмбъртън Оукс DO 58 106 5691. Представител на първата група е непубликуван моливдовул от колекцията на Дъмбъртън Оукс DO 55 1 2981. Всички те са проучени от Иван Йорданов.

[33] G. Zacos — A. Veglery. Op. cit., No 2725.

[34] От колекцията на Дъмбъртън Оукс DO 58 106 3441, 58 106 1324. Непубликувани.

[35] С личността на Константин Комнин № 2 ги свързват следните автори: V. Laurent. Bulles métriques, No 442; Idem. Corpus, II, p. 471.; K. Βαρζός Κομνηνῶν, σ. 157_3.

[36] Отнася се до цитираните в бел. 32 от първата група.

[37] K. Βαρζός. Κομνηνῶν, I, K. 3, 38—41.

[38] Ibidem, K. 17, 118—120.

[39] B. Skoulatos. Op. cit., No 155.

[40] А. Дмитриевский. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока, т. I, ч. 1, Киев, 1895, с. 700; P. Gautier. L'obituaire du typikon du Pantocrator. — REB, 27, 1969, p. 242, No 8.

[41] K. Βαρζός. Κομνηνῶν, II, K. 114, σ. 86.

[42] Ibidem, K. 115, 87—95.

[43] Ibidem, I, K. 63, 304—308.

[44] J.-C. Cheynet. Les Dalassénoi. — Etudes prosopographiques. Publications de la Sorbonne. Série BYZANTINA SORBONENSIA 5, Paris, 1986, No 3.

[45] Непубликувани: DO 58 106 2409; 55 1 2994.

[46] J.-C. Cheynet. Op. cit., No 13.

[47] Основание за подобна дата ни дава съкращението на титлата патриций — ПРI, което е характерно за моливдовулите, датирани след 50-те години на XI в. Това имахме възможността да констатираме и върху един новооткрит моливдовул от същата двойка матрици, закупен за колекцията на НИМ — София, инв. № 24131.

[48] J.-C. Cheynett. Op. cit., No 19.

[49] Съхранява се в колекцията на Дъмбъртън Оукс — Fogg 541. Илюстриран е в цитираното изследване на J.-C. Cheynet. Op. cit., pl. V, No 37.

[50] Ibidem. No 13 et 19.

[51] С. Бояджиев. Крепостта при с. Маточина. — Археология, 1965, кн. 1, 1—9 и цит. лит.

[52] C. Asdracha. La Thrace orientale et la Mer Noire: géographie ecclésiastique et prosopographie. — В: Géographie historique du monde Mediterranéen, Paris, 1988, p. 262.

[53] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, № 30, с. 147.

[54] G. Zacos, A. Veglery. Op. cit., No 360 (DO 58 106 660).

[55] Ibidem, p. 360, No 283, 2103.

[56] За възникването на тази длъжност и нейните функции вж.: H. Antoniadis—Bibicou. Recherches sur les douanes à Byzance, Paris, 1963, 158—170.

[57] П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава, 1. С., 1979, 34—36.

[58] Д. Овчаров. Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал „Еркесията" в Южна България. — ГСУ, ФИФ, 63, III, 1970, с. 445; Р. Рашев. Раннобългарски землени укрепителни съоражения. — Български средновековни градове и крепости, I, 30—32.

[59] Кой е бил епископ през 822/823 г., не знаем. На църковния събор от 879 г. присъствувал и епископът на Вукелон, някой си Йоан. Вж. C. Asdracha. Op. cit., p. 300.

[60] Непубликуван. Съхранява се в ИМ — Добрич, инв. № I 1298.

[61] Доколкото може да се вярва на тази забележка, направена мимоходом, отнася се до частен печат на Василий Куртикий, на лицевата страна на който е представено „допоясно изображение на Богородица с медальон на гърдите", т. е. различно от нашето. Вж. В. С. Шандровская. Некоторые исторические деятели Алексиады и их печати. — Палестинский сборник, 23, 1971, с. 38, б. 61.

[62] Непубликуван от колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO 55 1 3113). На лицевата страна е представено бюстово изображение на Богородица от типа Знамение, а на опаката следният текст: ...R, Θ, /TWCWΔU/ RACIΛIO /TOKȢPT/... = [Θ(εοτό)κε]β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δού[λ(ῳ)] Βασιλ(ε). ἰο τõ Κουρτ[ήκη].

[63] B. Skoulatos. Op. cit., No 28.

[64] Те обединяват сведенията за Йоанакий с тези на Василий Куртикий, принцип, който сме следвали и ние.

[65] А. П. Каждан. Армяне, № 3:3.

[66] Anne Comnène. Op. cit., II, 26_{12}; Nicephore Bryennios. Histoire, CHFB, 9, ed. P. Gautier, Bruxelles, 1975, 229_{15}.

[67] Nicephore Bryennios. Op. cit., 229—231.

[68] Anne Comnène. Op. cit., I, $34_{25.31}$.

[69] Nicephore Bryennios. Op. cit., $305_{7.19}$.

[70] Anne Comnène. Op. cit., II, 26_{12}.

[71] Ibidem, II, 88_{9}, 97_{20}.

[72] Ibidem, 97_{20}.

[73] Ibidem, 126_{18}.

[74] Ibidem, 146_{11}.

[75] Ibidem, 76_{23}.

[76] Ibidem, III, 69_{20}. Съществува известно разногласие между изследвачите, тъй като Ана Комнина е посочила „някой си Куртикий“, като че ли непознат дотогава. Но тъй като това е последното сведение, касаещо по някакъв начин Василий Куртикий, приема се, че се отнася до него. Вж. B. Skoulatos. Op. cit., p. 45.

[77] По същество е непубликуван. Съобщаван е на няколко пъти от различни изследвачи, при което съчетанието между титлите вестарх и протокуропалат е безпрецедентно. Съхранява се в колекция Shaw 246 (No 1110), където бе проучен от И. Йорданов. На лицевата му страна е представено бюстово изображение на Богородица от типа Знамение. Текстът на опаката е зле запазен и изписан малко необичайно, което затруднява четенето му. Като се попълнят празнотите и изправят някои от буквите, може да се прочете:
+/RAIΛE/IWA, TO, K, /POΠΑΛΑΤ/. .KȣPT/K = + Βασιλείῳ (πρω)τοκ(ου)ροπαλάτ(ῃ) [τῷ]Κουρτ(ί)κ(ῃ).

[78] Текстът е обнародван от V. Laurent. Bulles metriques, No 604. Съхранява се в колекция Shaw 1341 (No 1107). От двете страни е изписано: +ΓΡΑΦ, CΦPA/ΓIZW—SΛOΓ/TKȣP/THKH.
Любопитна е констатацията, че по същия начин е и съобщението на Ана Комнина от бел. 76.

[79] Непубликуван. Намерен е в калето до с. Злати войвода, закупен е за колекцията на НИМ — София, инв. № 24829.

[80] I. Jordanov. Sceaux de deux notables byzantins de la fin du XIs. — Etudes Balkaniques, 1981, 3, p. 95.

[81] Д. Аладжов. Крепости (под печат).

[82] Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1934, 1935 и 1936 г. — ГИБИ, XI, 315—324; Същият. Колективни находки на монети през последните години. — ГИБИ, XV, 1946, 235—244.

[83] Непубликувани. ИМ — Шумен, инв. № 8360, 8363 и 8365.

[84] Д. Аладжов. Селища, с. 39; В. Бешевлиев. Първобългарски..., с. 148.

[85] Същият пожела да не се съобщава името му в публикацията, което е негово право.

[86] G. Zacos. Byzantine Lead Seals, vol. II, Berne, 1984—1985, No 445.

[87] А. П. Каждан. Социальный, с. 94, 96, 97, 98 и индекса.

[88] И. Йорданов. Нов моливдовул на Никита Карики — дук на България. — Векове, 1985, кн. 4, 64—68.

[89] A. Μορδτμανν. Περι βυζαντινῶν μολυβδοβούλων. — ΕΦΣ, VII, 1872—73, αρ. 35.

[90] H. Hunger. Zehn unedirte byzantinischen Beamten-Siegel. — JÖBG, 17, 1968, N. 9, 179—188.

[91] В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове, II. С., 1972 (фототипно издание), 224—226; N. Banescu. Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucuresti, 1946, 149—150.

[92] Коментар на тези събития по цитираните източници вж.: B. Skoulatos. Op. cit., No 100.

Sceaux byzantins de plomb non publiés de la région de Haskovo (I)

IV. JORDANOV, D. ALADJOV

(Résumé)

Sont publies 13 molybdobulles, trouvées dans différentes localités de l'ancien département de Haskovo, conservées dans des collections privées et d'Etat.

Rangées par ordre alphabétique selon les noms de leurs propriétaires elles sont des hauts dignitaires byzantins suivants:

1. Alexis Ier Comnène (1081—1118), fig. 2.
2. Ariebès, personne privée, deuxième moitié du XIe s., fig. 4.
3. Basile Agapetos, patrice, an 50—60 du XIe s., fig. 1.
4. Basile Kourtikios, personne privée, deuxième moitié du XIe s., fig. 9.
5. Démétrios Epikernius, personne privée, XIIe s., fig. 11.
6. Joseph, sébaste, XIIe s., fig. 12.
7. Clément, VIe—VIIe s., fig. 10.
8. Constantin Dalassénos, proèdre et duc, l'an 60—70 du XIe s., fig. 7.
9. Constantin Comnène, personne privée, XIIe s., fig. 5.
10. Nicétas Karykès, protoproèdre et duc de Bulgarie, dernier quart du XIe s., fig. 13.
11. Nicéphore Comnène, personne privée, fig. 6.
12. Etienne Batatzès, sébaste, XIIe—XIIIe s., fig. 3.
13. Christophore, hypatos et commerciaire d'Adrinople, 822—823, fig. 8.

Les données du texte et les représentions de ces sceaux, ainsi que les circonstances de leur découverte constituent une contribution dans la sigillographie et prosopographie byzantine, et aussi concernant le passé de ces terres.

Отново за индийската статуетка от Разградския музей

ЛИДИЯ КВИНТО

Намерената през 1928 г. в с. Завет, Разградско, бронзова статуетка на мъж, седящ в поза йога върху стъпаловиден пиедестал, и определена от А. Явашов като изображение на Буда[1], се използува като доказателство за хипотезата, че в Първото българско царство е бил разпространен будизмът[2]. Привърженикът на тази хипотеза Б. Брентжес също я включва към аргументите си, въпреки че я определя като статуетка на Джина, изработена в Кашмир през VIII—XII в.[3]

Различията в определянето, допуснатите от Б. Брентжес неточности и липсата на изследване в нашата литература върху тази изключително странна за Европа находка от земята налагат преразглеждане на статуетката и съпоставянето ѝ с малко известните у нас паметници на джайнското изкуство.

Бронзовата лята статуетка[4] (обр. 1 *а*, *б*) с износена лицева повърхност има височина 0,135 м, от които 0,06 м заема триизмерната човешка фигура. Пиедесталът — многофигурен, орелефен, ажурен, с графичен орнамент, широк в основата 0,084 м — стъпва само на две крачета и статуетката няма равновесие, което показва, че тя е част от по-сложна скулптура.

Изображението на седналия в поза йога гол мъж с атлетическо телосложение е прецизно изработено, с анатомични детайли, но без черти на лицето. Виждат се само две врязани дъги, очертаващи брадичката и две чертици над тях. На темето на кръглата глава се издига кок, на тила има четвъртита издатина. Ушите са скрити от две плитки коса, които се спускат надолу и лежат върху раменете. На шията личи хоризонтална бразда. В средата на гърдите има почти овална издатина с две врязани чертички, повредена от окислението. Ръцете — дясната върху лявата — лежат на скута. На горната длан има вдлъбнатинка. Краката са преплетени според изискванията на позата: отвътре е левият крак с пропъхнато до дясното коляно ходило, а отвън — десният крак, също с ходилото нагоре при лявото коляно. Под пръстите на двете ходила е гравирано по едно кръгче с точка в центъра. Възглавницата под мъжа е украсена с три врязани ромба. Долната част на фигурата е куха до 0,015 м височина откъм гърба, по който личат стари драскотини.

При стъпаловидния пиедестал между двете профилирани крачета се спуска триъгълник с върха надолу. Графичната украса е от двойни прави и извити черти и дъги. На долното стъпало има три фигурки и личат местата на още три. Едната липсваща е от предния ред човешки фигурки, седнали с повдигнато дясно коляно и опрени на колената ръце. И тук изображенията са схематични, без черти на лицето. Те също имат плитки над ушите и кокче на темето, допряно до плоскостта на горното стъпало. На мястото на кокчето при липсващата фигурка личи дълбока насечка. Местата на останалите две липсващи фигури са от двата края на стъпалото в заден план, неограничени във височина и вероятно са били по-различни от останалите четири.

На второто стъпало композицията е многофигурна, симетрична и двупланова. На преден план в средата на стъпалото върху изнесена напред поставка е разположена фигурка на свито животно, което не може да бъде определено със сигурност и може би е малка мечка. Зад нея, върху двойна висока подставка, се вижда фигурка на мъж, същата като тези от долното стъпало, с която те стават общо пет. Тя е център на симетрията за многофигурната композиция от задния план. До раменете на фигурката са изобразени в профил две птици с прибрани криле. Следват две извити тънки клончета (?) с удебелен лист на върха, прилични на змии. Следващите две клекнали животни със спирално навити върхове на опашките са лъвове с геометричен орнамент от телата и са прегърнали с по едната си лапа клончетата. Крайни в композицията са двете подпори за горната плоскост, със сложна тройно-конична форма, с по три пръстена, украсени с точки. Зад тях се издават две полуокръжности, също украсени с точки и издатини.

Лицевата страна на плоскостите е орнаментирана с врязани отвесни чертици и зигзаг, при който с чертици са разполовени триъгълниците само на единия ред — на горния в зигзага по долната плоскост и на долния ред триъгълници в зигзага по горната плоскост.

Според познавачите на индийското изкуство голямото сходство между изображенията на Буда и Джина затруднява определянето им.

Сходство с будизма има и самото учение джайнизъм[6], вероятно най-старото атеистично, антибрахманско учение в Индия,

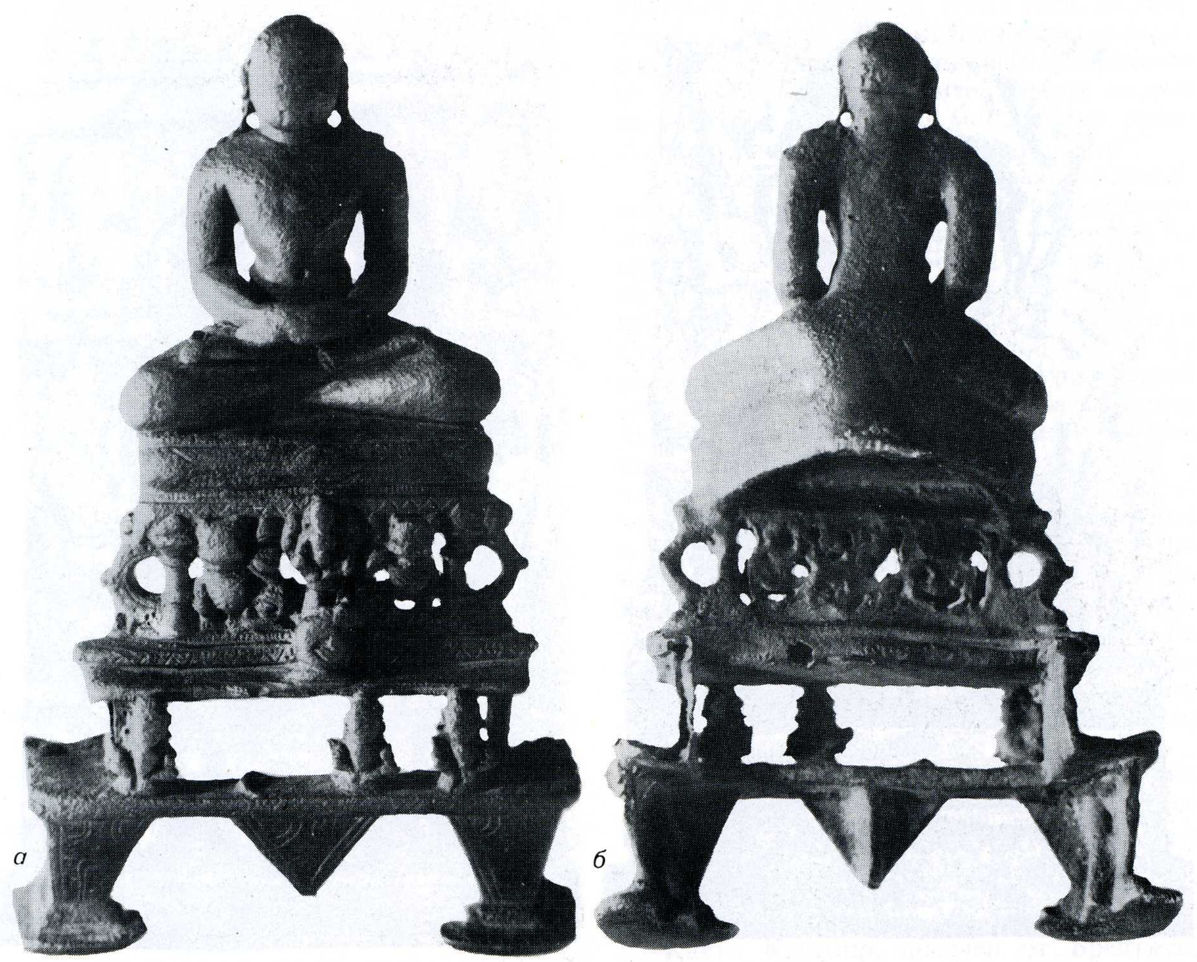

● *Обр. 1. Бронзова статуетка от с. Завет, Исторически музей, Разград: а) лице; б) гръб. Fig. 1. Statuette de bronze du village Zavet, Musée historique, Razgrad: a) face; б) dos*

възникнало може би преди средата на I хил. пр. н. е. и изповядвано до днес от няколко милиона джайни. В джайнизма са включени общоиндийските понятия карма и сансара (прераждания). Основа на джайнизма е учението за дживите, или живите същества, и техните два вида битие — несъвършено и съвършено. За разлика от будизма в джайнизма това учение създава своеобразен дуализъм — равенство между вечните субстанции джива (душа) и аджива (недуша), които са в безначален и безкраен кръговрат. Като следствие на равенството е доктрината ахимса, която в будизма е сведена до милосърдие, а в джайнизма е най-строга забрана за причиняване на вреда на всяка жива молекула. В джайнската практика това означава абсолютно вегетарианство и постоянна грижа за живите същества и растенията, което забранява занимаване със земеделие. Затова по традиция джайните са градски жители — ювелири, занаятчии, търговци, финансисти, част от културния елит на Индия и с голяма роля в икономическия живот на страната през средновековието и сега.

Това, което отделя джайнизма от будизма и от всички други аскетични религиозни системи на Индия, е придаването на особена важност на аскезата. Аскетичният начин на живот е нравствена норма за джайните. Аскезата е основен път за освобождаване от кармата и веригата прераждания, начин за постигане на вечно безсмъртие, достъпен единствено на човек. На джайните-аскети е разрешено религиозното самоубийство от глад и жажда (аскезата тапас). Освободилите се по този път дживи са способни да управляват своето битие и стоят на горния край в сложната йерархия на дживите, където са учителите-пророци на джайнизма. Те са 24-ма и последният от тях, Махавира Джина (Победител), по чиято титла е наречено учението, е историческа личност, проповядвал сред аристократическите кръгове през VI в. пр. н. е. Преди III в. пр. н. е. джайнизмът се разделя на две големи секти, в едната от които — на дигамбарите (облечени в пространството), се спазват по-строгите правила на ранния джайнизъм.

Общините на джайните (шравати) са от миряни, жреци, монаси и аскети-отшелници.

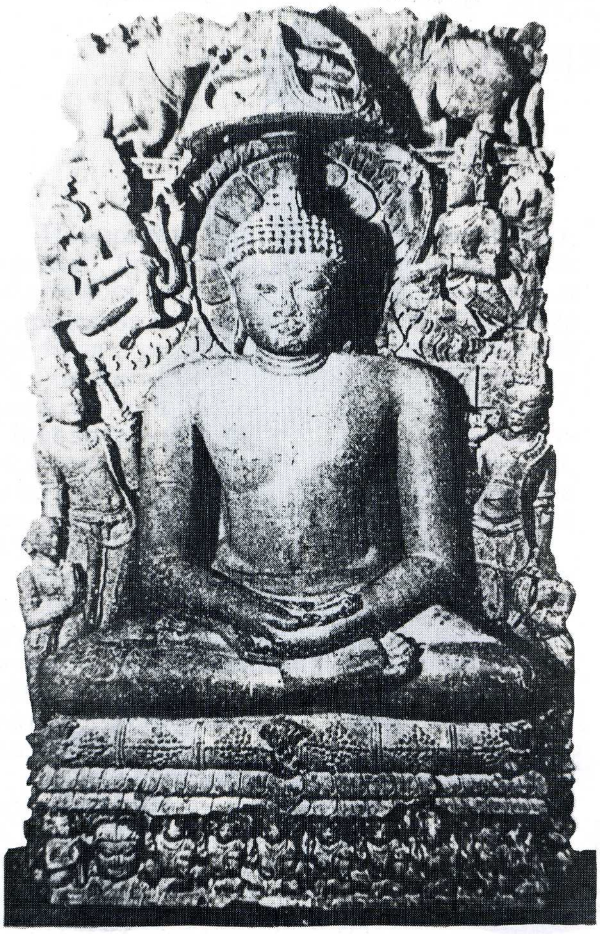

2

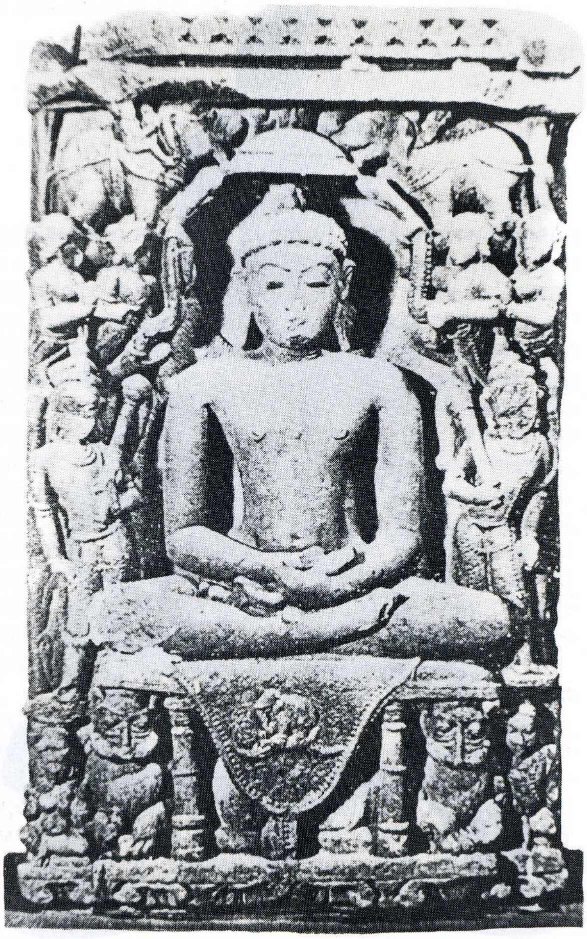

3

- *Обр. 2. Последният, 24-ти тиртханкара Махавира, X—XI, Мадхия Прадеш, музей Нагпур. Fig. 2. Le derniér, 24-ème tirthankara Mahavira, XIe—Xe s., Madhia Pradech, Musée Nagpour*
- *Обр. 3. Вторият тиртханкара Аджитанатха, X в., Мадхия Прадеш, музей Нагпур. Fig. 3. Le deuxième tirthankara Adjitanatha, Xe s., Madhia Pradech, Musée Nagpour*
- *Обр. 4. Първият тиртханкара Ршабханатха, XI в., Трипури, Индийски музей, Калкута. Fig. 4. Le premier tirthankara Rchabhanatha, XIe s., Tripouri, Musée de l'Inde, Calcuta*

Почитат като светци и поставят по-високо от боговете своите пророци, наричани тиртханкари (създател на брод през океана на битието), т.е. посочили начин за постигане на освобождаване, на вечно безсмъртие, без връщане отново на земята.

Безкрайно строгият джайнизъм има разкошни градове-храмове, светилища, пещерни и наземни храмове, украсени с пластика и неизменни по форма през последните 25 века скулптури на голите тиртханкари и на божествата, асимилирани в джайнския пантеон. Скулптурите са от мрамор и благородни метали, с очи от скъпоценни камъни. Според Б. Бхатачария, познавач на джайнската иконография, тази пластика е компромис между символизма и красотата. Тя е изтънчена, впечатляваща и необходима, защото човешкото съзнание винаги търси идеали, реализирани във форма[7].

Джайнското изкуство се слави и с молитвените гравирани таблички, с фреските, миниатюрите[8]. По-малко разпространени са изработените от бронз или глина малки скулптури, както многофигурни, така и на прав или седнал в поза йога гол мъж.

Прието е, че изобразяването на 24-мата тиртханкари в поза йога отразява идеала за аскетизъм в джайнизма. Малки скулптури на 24-мата учители през VIII—XVIII в. са изливани от бронз и са централна част на преносими домашни олтари[9]. Те обикновено са сходни помежду си, рядко притежават надписи и трудно се датират.

Характерните черти на джайнските изображения, които категорично ги отличават от скулптурите на Буда, са: голотата, младежкото тяло и символът шриватса на гърдите[10]. При изцяло запазените изображения от двете страни на учителя има малки фигурки на якша и якшини (богинята-пратеничка) от асимилираните в джайнския пантеон божества или, малко по-ниско — човешки фигурки с молитвено допрени длани (обр. 2). Фон е задната стена на олтара, върху която има божествено дърво, ореол, трислоен чадър (обр. 3) или балдахин

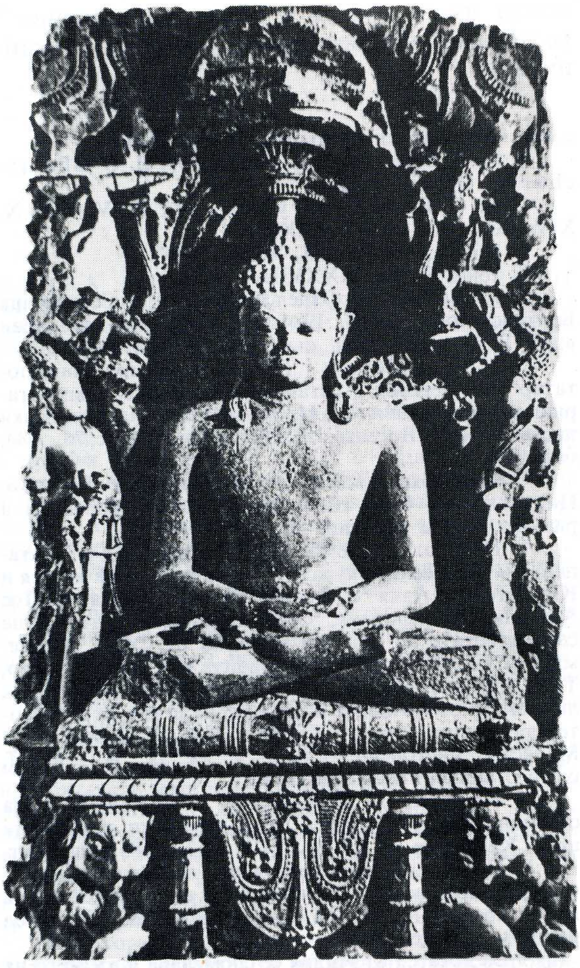

4

от многоглава кобра над учителя. Изобразяват се още божества, слонове, колело и т. н. Медитиращият мъж седи върху лъвски (обр. 4) или лотосов трон[11]. На пиедестала, понякога не в един ред, се изобразяват пет малки фигурки на джайни, стоящи на петте стадия на спасението[12] (обр. 2).

За да се различават почти еднаквите изображения на тиртханкарите, всеки от тях има опознавателен символ (лахтчана), разположен под фигурата. Прието е, че символите произхождат от тотемите на 24-мата тиртханкари[13].

Статуетката от Завет притежава част от основните белези, характерни за джайнската иконография: голотата на мъжа в поза йога, символа шриватса на гърдите, символа лахтчана на преден план на пиедестала. Притежава лъвски трон и фигурки на петимата джайни. Липсват молещите се от двата края на долното стъпало. Няма я и задната многофигурна, орелефна стена на олтара с божественото дърво, трислойния чадър и ореола. В разглеждания случай стената е била подвижно закрепвана и тогава олтарът е ставал устойчив.

Съвсем предположителното идентифициране на тиртханкара от статуетката е възможно, ако се приеме, че символът лахтчана е мечка-панда. Ако е така, изобразеният е Ананта, 14-и тиртханкара, олтарът е имал жълт цвят и е принадлежал на джайн от сектата на дигамбарите. Ананта според символите е притежавал могъщество, войнствен дух и дарба да лекува болести[14].

При неизменността на формите в джайнското изкуство олтарът може да се датира само по детайли — орнамент, оформяне на пиедестала, прическа, стил на творбата. Кръглоглави фигури в същата поза се изобразяват най-често през XI—XIII в. в Северна Индия[15] (обр. 4). Орнаментът от ромбове, но от перли (обр. 2) или растителен (обр. 4) се среща през X—XII в., а двойните дъги и разполовени триъгълници от зигзага по статуетката, изглежда, са развитие и опростяване на лотосовите листа — растителен орнамент, разпространен широко през и след X—XII в.[16] (обр. 4). Точните паралели на лъвския трон и на човешките фигурки по пиедестала са от X—XII в.[17] Същите крачета има пиедесталът на статуетка от X в. на джайнската богиня на мъдростта в Британския музей[18]. Прическата от плитки и кок, модна при монголите през XIII в.[19], едва ли е по-ранна от XI—XII в.[20]

Посочените паралели позволяват изработката на статуетката в Индия да се отнесе към X—XIII в. Не е изключено това да е станало през XI—XII в., тъй като разглежданата находка има сходство с изделията от Гуджарат в този период[21].

Както Кашмир, посочен от Брентжес, така и Гуджарат определят произхода на средновековната статуетка от Западна Индия.

Пътят на средновековния джайнски олтар от Индия до Североизточна България засега е невъзстановим.

Липсата на трите човешки фигурки от пиедестала, особено на двете по-големи, на молещите се, позволява да се допусне, че интересът към статуетката е бил предизвикан тъкмо от тях[22]. Най-вероятно е тази част на олтара да е била открадната или намерена и след отнемането на фигурките захвърлена там, където е била открита преди половин век.

Вземането на статуетката сигурно не е станало в самата Индия, тъй като едва ли грабителят ще носи от Индия до Балканите предмет, който няма за него материална или религиозна стойност[23]. По-приемливо е джайни да са донесли в Югоизточна Европа олтара и статуетката да е открадната някъде в района на намирането. Джайните са били постоянно пътуващи търговци, джайни е можело да има и сред преминала или отседнала в тези земи група население[24].

Средновековната джайнска статуетка представлява интерес като паметник на малко познатото у нас изкуство на джайните, още повече, че е единствената за Европа археологическа находка. Джайнският култов паметник е намерен в района на многовековния религиозен център Сборяново и е повод да се въведе в научно обръщение[25] религиозно-философското учение джайнизъм.

---

[1] А. Явашев. V-й отчет на Разградското Археологическо дружество за 1927 г., Разград, п. а., 8—11, обр. 9 и на 1-ва корица.

[2] За авторите на хипотезата и критиката ѝ в: Р. Рашев. За тибетските успоредици на Мадарския конник. — Археология, XX, 1978, №3, 24—29, и цит. лит.; Т. Балкански. Монголски езикови следи в Родопската топонимия. — Съпоставително езикознание, XI (1985), 2, 41—44.

[3] B. Brentjes. On the Prototype of the Proto-Bulgarian Temples at Pliska, Preslav ant Madara. — East ant West, vol. 21, No 3-4, 1971, Rome, p. 215-216, f. 7-10. Благодаря отново на Р. Рашев от Филиал на АИМ — Шумен, за предоставения ми материал.

[4] Находката е с инв. № 1338 от Фонда на Историческия музей в Разград. Химически обработена. Благодаря на Тотьо Иванов от Разградския музей за оказаната помощ.

[5] Неточностите, допуснати от Б. Брентжес, са: на фиг. 8 на гърдите на мъжа е нарисуван ромб; животното на второто стъпало е нарисувано и интерпретирано като слон; подпорките между стъпалата вижда като арки с колони; централната мъжка фигура на второто стъпало е определена като жена; в орнамента зиг-заг, видян като допрени триъгълници, са пропуснати разполовяващите ги чертици. Сгрешено е мястото на находката и др., вж. B. Brentges. Op. cit., p. 215-216, f. 8.

[6] Пределно краткият обзор на джайнизма по: Н. Р. Гусева. Джайнизм. М., 1968; С. А. Токарев. Религия в истории народов мира. М., 1986, с. 289; Л. С. Васильев. История религий Востока. М., 1983, с. 195—202; Мифы народов мира. М., 1980, т. 1, с. 369; БСЭ, т. 8, М., 1972, с. 185; B. C. Bhattacharya. Jaina Iconography., New Delhi, 1974.

[7] B. C. Bhattacharya. Op. cit., p. 14, 18.

[7] Отличителна черта на джайнските миниатюри е рисуването на човешкото лице в 3/4, но с две очи анфас, при което едното око изглежда като висящо във въздуха. За изкуството на джайните вж. Н. Р. Гусева. Цит. съч., 87—100, 104—106; Х. Моде. Искусство Южной и Юго-Восточной Азии. — В: Малая история искусств. М., 1978, 56—58, 79, 104, 129, 133, 146, фиг. 48, 63—64, 78.

[9] Информация от Роберт Якобсън, куратор по азиатско изкуство в Институт по изкуствата, Минеаполис, Минесота, САЩ.

[10] Подобна на медальон диаграма от четирилистно цвете, вж. B. C. Bhattacharya. Op. cit., p. 19, 143-144.

[11] Ibidem, p. 20, 28-29, 41.

[12] Може би както по молитвените таблички, вж. Н. Р. Гусева. Цит. съч., с. 104.

[13] За лахтчана вж. B. C. Bhattacharya. Op. cit., p. 29-30, 32, 35, Pl. XXIII; Н. Р. Гусева. Цит. съч., с. 101—103. Знакът на първия учител е бик.

[14] Н. Р. Гусева. Цит. съч., с. 102; B. C. Bhattacharya. Op. cit., p. 50.

[15] B. C. Bhattacharya. Op. cit., Pl. V, VII—X, XIV—XV, XIX, XXIII—XXVI.

[16] Ibidem, PL. V, XI, XXIX, XLVIII.

[17] Ibid., Pl. IV, XXXVII.

[18] Бэзил, Грей. Отдел Востока. — В: Сокровища Британского музея. М., 1984, с. 223, обр. 281; недатиран в: Н. Р. Гусева. Цит. съч., фотография на с. 49.

[19] Мэн-да бей-лу („Полное описание монголо-татар“) — Перевод с китайского, введение, комментарий и приложения Н. Ц. Мункуева. — Памятники письменности Востока, XXVI. М., 1975, с. 76, 184, бел. 400.

[20] За индохималайските връзки вж. Н. Р. Гусева. Цит. съч., 44—47, и Н. Л. Жуковская. Лимаизм и ранные формы религии. М., 1974, 90—100.

[21] Предположение (по фотографии) на д-р Пратападития Пал, сеньор куратор по изкуствата на Индия и Югоизточна Азия в Музея по изкуствата в Лос Анжелос, Калифорния, САЩ. Благодаря отново на специалистите по източни изкуства от САЩ, уважаемите dr. Carol Bolon, dr. Pratapaditya Pal, Bennet Broson, T. T. Bartholomew, W. J. Rathbum, R. D. Jacobsen за любезната отзивчивост и помощ; на екипа от библиотеката по изкуствата „Koehler“ при Университета в Медисън Уисконсин, САЩ, и на D. A. Denoff, осъществил връзката ми с тях.

[22] Може би за вотиви, вж. И. Велков. Една старинна църква и други археологически паметници при с. Каменица. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 385 и цит. лит.

[23] Не е изключено преносители да са племената от късното преселение на народите, на монголите на Батий през XIII в. или на Тимур в края на XIV в. след разгрома на Делхийския султанат.

[24] За лечител от Индия се споменава в житието на Йоан Нови Сучавски от XIV в. (по сведение от доц. д-р Й. Андреев от ВТУ „Кирил и Методий“). Джайни е можело да има сред разноетничните последователи на Бедредин Симави през XV в. или сред циганския етнос, който от Индия през Предна Азия достига Балканите през XIII—XV в. (СИЭ, т. 15. М., 1974, 788—789). В района на с. Завет има топоним „Крепост (!) на циганите“. С. Райчевски. Топонимични свидетелства за археологически обекти и изчезнали селища в Исперихско — текето Демир баба. — В: Североизточна България — древност и съвремие. С., 1985, с. 216.

[25] Религиозно-философското учение джайнизъм с богата литература още от III в. пр. н. е. е предложено за модел при изучаване на гетските религиозни представи, в: Л. Квинто. Археологическо проучване на пещери северно от Сборяново. — Съобщение на III симпозиум „Североизточна България — древност и съвремие“, 4—5. IV. 1989 г. в гр. Исперих.

Encore au sujet de la statuette indienne du Musée de Razgrad

L. KVINTO

(Résumé)

L'auteur examine la statuette moulée en bronze, trouvée dans la terre au cours de 1928 près du village Zavet, région de Razgrad, d'homme nu, assis en pose de yoga sur un piédestal en marchepied ajouré, multiforme (Fig. a, 6). Les parallèles avec l'art des jaines permettent de dater la statuette, qui fait partie d'un autel jaines portable dans le Xe–XIIIe s. et de rapporter son origine vers l'Inde occidentale.

Il est exclu de retracer la voie suivie par la statuette depuis l'Inde jusqu'à la Bulgarie du Nord-Est, mais on suppose que l'autel a été apporté en Europe du Sud-Est par des jaines et que la statuette a été prise à cause de l'intérêt sussité chez le pillard par les figuriens du piédestal maintenant manquantes.

Критика и рецензии

KLARA KUZMOVA— PETER ROTH. TERRA SIGILLATA V BARBARIKU, nálezy z germanskych sidliak a pohrebisk na území Slovenska. — Materialia Archaeologica Slovaca. T. IX, Nitra, 1988, 225 p.

Представената монография е посветена на проблемите на тера сигилатата от земите на съвременна Словакия. Изследването е част от една интернационална научна програма на академиите на науките на ГДР, Полша и Чехословакия за изучаване на римския импорт в Средна Европа и по-точно в земите извън границите на Римската империя.

Структурата на работата е много удачно избрана. В първата част на книгата авторите Кл. Кузмова и П. Рот поставят каталога на откритата в днешна Словакия тера сигилата. Анализирани са 802 цели или фрагментирани съда, произхождащи от различни керамични центрове на западните римски провинции. Описанията са кратки, но носят цялата необходима информация за дадения съд.

Честото откриване на находки от тера сигилата в селищата и некрополите на местните германски племена, обитавали земите на Словакия през римската епоха, дават възможност на авторите да проучат редица важни въпроси за социално-икономическата история на района, като тези за характера, интензивността и развитието на търговията с луксозната римска керамика. Тази търговия е част от икономическите връзки на римските провинции с Барбарикум.

Във втората част на монографията тера сигилатата от Словакия, доставяна от различните римски провинции, непрекъснато се сравнява с тази от т. нар. „сарматски Барбарикум“ или територията на съвременна Източна Унгария. Сравнението се прави благодарение на наскоро публикуваното прецизно разработено изследване на д-р Денеш Габлер и д-р Андреа Вадай „Terra Sigillata im Barbarikum zwischen Pannonien und Dacien“, Budapest, 1986. На това сравнение се градят редица важни изводи на Кл. Кузмова и П. Рот за развитието на вноса на тера сигилата в Словакия.

В днешна Словакия не са открити находки на италийска тера сигилата. Може би и за да означат този факт, авторите определят заглавието на I глава от втората част на книгата като „Произведения на провинциалните керамични центрове“ (с. 130). Тера сигилатата е групирана по произход: от южногалските керамични центрове на север през тези от Средна и Източна Галия до големите грънчарници от Горнорейнската област — Райнцаберн, Вестерндорф, Пфафенхофен и др.

Най-ранните находки на тера сигилата са от южногалските работилници на Ла Грофезенк. Те са малко на брой, а формата на съдовете е 37 по класификацията на Х. Драгендорф. Повечето от тях са изработени в работилниците на майстора-грънчар Меркато. По-голямо е количеството на откритата и обработена сигилата от Банасак. Формата на купите с релефна украса е отново и изключително форма 37, а датировката е съобразена с най-новите проучвания за хронологията на този керамичен център и е в границите на периода от управлението на Домициан (81—96) до началните години от управлението на Хадриан (117—138). Както установяват авторите, от южногалските грънчарници са били доставяни и фини съдове с гладки стени. Формите им са Драгендорф 18/31 и 33. Сигилатата от Южна Галия е разпространена само в югозападната част на Словакия, по долините на реките Морава, Нитра и Хрон, т. е. в земите непосредствено на север от границата на римската провинция Панония. Малкият териториален обхват, както и количествените показатели (2,4% от общото количество) дават основание да се заключи, че южногалската тера сигилата не е играла особено важна роля в импорта от римските провинции в Словакия.

В прегледа на тера сигилата по центрове следва средногалската, на която се падат 8,1% от вносната римска керамика. Ареалът на нейното разпространение се ограничава също в югозападната част на днешните словашки земи. Купите с релефна украса от тази сигилатна група са с форма 30 и 37 по Х. Драгендорф. По елементи на украсата или печати е установено разпространението на продукция от работилниците на единадесет майстори-грънчари от Средна Галия, поголямата част от които са работили след средата на II в. Сред тях преобладават съдовете от работилниците на майстора Цинамус.

От Средна и Източна Галия е била внасяна и гладка сигилата със следните форми: Драгендорф 18/31, 31, 32 и 33.

Ценен извод за търговията с тера сигилата през втората половина на II в. извеждат авторите от сравнението на вноса на галска сигилата в Словакия и сарматски Барбарикум. Оказва се, че той по-масово е бил насочен на север от дунавската граница на Панония, отколкото на изток и североизток от нея.

Значително място в прегледа на тера сигилатния внос от различните керамични центрове авторите отделят на Райнцаберн, най-крупния износител на сигилата по р. Дунав. На керамиката от Райнцаберн се падат 40,8% от общото количество на вносната сигилата. Тази масовост на разпространение, както и това, че са намерени фини глинени съдове от всички периоди на съществуване на грънчарниците в Райнцаберн, определят вноса като редовен търговски внос през целия период от средата на II в. до края на управлението на династията на Северите. Разбира се, земите на цяла Средна Европа изживяват икономическа криза по време на Маркоманските войни, която се е отразила неблагоприятно и върху вноса на сигилата в Словакия. Като аргумент за това авторите посочват ограниченото разпространение на керамиката от група „I в“ по класификацията на Х. Бернхард за тера сигилатата от Райнцаберн. Кризата бързо е изживяна и импортът от този голям керамичен център достига своя разцвет през късноантониново време и управлението на Северите. Подобно развитие има вносът на тера сигилата и в провинция Панония. Тук трябва да се отбележи, че изследването на Кл. Кузмова и П. Рот значително е подпомогнато от многобройните публикации на д-р Д. Габлер за тера сигилатата от провинция Панония и посоченото вече проучване за сигилатата от сарматски Барбарикум (Д. Габлер, А. Вадай).

И при тази сигилатна група основното разпространение е по долините на по-големите реки в Западна Словакия. Повечето от съдовете са купи с форма 37 по Х. Драгендорф и релефна украса, но не са малки количеството и разнообразието на форми при гладката сигилата, доставяна от Райнцаберн. Формите 18/31, 31, 32 и 33 по Х. Драгендорф са били най-предпочитани, но има единични находки и на някои други — форми 36, 38 и 54 по Х. Драгендорф, типове SMb, Ту и др. по С. Людовици и др.

Единствено от Райнцаберн е била внасяна и фина керамика с барботинна украса. Този внос авторите датират в периода от втората половина на II в. до първата третина на III в.

В следващия параграф се прави характеристика на сигилатния внос от Вестерндорф, друг голям керамичен център със значителни възможности за износ в дунавските римски провинции и съседните им земи. На него се падат 36,7% от общото количество на сигилатата, открита в Словакия. От известните майстори-грънчари от Вестерндорф най-масово е представена продукцията на Комициалис, Хелениус и Ониорикс. При релефната сигилата преобладават купите с форма 37, а при гладката — форми 18/31, 31, 32 и 33 по Х. Драгендорф. Както показват добре изработените карти и таблици, вносът на тера сигилата от Вестерндорф е бил най-масов в селищата по долините на реките, вливащи се в р. Дунав, т. е. западнословашките земи.

През 190 г. от н. е. известният майстор-грънчар Хелениус от Вестерндорф основава нов керамичен център в Пфафенхофен. Продукцията на новия център за тера сигилатно производство намира място също във вноса в земите на германските племена, обитавали днешна Словакия. От Пфафенхофен са доставяни предимно купи с форма 37, но и гладка тера сигилата. Особеност на керамиката от този център е трудното ѝ идентифициране и отделяне от тази, работена във Вестерндорф. Както подчертават авторите, търговията с тера сигилатата от разглежданата група се развива по-интензивно в Словакия и в по-продължителен период през първата половина на III в., отколкото в сарматски Барбарикум.

На последно място в хронологическия преглед на тера сигилатата от Словакия стои т. нар. Аргонска тера сигилата. За първи път се установява разпространението на тази керамика в словашките земи, с което значително се измества на изток неговата граница. Тази керамика е свидетелство за търговски или други икономически връзки на словашките земи със западните краища на Европа през втората половина на IV в.

В следващите глави авторите обобщават наблюденията си върху формите на вносната тера сигилата, на техниките на украса, характера и развитието на търговията с фината римска керамика, а също и очертават отделни райони, в които преобладава керамиката от един или друг грънчарски център от западните римски провинции. Те обосновават спадовете и максимумите в търговията с тера сигилата, като привеждат някои данни от социално-икономическата история на района. Отново се подчертава, че началото на тази търговия се поставя с доставките на южногалска сигилата в края на I в. от н. е. За развитието ѝ благоприятствува и разположението на Словакия и особено нейната западна част, която е в непосредствено съседство с Панония и минаващия край р. Дунав военен път от запад на изток по Римския лимес.

Според Кл. Кузмова и П. Рот периодът на най-интензивен внос на тера сигилата в Словакия се отнася към късноантониново време, т. е. след края на Маркоманските войни и продължава до края на управлението на Северите. Основни снабдители със сигилата са работилниците от Райнцаберн, Вестерндорф, а в края на периода и Пфафенхофен. Нападенията на алеманите в земите на Горногерманския лимес бележат края на цветущата търговия с тера сигилата от посочените керамични центрове.

Характеристиката на регионалното и хронологическо развитие на вноса на тера сигилата в Словакия авторите допълват и с голям брой графични таблици, карти и диаграми. Прецизно са изработени и графичните заснемания на отделните керамични фрагменти.

Анализът на обработената тера сигилата, в повечето случаи силно фрагментирана, и правилното ѝ идентифициране са основа за изграждането на една пълна картина за разпространението на тера сигилатата в словашки Барбарикум и очертаването на особеностите в неговото развитие.

ГЕРГАНА КАБАКЧИЕВА

Е. ФЛОРЕВА. СРЕДНОВЕКОВНИ СТЕНОПИСИ. ВУКОВО, 1598. С., 1987. 171 с., 85 ил., 12 сх.

Неотдавна в печата беше съобщено, че стенописите на една църква от XV в. в Северен Кипър са свалени и продадени във ФРГ за един милион долара. Паметниците от този вид действително спадат към най-ценния капитал на една нация, който носи неизчислими дивиденти. От друга страна, те са всекидневно жертви на всепояждащия зъб на времето и могат да бъдат обезсмъртени не само със съсредоточени усилия за реставрирането им, но и с достойни за техния ръст монографии. Църквата „Св. Петка“ в кюстендилското селце Вуково, декорирана в края на XVI в., заживява втори, духовен живот чрез новата книга на Елена Флорева.

Въпреки че получи степен „кандидат на историческите науки“ с дисертация за етнодемографското състояние на Пловдив през XVII—XIX в. (1979), през последните двадесетина години авторката се проявява като най-последователния и системния изследвач на късносредновековните стенописи. Досега тя публикува монографии за фрески в Драгалевци (1968), Билинци (1973), Бобошево (1978), Добърско (1981) и Алино (1983). Последната книга на Флорева за вуковската монументална живопис е своеобразен връх на творчеството ѝ, в който е съсредоточен нейният опит от досегашните разработки и непосредствените впечатления от множество наши и чужди паметници. Новата монография се подчинява на традиционното разделение на подобни съчинения. В увода се уплътняват социалните и духовните измерения на епохата — време не на мрак и резигнация, а на все по-засилващ се творчески кипеж. Липсват обаче основания да се констатира у нас през XVI век „предвъзраждане“ (с. 5) или „предренесансови процеси“ (с. 21). Недоказано е и твърдението, че преписите от Евтимиевото слово за св. Константин и Елена напомняли „на кръгове от българското общество по това време“ за епохата на Иван Шишман (с. 15). Почти всички преписи на това произведение са молдавски и не са разпространявани в нашите земи. Закономерната поява на вуковския паметник се дължи на битово-културната приемственост в района и конкретно в селището, а също на значителните стопански възможности и религиозността на населението, несмущавано от чуждо етническо присъствие. Историографският очерк за църквата, изложен от Флорева, се отличава с изчерпателност. Пропусната е само ръкописната история на с. Вуково в Държавния архив — Кюстендил (ф. 271 к, оп. 1, а. е. 106).

В първата глава се описва пространственото ситуиране и характерната късносредновековна архитектурна форма на храма — еднокорабна сграда с анти и полуцилиндричен свод. Авторката обяснява увеличените размери на „Св. Петка“ със засилената динамика на икономическия и духовния живот в края на XVI век. Втората глава е посветена на, общо взето, традиционното разпределение на фреските в интериора и върху западната фасада. Тук се отбелязва присъщото за региона след XIII в. еднофризово третиране на сцените от празничния и страстния цикъл, отразено и във Вуково. Флорева се спира по-подробно на избора на Христовите ипостаси по зенита на свода (Вседържител, Ангел на великия съвет, Хетимасия, Христос от сцената Възнесение) и установява, че този състав стои най-близо до този в църквата „Св. Никита Болнички“ в Охрид (XIV в.). Особено внимание се отделя на сюжета Хетимасия (Приготвен престол), чиято функция обхваща сотириологични, есхатологични и евхаристийни елементи. Като анализира фриза с медалиони на пророци по северната и южната стена, Флорева много точно долавя, че образът на езическия прорицател Валаам е фиксиран над сцената Рождество Христово и се свързва с нея не само в пространствено, но и в символно отношение. Тази асоциация по всяка вероятност се дължи на Дамаскин Студит (XVI в.), който в своето слово за Рождество се позовава на Валаам като неволен предсказател за „звездата, която ще изгрее от Яков“. Трябва обаче да се коригира твърдението, че „Валаам не влиза в стереотипния традиционен репертоар на пророците“ (с. 45). Съществува иконографски сюжет „Похвала Богоматери“ (главно върху икони), в който Валаам често присъствува. Той фигурира и в композицията „Дърво Йесеево“ и трудно може да се отнесе към редките персонажи в иконографията. Флорева заявява, че в образа на пророк Валаам рефлектирала екзекуцията на охридския архиепископ Варлаам на 28 май 1598 г. (с. 85). Но как да се съгласим с това свързване, когато имената на двамата са различни (Валаам и Варлаам), а и вуковската декорация е завършена според ктиторския надпис на 5 май с. г. — точно 23 дни *преди* убийството?

Един от фризовете на южната стена е изпълнен с началните празнични сцени от живота на Христос. Между Рождество и Сретение е вмъкната илюстрация на петия кондак от богородичния Акатист, която представя пътуването на влъхвите. Дали тази контаминация е алюзия за организирането на Първото търновско въстание през есента на 1598 г., или отглася историческия спомен за участието на българите в отбраната на Константинопол през 717—718 г., както предполага авторката (с. 59—60)? Далеч по-приемлива е вероятността кондакът да е използуван като свързващо звено между две сцени, близки по хронология и съдържание. Втори семантичен пласт вероятно лежи във факта, че източните мъдреци, шествуващи към Младенеца, във византийската екзегетическа литература често се назовават „перси“ и „асирийци“. По-късно с тези етноними се окачествяват и привържениците на исляма. По повод изображението на ангел-конник в същия кондак Флорева следваше да се консултира с ценното изследване по тази тема от М. Гаридис[1]. Не може да се подкрепи с доказателства и твърдението, че образът на св. Петка и изборът ѝ за патрон на храма изразявал „жива осезаемост“ (с. 60) за предстоящото Търновско въстание. Науката обаче не разполага с документи, че в това въстание вземат участие западнобългарските територии. В сцената „Рождество Христово“ скалистите шкарпи опират до небесния сегмент. Обяснението за тази случайна трактовка не се крие в химнографския текст за „отварянето на вратата“ към небесния Едем (с. 67), а по-скоро в тромавата композиция на сцената, рисувана от помощник на водещия зограф.

При Успение Богородично някои детайли, като крилатата душа на покойницата и големия архангел вдясно от ложето, отвеждат към примери от охридско-преспанския художествен кръг. Авторката можеше да събере допълнителни примери за първия детайл от статиите на А. Ксингопулос и Г. Димитрокалис[2]. Цикълът на Страстите върху северната стена не включва сцените Измиване на нозете, Тайна вечеря, Молитва в Гетсимания, Съд на първосвещениците, Съд Пилатов. В замяна на това вуковският майстор проектира идеята за възкресението на Христос в две сцени (Мироносци на гроба и Слизане в ада). Авторката разглежда и многобройните свещени лица (епископи, мъченици, лекари) в медалионните фризове, като набляга върху фолклорните и историческите им характеристики. Приносно е нейното наблюдение, че тяхната подредба по северната стена следва низходящата градация на календарните им дати и движението от „светли“ към „страстни“ признаци. С оглед засилването на апотропейната защита на храма някои от светците са разместени в зоната на входа.

В главата, посветена на стиловите белези на паметника, Флорева описва ордера на сцените, ролята на орнамента, редица италианизми в иконографската програма — рязко увеличен брой на участниците, пирамидален строеж на сцените, фигури в гръб с глави и крайници в профил. Тя твърди, че последните са популярни през Ренесанса, който ги заимствува от античното римско изкуство (с. 100). Не трябва обаче да се забравя, че фигури в гръб са познати още на древноегипетските творци[3], ранновизантийските миниатюристи (ръкопис на Битие от VI в. във Виена), каролингските и отонските създатели на релефи от слонова кост, средноевропейските живописци от XIV—XV век[4]. От архитектурните структури на вуковския ансамбъл най-силно впечатление правят италианските четирискатни кули във втория план на Разпятието. Както подчертава Флорева, тези нови интонации не изменят общото средновековно идейно-естетическо ниво на вуковските фрески. Тоналната гама на зографите е сравнително ограничена, но се прилага умело, в неочаквани допълвания и противопоставяния.

Рецензираната книга е първата у нас, в която се правят усилия за анализ на някои от фресковите надписи с цел търсене на евентуална полисемантика, на различно съдържание: реално-историческо (буквално), алегорично (преобразователно), морално (дидактично). За съжаление тези проби на Флорева се увенчали с неуспех, понеже тя не е специалист в областта на богословието, литургиката и лингвистиката. Вземайки повод от най-обикновена контаминация — замяната на „Боже, Боже наш“ върху свитъка на Йоан Златоуст с „Господи, Боже наш“, авторката стига до кардинални, неотговарящи на действителността изводи за „превъзходна“ ерудиция и антикатолическа насоченост на вуковския зограф (с. 38). Достатъчно е да се цитира името на „свети Ион Здатусът“, за да се убеди читателят, че писачът е полуграмотен. По-нататък авторката твърди, че на свитъка на св. Спиридон бил изписан заключителният пасаж на ектенията. А щом в самата ектения се отправят моления за всевъзможни житейски нужди, следователно и тук се долавяла подготовката на Търновското въстание от 1598 г. (с. 49, 51). Но началото на надписа на св. Спиридон не гласи „Пресвятую, пречистую“, както нормализира Флорева, а „О пресветие, чистие“, т. е. той се отъждествява с възгласа след епиклезата за освещаването на даровете в Златоустовата и Василиевата литургия. Върху свитъците на св. Григорий Богослов и Йоан Златоуст е нанесен текстът на идентична молитва на гръцки и църковнославянски. Тази особеност се дължи на смесения характер на ерминията, по която се води художественият екип. Според Флорева гръцкият е „задължителен официален клерикален език“ за нашите художници през късното Средновековие (с. 51). Тук се пренебрегва фактът, че почти всички българи-художници от епохата на робството произхождат от западните и югозападните ни области, които влизат в диоцеза на Ипекската и Охридската архиепископия. Тези две институции толерират и насърчават литературата и изкуството на достъпен за народа език. Гръцкият надпис върху пергамента на св. Николай не „призовава към отрицание на земните плътски желания“ и не стои „извън литургическия кръг“ (с. 51), а се идентифицира като молитвата, четена по време на херувимската песен на литургията. Същият текст на църковнославянски е фиксиран върху свитъка на св. Василий. След молитвата на св. Николай е прибавено, без каквато и да е връзка, името „Глигори“. Не е ли скрил тук калфата своето име?

И други надписи във Вуково се нуждаят от правилно разчитане или идентифициране. Ако се съди по текста Матей 3:16 върху свитъка на четвъртия пророк по южната стена, който повествува за „отварянето“ на небесата при кръщението на Христос, изобразеният е св. Йоан Златоуст. Първият от пророците по северната стена не чете „Книга на пророк Варух 2“, защото във втората ѝ глава няма такъв текст. Изречението на Мойсей е взето от библейската книга Левит 28:64, а на Авакум — от сюжета „Пророците свише“ и е развит въз основа на Авакум 3:3. Надписът на Мисаил не се отъждествява с „Даниил 3:1—100“ (с. 153), а само с Даниил 3:57, въпреки че синтаксисът е променен. Пророкът, който Флорева колебливо различава като „Анания“, всъщност е Даниил, ако се съди по характерния типаж (млад, безбрад, с фригийска шапчица). Той държи свитък с текст по Второзаконие 18:15, срещан само при Мойсей. В надписите към някои сцени се среща сегашно действително причастие („ходеще“), което сигурно се употребявало в говора на писача, и облик „кърьста“ с еров призвук пред плавната р. Името „Недила“ (вм. Неделя) се дължи най-вероятно на босненско диалектно влияние. Като се вземе предвид и пряката запознатост на главния зограф с охридско-преспански художествени модели, може да се допусне, че той произхожда от Дебърско, а помощникът му, който декорира олтара, сигурно е грък със слаби познания за църковнославянския език.

Немалък пропуск на Флорева е пълното пренебрегване на графитите във Вуково. Те са надраскани с остриета върху повърхността на южната стена и представляват определена ценност като исторически, езиков и палеографски извор. Най-ранният от тях оповестява неизвестна досега мисия на Никон, „екзарх“ на Печкия патриарх Арсений Църноевич по време на Австро-турската война преди 300 години (5 юли 1689 г.). Друг графит е оставен от рилския йеромонах Яким (1717 г.), който според други бележки е игумен през 1709—1710 г. Трети графит включва подписа на самоковския митрополит Неофит (поч. 1778 г.). Останалите графити принадлежат на местни свещеници и „дяци“.

Приносът на новата книга на Елена Флорева се съсредоточава в оповестяването на един цялостен и датиран стенописен ансамбъл, в разглеждането на иконографията на широк историко-културен фон, в привличането на разнообразен съпоставителен материал. Нейните бъдещи изследвания ще спечелят, ако стремежът към социологизиране и желанието да се търсят преки отражения от съвременната действителност в изкуството бъдат подкрепени с по-осезателни и обективни доказателства.

---

[1] M. Garidis. L'ange à cheval dans l'art byzantin. — Byzantion. T. 42, 1972, 23—59.

[2] Ἀ. Ξυγγόπουλος. Ἡ πτερωτὴ ψυχὴ τῆς Θεοτόκου. — Δελτίον Χριστιανικῆς Ἑταιρείας. Т. ΣΤ΄. 1970—1972, 1—12; Γ. Δημητροκαλλης. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ θέματος τῆς πτερωτῆς ψυχῆς τῆς Παναγίας. — Γορτυνιακὰ. Т. Β΄. 1978, 385—393.

[3] S. A. Goudsmit. The backview of human figures in ancient Egyptian art. — Journal of Near Eastern studies. 40, 1981, No 1, 43—46.

[4] J. Pešina. Raně byzantský figurální motiv v evropském a českém středověkém umění. — Umeni. 31, 1983, No 4, 289—307.

ПАВЕЛ СТЕФАНОВ

Преглед

XI международен конгрес по античен бронз в Мадрид

От 28 до 31 май 1990 г. в Мадрид се състоя поредният XI международен конгрес по античен бронз. Съгласно установената практика той се провежда на всеки две години. Програмата на конгреса беше подготвена и реализирана под председателството на проф. Арсе, директор на Испанския институт за история и археология в Рим. В спокойна и творческа обстановка, заседанията се проведоха във великолепната сграда на Националния археологически музей, снабдена с всички съвременни технически средства за онагледяване на изнесените доклади. Тук можеше да се срещнат специалисти от цяла Европа и скандинавските страни, от Америка и Северна Африка. Най-многобройни, като изключим домакините, бяха участниците от Франция, Италия, Федерална република Германия, Америка, Унгария, Румъния. България беше представена само от двама участници в отличие от предишните конгреси, където броят е бил значително по-голям.

Този път конгресът беше посветен на религията, отразена в бронзовата пластика. След кратките встъпителни слова при откриването му от страна на организаторите думата бе дадена на К. Роле (Франция), който изнесе пленарен доклад на тема: „Божества в бронз, божества в глина, божества в камък. Имали ли са бронзиерите в Галия свой репертоар?“ Интересната тема на изтъкнатия френски учен предизвика оживени дискусии, които продължиха и в кулоарите, с което приключи и сутрешното заседание.

Едно от големите научни събития по повод на конгреса беше откритата в двореца Веласкес в 13 ч на същия ден голяма изложба, посветена на античния бронз в Испания. В нея са включени огромни колекции не само от страната, но и от големи световни музеи, произхождащи от Испания. Подреждането на изложбата е направено тематично в четири големи раздела. Първият кореспондира с интереса на публиката и включва обществения религиозен живот. Вторият раздел отразява частния живот на обществото — материали, свързани с ежедневния бит на хората, украси на дома, частен религиозен живот. Третият раздел показва чрез изложените експонати икономическия живот и по-специално развитието на бронзовата пластика и производство. Четвъртият раздел е посветен на реставрацията и консервацията на бронзовите предмети. Всички експонати са включени в един издържан във всяко отношение и на високо научно ниво каталог.

Следобедното заседание продължи с докладите на Л. Маринеску „Типове бронзови статуетки от Дакия: източни божества“, на Х. М. Ногуера (Испания) — „Фортуна от Археологическия музей в Мурсия“, на Х. В. Месо и Р. Лукас Пелисер (Испания) — „Един иконографски средиземноморски тип на Херакъл Промахос“. А. Матей говори за бронза и религията в Дакия Поролисензис. Най-добрият изследовател на античния бронз в Румъния К. Поп представи „Вотивен бронз от Дакия Романа: един неизвестен иконографски тип на Дионис и типология на изображенията“. На темата за Дионис и неговия тиас беше посветен и докладът на К. Сабо (Унгария). Обобщаващ характер и интересни наблюдения съдържаше докладът на В. Шермени „Статуетки на Марс от Панония“. К. Матуш (САЩ) разгледа една рядък тип статуетка на римски Марс от Коринт. А. Милчева направи иконографски и стилов анализ на „Бронзов бюст-тежест от Нове“ и изтъкна неговото значение за изследването на този вид паметници.

Много от заявените в програмата доклади, особено на учени от Югоизточна Европа, отпаднаха поради финансови и валутни затруднения на авторите им.

От докладите, изнесени през следващите дни, ще спомена този на С. Тасинари (Франция) — „Сатири, менади и акантоси върху помпейски вази“, в които добре познатата изследователка на помпейските бронзови съдове направи един великолепен стилов анализ. А. Кауфман-Хайниман и С. Мартин-Килхер (Швейцария) докладваха резултатите от своето изследване на „Метални и глинени статуетки на божества от ларарии: сравнителен анализ“. С. Буше и Х. Огино-Битар показаха бронзови статуетки на божества от Бавей. Д. Г. Митен (САЩ) представи „Нови бронзови статуетки в американските колекции“. Чрез докладите на Л. Беши, М. Кастолди, Л. Бал бяха изложени различни аспекти в изследването на римския бронз в Италия. Много млади автори докладваха отделни статуетки или цели музейни колекции от Испания. В. Найденова реинтерпретира една „Вотивна бронзова плочка на Юпитер Долихен от Долна Мизия“. Наблюденията на авторката, тълкуването на сцените и посветителният надпис предизвикаха интереса на присъстващите към този рядък по своя характер паметник. На В. Найденова беше поверено ръководството на едно от заседанията.

Общо на конгреса бяха изнесени около петдесет доклада, които съдържаха теоретични проблеми, обнародване на нови паметници, реинтерпретация на известни вече такива. За разлика от предишните конгреси по-слабо бяха застъпени темите, свързани с технологичното изследване на бронзовете. Като цяло конгресът отрази нивото на съвременните изследвания на античния бронз и проблемите, които стоят пред учените. Имаше предложения за разширяване на проблематиката, които не се възприеха.

Отправена беше много остра критика към Археологическия институт, респективно Българската академия на науките, че все още не са издадени актите на VIII международен конгрес по античен бронз, състоял се в Стара Загора през 1984 г.

На последното пленарно заседание беше прието предложението следващият XII конгрес по античен бронз да се състои в Нимеген, Холандия, през 1992 г., а XIII — в Тбилиси, Грузия.

А. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА

XXVII международен симпозиум по археометрия

От 2 от 6 април 1990 г. в Хайделберг (ФРГ) се проведе XXVII международен симпозиум по археометрия. В него взеха участие 252 представители на университети, научни институти и организации от 30 страни от всички краища на планетата. В този смисъл поредното издание на поредицата от симпозиуми по археометрия (провеждат се всеки две години) беше в истинския смисъл на думата световен форум на работещите в областта на приложението на съвременни физични, химични, геологични и биологични методи за откриване и изследване на археологически паметници и разнообразни археологически находки.

Симпозиумът в Хайделберг бе организиран по един превъзходен начин от групата по археометрия в Института за ядрена физика „Макс Планк“ съвместно с Университета в Хайделберг. На него бяха представени 209 научни съобщения, като 79 бяха включени в 16 заседания, а останалите бяха представени в две постърни сесии. Научните съобщения бяха разпределени в следните тематични направления: геоархеология (20 доклада); датиране на органични материали (10); датиране на неорганични материали (15); технология на метали (30); технология на неметали (30); локализация (provenance study) на метали (17); локализация на неметали (37); геофизични изследвания (prospection) (39), както и в тематичната сесия, посветена този път на „Хронологията и околната среда на древния човек“ (11).

На тематичната сесия бе отделен един заседателен ден, като на двете заседания бяха представени обобщаващи доклади по: хронологията на палеолита (Мюлер-Бек, Университета в Тюбинген; Чен, Пекинския университет); по съвременното състояние и проблемите на датирането с помощта на термолуминесцентния метод (Ейткин — Университета в Оксфорд); с помощта на метода на електронния парамагнитен резонанс (Грюн — Университета в Кембридж); на радиовъглеродния метод (Стювър — Университета в Сиатъл, САЩ); на калий-аргоновия метод (Липолт — Университета в Хайделберг); на археомагнетизма (Шоу — Университета в Ливърпул), както и един обстоен преглед на резултатите по датирането на материали (дърво, кости, седименти) от мястото на намиране на Homo erectus heidelbergensis. Сесията завърши с посещение на мястото, където през 1907 г. Даниел Хартман намира знаменитата долна челюст на Homo erectus — селцето Мауер, разположено на 15-ина километра от Хайделберг.

Както би могло да се прецени от посоченото по-горе разпределение на научните съобщения по различните тематични направления, Археометрия'90 би могла да бъде наречена симпозиум на геофизичните методи за откриване на археологически паметници и находки. За първи път в симпозиумите по археометрия бяха представени толкова голям брой научни съобщения (19% от всички представени работи), отнасящи се към тази област на археометрията. В представените съобщения бяха отразени, от една страна, развитието на използваната за откриване на археологическите паметници измерителна техника, покриваща практически всички известни досега методи: радарна и сеизмична техника, аерофотоснимки, електрични и магнитни методи, комбинирани с масовото използване на компютърна техника. От друга страна, в преобладаващото болшинство от представените в този раздел научни съобщения се съобщаваше за опита, получен от прилагането на разнообразни геофизични методи при изследването на множество археологични обекти, пръснати по цялото земно кълбо — от Мексико през Европа и Африка, та до Азия и Океания.

Другата „новост“ в Археометрия'90 е може би включването на геоархеологията като самостоятелно научно направление към традиционните досега за тази поредица от симпозиуми тематични блокове (вж. бел. 1). Определен интерес тук предизвикаха докладите на Сили (Университета в Кейптаун, ЮАР), Бъртън (Университета на щата Уинскънсин, САЩ) и Мортън (Университета МакМастър, Торонто, Канада), представящи нови данни относно възможността за установяване на хранителния режим (диетата) на древния човек с помощта на мас-спектрометрични изследвания — изотопните отношения на стронция, на бария и на въглерода и азота в кости от хора от различни епохи. Наред с това бяха представени резултати от геологически проучвания за точно устновяване на района на пристанищата на античния Картаген (Витали, Университета в Торонто, Канада), за ландшафта на района на древна Троя (Каян, Университета в Измир, Турция), за установяване на следи от геологична катастрофа, станала вероятно причина за гибелта на микенската култура (изригването на вулкана на о-в Тера) (Зангер, Университета в Кембридж).

Ограниченото място не позволява да бъдат отбелязани и останалите не по-малко интересни изследвания, които бяха представени в заседанието по този раздел, но заслужава да се отбележи, че резултатите от прилагането на различни методи на палеонтологията, на петрографията и други области на геологията позволяват да бъдат получени особено полезни сведения за света, заобикалящ древния човек, за ландшафта на добре известните ни древни и антични археологически обекти.

Научните съобщения, посветени на датирането на неорганични материали, третираха различни аспекти от приложението главно на термолуминесцентния метод и археомагнетизма. Всеобщ интерес и оживени дискусии предизвикаха резултатите от датирането на образци от седиментни материали, представени от Сингви (Институт за науки за земята, Ахмедабад, Индия), Аткинсън (Университета в Ливърпул), Ноуъл и Пяриш (Университета в Даръм, Англия). Чрез това се разширяват значително възможностите за установяване на точната възраст на различни археологически находки с помощта на термолуминесцентния и археомагнитния метод. Дискутирани бяха и някои проблеми при прилагането на електронния парамагнитен резонанс за датиране на костен материал.

В заседанията, посветени на датирането на материали от органичен произход, бяха поднесени данни, позволяващи да се говори за известно разширяване на възможностите за датиране на костен материал. В съобщенията на Чапо (Университета в Капошвар, Унгария) и Гилард (Университета в Кардиф, Уелс) бяха представени данни, показващи, че скоро с помощта на метода за определяне на скоростта на рацемизация на аминокиселините, извличани от колагена на костите, ще могат да бъдат получавани надеждни резултати. (Данните, получени досега с помощта на този метод, най-общо се намират в сериозно разногласие с резултатите, получавани за същите материали по други методи — вж. бел. 2). Наред с това определен интерес предизвика и докладът на Бекер (Лаборатория по дендрохронология, Хоенхайм, ФРГ), в който се съобщаваха резултатите от дендрохронологични проучавния на европейския дъб. Получена е най-дългата във времето дендрохронологична скала, достигаща днес до 7938 г. пр. н. е.! Получената скала е използувана за калибриране на датите по радиовъглеродния метод, както и за определяне на началото на холоцена. (Съгласно представените данни холоценът е започнал преди 11300 ± 20 календарни години.)

Преди да бъдат коментирани докладите, представени в раздела „Локализиране на метални находки“, следва вероятно да бъде посочено най-напред, че броят на работите в това направление нараства непрекъснато, независимо от редицата принципни ограничения, които затрудняват в много случаи достигането до еднозначни отговори на поставените въпроси.

Вниманието на участниците в заседанията, посветени на проучванията за установяване на мястото на производство на металните находки, бе привлечено може би най-силно от изследването на Мули и сътр. (Института за ядрена физика, Хайделберг), което се очакваше да даде отговор на едно почти сензационно съобщение, направено неотдавна от археолози, изследващи районите на Южна Анадола[3,4]. В публикациите [3,4] се съобщава, че е бил открит източник на калай, което позволяваше да се обясни производството на бронз в Егейския регион, без да е необходимо да се търсят пътищата за доставянето на необходимия за това калай от далечните Британски острови (бел. 5). Резултатите от прилагането на различни аналитични методи и минералогични изследвания, докладвани от Мули, показаха обаче, че съдържанието на калай и формата, в която той се съдържа в материала от древната мина в Южния Анадол, не би могъл да послужи като източник на калай по времето на бронзовата епоха. Предполага се, че древната мина е била експлоатирана като източник на злато. И така въпросът, къде е местният източник на калай за изработването на бронза в Егейския регион, занимаващ изследователите вече редица години, и след този симпозиум остана открит, независимо че бяха докладвани и други интересни данни, сочещи например, че на о-в Корсика е установено смесено медно-калаено орудяване, чието разработване се отнася към 1400 г. пр. н. е. (Дейтън, Институт по археология, Лондон).

Наред с това интересът на участниците бе привлечен и от доклада на Кнап (Университета в Кембридж), обобщаващ резултатите от едно пространно интердисциплинарно изследване, разкриващо търговските връзки и контакти в Източното Средиземноморие. На примера на контактите на кипърските селища през бронзовата епоха с производството на мед и неговото разпространение от Левант по Егейския регион и зад неговите предели беше демонстрирана необходимостта от многогодишни интердисциплинарни изследвания, в които участвуват много иститути с различна научна насоченост, като резултатите след това следва да се обобщават с помощта на методите на статистиката и многофакторния анализ. Същият смисъл се съдържаше и в доклада на Сайър (Института Смитсониан, Вашингтон), в който бяха представени резултатите от статистическата обработка на данните за изотопните отношения на повече от 200 рудни находища от Близкия изток и 900 метални находки от същия район. Статистическият анализ на този масив от данни демонстрира възможностите и ограниченията при определяне на мястото, от което произхождат металните находки от Близкия изток, посредством съпоставяне на данните за изотопните отношения на оловото.

Определен интерес за участниците, а вероятно и за българските археолози представляваше и докладът на Бегеман (Институт „Макс Планк“ за химия, Майнц, ФРГ), представящ резултати от изследването на енеолитни медни находки от Източна Сърбия и връзката им с известните рудни находища от същия район. Представените данни засега не потвърждават хипотезата, изказана след откриването на рудното находище Рудна глава, че то е било основният източник на мед в епохата на енеолита за района на Балканите.

Традиционно силно в работата на симпозиума бе застъпена и темата за локализацията на неорганични материали (18% от всички доклади): керамика, стъкло, кремък, обсидиан, мрамор и т. н. Тук бих отбелязал доклада на Харботъл (Национална лаборатория Брукхевън, САЩ), в който се оценяваха критично възможностите на многофакторния анализ (кластърен, дискриминантени анализи) при математическата обработка на аналитичните данни с цел групиране на изследваните находки въз основа на приликата в техния химичен състав. Най-голям брой работи, разбира се, бяха посветени на изследването на керамиката, но значителна част от докладите представяха резултати от изследването на стъклени находки и на обсидиан. Може би това, което заслужава да бъде отбелязано тук, е, че най-масово за провеждането на тези изследвания са използвани преди всичко неутронноактивационният анализ (НАА), рентгенофлуоресцентният анализ (РФА) и рентгеновата дифракция (РД). Все по-често наред с данните за химическия състав на изследваните находки за определяне на мястото на производство на находките, особено от керамика, намират и резултатите от минералогичните изследвания.

Отбелязвайки развитието и разширяването на използуваните аналитични техники в археометричните изследвания, следва да бъде отбелязан особено големият интерес, който се проявява днес и който бе ясно изразен и на симпозиума в Хайделберг по отношение на търсенето и изследването на състава на остатъците от органични вещества (хранителни продукти, багрила и т. н.) по древни съдове, оръжия и сечива. В това отношение докладът на Лоу (Австралийския национален университет, Канбера) предизвика истинска сензация. Използвайки електронна микроскопия в съчетание с имунологични техники и съвременни методи за изолиране и разделяне на веществата, бяха представени резултати от изследването на остатъци от кръв по каменни брадви, позволяващи по формата на хемоглобиновите кристали да се определи видът на животното, на което е принадлежала тази кръв (в конкретния случай това бе на изчезнал днес див бик) и което е послужило за храна на древния човек.

Когато преди 200 години немският химик Клапрот провел в Берлин първите химични анализи на археологически находки (метали, римски стъкла), чрез химическия анализ той търсел отговор на въпроса, каква е била технологията, използувана от древния майстор, за производството на тези материали. Днес отговорът на този въпрос продължава да вълнува голяма част от работещите в областта на археометрията. Особено интензивни в последните години са изследванията, целящи установяване на технологиите, прилагани при производството на метали и сплави. Те дори са обособени днес под характерното и според мен много точно и изразително наименование — археометалургия. Струва ми се, че в няколко реда цялото разнообразие на представените на симпозиума изследвания в областта на археометалургията би могло да се резюмира така: използувайки разнообразни съвременни аналитични техники (електронна микроскопия, атомноабсорбционен анализ, РФА, НАА, активационен анализ със заредени частици, микрометалографски методи и т. н.), лабораторни експерименти, имитиращи точно предполагаемата древна технология с оригинални рудни материали, бяха представени данни, разкриващи технологията на производството на: арсенови бронзи от епохата на енеолита в Централна Европа; на античното производство на мед в Анадола; на медни сплави и на сребро през античността в Испания; на техниката на позлатяване; на изработката на златни съдове и украшения посредством изковаване от малки златни зрънца и люспи и т. н., и т. н.

По аналогичен начин биха могли да бъдат отбелязани и работите, посветени на древните технологии за изработване на керамика от областта Емилия Романа (Италия); на декорирана керамика от ранната желязна епоха в Централна Франция; на гръцка керамика от геометричния период; на стъклени огледала, на средновековни стъкла от Централна Европа; на оцветяването на египетски стъкла; на стъкла от Средна Азия; на техниката на мумифициране и т. н.

Българското участие в този интересен от всяка гледна точка симпозиум бе скромно като присъствие, но не бих казал, че съвсем незабележимо. Присъствуваха двама души: ст. н. с. Мери Ковачева от Геофизичния институт на БАН и

авторът на тези редове — ст. н. с. в Химическия факултет на СУ „Кл. Охридски“.

М. Ковачева представи доклада „Праисторически селища в България, изследвани с помощта на археомагнитния метод“, в който ярко бе демонстриран интердисциплинарният характер на археомагнитните изследвания и необходимостта от тясно сътрудничество между археолога и геофизика, за да бъдат получените археомагнитни дати действителни. Към доклада на М. Ковачева бе проявен подчертан интерес от присъствуващите на заседанието.

Участието на И. Кулев бе с доклад в секцията по локализация на метали („Инструментален НАА и атомноабсорбционен анализ на антични оловни котви, намерени по българското Черноморско крайбрежие“) и със съобщение в постърната сесия — „Относно определяне на мястото на производство на стъклени находки“. И двете съобщения бяха посрещнати с определен интерес. Като резултат от проведените разговори с колеги от Португалия, Италия и Гърция беше поставено началото на един проект, целящ археометричното проучване на оловните щокове от антични котви в района на Средиземноморското и Черноморското крайбрежия.

Наред с това на постърната сесия задочно бяха представени три научни съобщения на Лабораторията по археометрия при Института по тракология при БАН, които третираха въпроси на приложението на аерофотоснимките и методите на геофизичните проучвания при подводната археология.

Тези, независимо от скромността си, прояви на българската археометрия, както и отношението на редица водещи в съответните научни направления специалисти към тях позволяват да приемем, че в нашата страна, макар и много бавно, в много ограничени мащаби се подготвя почвата за онази промяна в начина на водене на разкопките от археолога, която според проф. Айбнер (Университета в Хайделберг) неминуемо трябва да настъпи с оглед достиженията на археометричните изследвания, демонстрирани в последните години и особено на XXVII симпозиум по археометрия.

ИВЕЛИН КУЛЕВ

---

[1] А. Петков, И. Кулев. — Археология, XXIX, 1987, с. 47.

[2] M. Aitken. Science-based Dating in Archaeology. Longman Archaeology Ser., London, New York, 1990, 204-214.

[3] K. Yener, H. Özbal. Antiquity, 61, 1987, p. 220.

[4] K. Yener et al. Science, 244, 1989, p. 200.

[5] J. Muhly. — Am. J. Archeol., 89, 1985, p. 279.

Книгопис

Общи съчинения

Велчев, Йордан. Метастази. — Тракия, 1990, № 2, 63—70.

Владимирова, Г. Защитени дисертации [1. Константин Тотев. Стеатитовата пластика от територията на Средновековна България XI—XIV век. Дис... „канд. на истор. н.“; 2. Митко Костадинов Маджаров. Пътят Ескус — Филипопол (I—IV в.). Пътни станции и селища. Дис... „канд. на истор. н.“]. — Археология, 1989, № 4, с. 70.

Владимирова, Г. Защитени дисертации [Людмила Дончева-Петкова. Средновековни кръстове-енколпиони от българските земи (IX—XIV в.) и тяхното значение като историко-археологически извори (докторска дисертация).]. — Археология, 1990, № 1, с. 67.

Иванов, Румен. XXXV национална археологическа конференция [Кюстендил, 23—25 април 1990 г.]. — Военноистор. сб., 1990, № 4, 233—234.

Известия на музеите от Югоизточна България: Бургаски, Сливенски, Старозагорски, Хасковски и Ямболски окръг. Ред. кол. Димитър Николов и др. Т. 1—10. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1976—1987.

Рец.: Александра Димитрова-Милчева. Статиите по археология в ИМЮИБ, т. 1—10. — Изв. музеите Югоизт. България, 12, 1989, 33—36.

Йосифова, М. В памет на Георги Джингов (1925—1989). — Археология, 1989, № 4, 68—69.

С подбрана библиография на трудовете му.

Сердика. Т. 2: Археологически материали и проучвания. [Сборник]. Ред. кол. Велизар Велков, Теофил Иванов, Магдалина Станчева. С., БАН, 1989. 159 с. с ил.

Съдържа: *Магдалина Станчева.* Предговор, с. 5; Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми, 6—36; *Сава Бобчев.* Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години, 37—58; *Константин Шалганов.* Стратиграфски наблюдения върху участък от сердикийския некропол, 59—65; *Магдалина Станчева и Кунка Григорова.* Нови находки на антични глинени лампи от Сердика, 66—73; *Константин Шалганов.* Многокамерна гробница от източния некропол на Сердика, 74—77; *Дафина Василева.* Църквата „Св. Спас“ в София, 78—97; *Магдалина Станчева и Весела Писарова.* Колекция от пръстени в Музея за история на София, 98—124; *Магдалина Станчева и Татяна Шалганова.* Археологически данни за внос на западен порцелан в София през XVIII—XIX в., 125—132; *Магдалина Станчева и Татяна Николова.* Нови проучвания върху глинените лули от Сердика, 133—142; *Стамен Михайлов.* Из страниците на две църковно-славянски книги от Сеславския манастир „Св. Никола“, 143—145; *Мери Ковачева.* Сердика — София и археомагнитните изследвания в България, 146—152; *С. Благова.* Библиография (1965—1985), 153—159.

XXXIV (тридесет и четвърта) национална археологическа конференция в Кърджали [през 1989 г.]. — Археология, 1989, № 4, 61—62.

Чолов, Петър. Стожер на нашата прабългаристика и епиграфика [чл.-кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев]. — ИПр, 1990, № 6, 71—77.

Праистория

Алекшин, В. А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока. Л., Наука, 1986. 192 с.

От ранния неолит до началото на средната бронзова епоха.

Рец.: Лолита Николова. — Археология, 1989, № 4, 59—60.

Василева, Мария. Егейско изкуство. — Родна реч, 1990, № 4, 59—61.

Йоцова, Ана. Селищен живот през бронзовата и желязната епоха в проучванията през 1987 г. — Археология, 1989, № 4, 1—4.

Лещаков, Красимир. Украса на къснобронзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи. — Археология, 1990, № 1, 1—17.

Мерперт, Н. Я. Многослойное поселение у с. Юнаците в Южной Болгарии. — В: Первобытная археология. Материалы и исследования. Киев, 1989, 148—156.

Николов, В. Международен колоквиум „Караново и новокаменната епоха в Балкано-Дунавския ареал“ (20—22 октомври 1988 г. в Залцбург, Австрия). — Археология, 1989, № 4, с. 67.

Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama [Bez. Jambol] (1983—1988). Neolithikum — Kupferzeit — Bronzezeit. — Bericht der Römisch-germanischen Kommission, 70, 1990, 5—127, 40 Taf., 3 Beil.

Авт.: N. Fol et al.

Gatsov, Ivan. L'industrie lithique du site néolithique Usoye (Bulgarie Nord-Orientale). — In: Chipped stone industries of the early farming cultures in Europe. Warszawa etc., 1988, 41—49. (Archaeologia interregionalis).

Kozlowski, Janusz. Stone industries and ceramic cultures in the Neolithic. — In: Chipped stone industries in the early farming cultures in Europe. Warszawa etc., 1988, 559-566. (Archaeologia interregionalis).

Разглежда и неолитните култури в българските земи.

Stankovič, S. Zrtvenici i prosopomorfni poklopci iz Vinče. Beograd, Univ. u Beogradu. Filoz. fak., 1986. (Centar za arheološka istraživanja, 7).

Неолит и халколит.

Рец.: Васил Николов. — Археология, 1990, № 1, 61—62.

Античност

Александров, Георги. Паметници от култа на Дионис в Монтана. — Археология, 1990, № 1, 30—37.

Бонева, Илияна. Глинени лампи от римската епоха и късната античност от музея в Бургас. — Изв. музеите Югоизт. България, 12, 1989, 37—52.

Борисов, Борис Д. Принос към проучването на светилището на тракийския конник северно от с. Караново, Новозагорско. — Изв. музеите Югоизт. България, 12, 1989, 53—59.

Велков, В. XVIII конференция по класически студии „Ейрене“ [Будапеща, 28 август — 2 септември 1988 г.]. — Археология, 1989, № 4, 63—64.

Генчева, Евгения. За типологическото развитие на късноримските фибули с подвито краче в Южна България. — Археология, 1989, № 4, 30—37.

Георгиев, П. X интернационален колоквиум по античен бронз във Фрайбург (ФРГ). — Археология, 1989, № 4, 62—63.

Димитрова-Милчева, Ал. Научна конференция с международно участие, посветена на 30-годишнината на българо-полските разкопки в Нове. — Археология, 1990, № 1, 65—66.

Карайотов, Иван. Крайбрежните странджански траки. — Мор. свят, 1990, № 2, 50—52.

Кисьов, Костадин. Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област. — Археология, 1989, №4, 13—17.

Маджаров, Митко. Пътят Ескус — Филипопол (I—IV в.). — Археология, 1990, № 1, 18—29.

Маразов, Иван. Аспекти на царската хестия. 1. Хестия и идеята за автохтонност. — Пробл. изкуството, 1990, № 1, 11—26.

Никулицэ, И. Т. Северные фракийцы в VI—I вв. до н. э. Кишинев, Штиинца, 1987. 270 с.

Рец.: К. Йорданов. — ВДИ, 1989, № 4, 139—145.

Петрова, Светла. Композитният капител в Мизия и Тракия. — Археология, 1990, № 1, 44—48.

Порожанов, К. Тракия Понтика IV. — Археология, 1989, № 4, 64—65.

Международен симпозиум в Созопол на 6—12 октомври, 1988 г., посветен на морската култура в древна Тракия.

Рабаджиев, Костадин. Към датировката на скалния релеф на Херкулес от Чернавода. — Векове, 1990, № 2, 54—58.

Коригира датировката на П. Диакону (X в.) в III в. — римска епоха.

Русева-Слокоска, Людмила. Пауталия. Т. 1. Топография, градоустройство и укрепителна система. С., БАН, 1989. 149 с. с ил.

Рец.: Aleksandra Milčeva. — Bulg. hist. rev., 1990, No 2, 81—83.

Стоев, Димитър. Крепостната стена на античния Анхиало, регистрирана с помощта на геофизични методи. — Археология, 1989, № 4, 37—40.

Стоянов, Тотко. За интерпретацията на една апликация от Летнишкото съкровище. — Векове, 1990, № 3, 83—87.

Танчева-Василева, Нели. Античен фигурален съд от Кабиле. — Изв. музеите Югоизт. България, 12, 1989, 61—65.

Тачева, Маргарита. История на българските земи в древността. Развитие и разцвет на робовладелското общество. Ч. 2. С., 1987. 284 с.

Рец.: В. М. Зубар и С. Ю. Сапприкін. — Археологія (Київ), 1989, № 4, 136—140.

Тачева, Маргарита. Тракийският владетел Спарадок — извори и интерпретация. — ИПр, 1990, № 6, 58—70.

Теодосиев, Никола. Свещената игра на орфиците. — Култура, 1990, № 2, 64—78.

Фол, Александър. Трако-илирийски сближения VIII—III в. пр. н. е. Пред Втория симпозиум по история на палеобалканските племена между Адриатическо и Черно море'91. — Векове, 1990, № 3, 48—55.

Фол, Александър. Цветът на обреда. — Изкуство, 1990, № 6, 40—43.

Трако-елински културни взаимодействия.

Bouzek, J. et I. Ondřejova. Sindos, Trebenishte, Duvanli. Interrelations between Thrace, Macedonia and Greece in the 6th and 5th centuries B. C. — Mediterranean archaeology, 1, 1988, 84-89.

Cičikova, M. Tombeau royal thrace de Sveštari (Nord-Est de Bulgarie). — In: Πραχτιχα του XII Διεθνούς συνεδρίου χλασιχής ἀρχαολογίας, 2. Αθηνα, 1988, 50—56,

Comşa, Eugen. Simpozionul International „Balcanica antica“, 6. — Dacia, 10, 1989, No 1—2, 241—244.

Участие с доклади и на български учени.

Gerov, Boris. Landownership in Roman Thracia and Moesia, 1st—3rd century. Amsterdam, 1988. 236 p.

Giorgetti, D. Gli aurei tesori dei Traci. — Antiqua, 14, 1989, No 2—3, 8—12.

Gočeva, Zlatozara. Zum Kaiserkult in Nicopolis ad Istrum. — In: Krise. Krisenbewusstsein. Krisenbewältigung. Halle, 1988, 24—28.

Nikolov, Bogdan. Le trésor thrace de Rogozène, dép. de Vratsa, Bulgarie. — Dacia, 10, 1989, No 1—2, 189—196.

Oppermann, Manfred. Aspekte gesellschaftlicher und bildkünstlerischer Entwicklung im Ostbalkanraum während des 3. Jh. — In: Krise. Krisenbewusstsein. Krisenbewältigung. Halle, 1988, 59—86, Abb.

Petropoulou, A. The Thracian funerary rites (Her. 5, 8) and similar Greek practices. — Talanta, 18—19, 1986—87, 29—47.

Popov, Dimităr. Le dieu aux différents noms. (Nouvelles observations sur Zalmoxis). — Etud. balk., 1990, No 3, 64—82.

Ratiariensia. Studi e materiali mesiei a danubiani. Bologna, Cooperativa Libraria Universitaria Editrice. T. 1. — 1980. 141 p., 24 tabl.; 2—1984. 134 p., 28 tabl.; 3—4—1987. 280 p., 28 tabl.

Рец.: Валери Стоичков. — Археология, 1990, № 1, 62—63.

Roth, P. Swastika und Trikvetrum in der thrakischen Kunst. — Listy filologicke, 111, 1988, 2—4.

Stanev, N. The Danube limes in the second half of the third century. A military and strategic glimpse on the Novae — Iatrum — Trimamium defense line. — In: Krise. Krisenbewusstsein. Krisenbewältigung. Halle, 1988, 101-104.

Stoyanov, T. Le Cavalier et la Déesse. Observations sur une série de reliefs thraces. — Krema, 10, 1985 (1988), 273—285, Taf.

Tačeva-Hitova, M. Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th century B. C. — 4th century A. D.). Leiden, E. J. Brill, 1983. 306 p., 93 pl., 3 maps.

Рец.: Ю. Г. Виноградов. — ВДИ, 1990, № 2, 210—212.

Traci. — Arheo, 1990, 67, 51—111.

Съдържа: *Maria Reho*. Introduzione, p. 51; *Vasil Nikolov*. La Tracia Prima dei Traci, p. 52—55; *Mečislav Domaradski*. Le vicende storiche, p. 56—58; *Maria Reho*. Le istituzioni, la società e l'economia, p. 59—63; I centri abitati e i luoghi di culto, p. 64—70; Le necropoli, p. 71—79; Scultura e pittura, p. 80—83; L'arte dei metalli, p. 84—95; *Aleksandra Milčeva*. La Tracia e Roma, p. 96—105; *Maria Reho*. Le Testimonianze degli autori antichi, p. 106—109; *Diana Gergova*. Le scoperte archeologiche piu recenti, p. 110—11; Per saperne di Piu, p. 111.

Средновековие

Аладжов, Ж. За появата и развитието на градоустройствената схема на старобългарските градски центрове. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 1. Вып. 2а. Сек. II. М., 1987, 13—18.

Аладжов, Д. Оборонительная система города-крепости Хасково. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии. Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2а. Сек. VI. М., 1987, 5—11.

Ангелов, Д., Д. Овчаров и А. Попов. Возникновение и развитие средневекового болгарского города. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 1. Вып. 1. М., 1987, 94—104.

Ангелова, С. Средневековый Дрыстр (Силистра). — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 1а. Сек. 5. М., 1987, 5—11.

Антонова, В. Вклад Шумена в развитие средневекового города в Болгарии. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 1а. Сек. 5., М., 1987, 12—19.

Аспарухов, М. Две средневековые церкви Никополя. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2а. Сек. 6. М., 1987, 23—30.

Бакалова, Елка. Роженският манастир. [Албум]. С., Септември, 1990. 107 с. с ил.

Ботев, Златозар и Николай Илиев. Птиците в храната на населението от Вътрешния град на Велики Преслав (IX—X в.). — Археология, 1989, № 4, 40—43.

Ботев, Златозар Н. и Георги К. Рибаров. Птиците в бита на жителите от средновековното селище Хисарлъка (Сливен, X—XII в.). — Изв. музеите Югоизт. България, 12, 1989, 207—212.

Бъчваров, Венцеслав. Символика и астрономически връзки в първобългарския календар. — Култура, 1990, № 2, 79—94.

Вачев, Хитко. Паметник на стеатитовата пластика от Търновград. — Векове, 1990, № 3, 63—66.

Вендель, М. Результаты раскопок в Карасуре близ Рупките (Болгария). — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 1а. Сек. 5. М., 1987, 41—43.

Вернер, Йоахим. Погребалната находка от Малая Перещепина и Кубрат — хан на българите. Отг. ред. Димитър Овчаров. С., БАН, 1988. 56 с., 32 прил.

Рец.: Стамен Михайлов. — Археология, 1990, № 1, с. 64.

Витанов, Димитър. Научноекспертни изследвания върху Перещепинската находка (погребението на хан Кубрат). — Сп. БАН, 1990, № 4, 28—35.

Витлянов, Стоян. Бозduганите от музеите в Плиска, Мадара и Преслав. — Военноистор. сб., 1990, № 4, 168—174.

Выжарова, Ж. Н. Древнеславянские поселения (селища, городища и городища-крепости) на территории Болгарии. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 1. Вып. 1. М., 1987, 105—117.

Вылов, В. Средневековый Бдин и его замок „Баба Вида". — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2а. Сек. 6. М., 1987, 44—46.

Георгиев, П. Церковное строительство в Болгарии во второй половине IX в. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2а. Сек. 6. М., 1987, 63—75.

Джамбов, И. Средневековая крепость „Аневское кале" под Сопотом. К проблеме о средневековом городе Копсис. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2а. Сек. 6. М., 1987, 83—90.

Димитров, Димитър. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава. Варна, Г. Бакалов, 1987. 303 с.

Рец.: Vasilka Tăpkova-Zaimova. De nouveau sur les Protobulgares. — Etud. balk., 1990, No 2, 114—117.

Димитрова, Д. Средневековая крепость в г. Ямболе. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2а. Сек. 6. М., 1987, 91—98.

Долмова-Лукановска, Мария. Нови данни за крепостното строителство на Царевец. — Векове, 1990, № 2, 59—67.

Дочева-Тодорова, Валентина. Модел за систематизиране и метод за възстановяване на средновековната жилищна архитектура в България. — Архит., теор., ист., 1989, № 5, 16—25.

Дочева-Тодорова, В. Феодальное укрепленное жилище в болгарском городе XII—XIV вв. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2а. Сек. 6. М., 1987, 99—108.

Дуранкулак. [Сборник]. Т. 1. Ред. Хенриета Тодорова. С., БАН, 1989. 307 с. с ил.

Съдържа: *Х. Тодорова.* Увод, 5—8; Многослойният археологически обект и методика на проучване, 9—27; Архитектура на средновековното селище, 29—109; *Катя Меламед.* Средновековните некрополи, 111—147; *Стефан Сахно.* Методика за обработка на масовия керамичен материал, 149—158; *Катя Меламед.* Керамика от средновековното селище край Дуранкулак, 159—179; *Явор Бояджиев.* Желязото в живота на населението от средновековното селище край Дуранкулак, 181—196; *Елисавета Божилова и Юлиана Атанасова.* Палеоекологични условия и история на растителността в района на Дуранкулашкото езеро, 197—204; *Добринка Темнискова* и *Катя Дойчева.* Диатомен анализ на езерните утайки от Дуранкулак, 205—211; *Йордан Панайотов и Михаил Михов.* Кратка характеристика на основните продоволствени и технически култури, 213—221; *Васил Василев.* Животновъдство и лов в живота на населението от средновековното селище край Дуранкулак, 223—245; *Тодор Димов.* Изделия от кост и рог от средновековното селище край Дуранкулак, 247—260; *Мери Ковачева.* Археомагнитни изследвания на средновековни пещи от Дуранкулак, 261—268; *Йордан Йорданов и Валерий Чолаков.* Антропологични данни от изследването на костни останки на погребаните в средновековния некропол до Дуранкулак, 269—294; *Христо Ганчев и Ангел Ангелов.* Консервация, реставрация и експониране на средновековното селище край Дуранкулак, 295—300; *Хенриета Тодорова.* Заключение, 301—303; Рез. на руски и френски ез., 304—307.

Корнакова, Л. Локација и функција на сакралните објекти во средновековните градови во Социјалистичка република Македонија. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2а. Сек. 6. М., 1987, 145—156.

Милчев, А. Болгарские крепости — феодальные замки на северных склонах центральной части Стара-планины в XII—XIV вв. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2б, Сек. 6. М., 1987, 19—27.

Морева, Р. Оборонительная система Пловдива в XII—XIV вв. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2б. Сек. 6. М., 1987, 28—34.

Мороз, Йосиф. Символика меча и сабли в культурных традициях южных славян. — Etud. balk., 1990, No 3, 52—63.

По археологически, лингвистични и фолклорни данни.

Нешева, В. Мелник — столица деспотства Алексия Слава. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 1б. Сек. 5. М., 1987, 34—43.

Овчаров, Тодор. Средновековна църква на южния склон на Царевец. — Духовна култ., 1990, № 3, 27—32.

Петрова, Павлина, Йордан Йорданов и Бранимира Димитрова. Некропол от XVII—XVIII в. при с. Сечище, Новопазарска община. — Археология, 1989, № 4, 43—58.

Поливянни, Д. И. Средновековният български град през XIII—XIV век. Очерци. С., Наука и изкуство, 1989. 180 с.

Рец.: Георги Георгиев. — Бълг. етнография, 1990, № 1, 63—65.

Попов, Ат. Тырновская лавра Сорока-мучеников. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2б. Сек. 6. М., 1987, 54—61.

Проблеми на българската история и култура. Втора международна среща по прабългарска археология, Шумен, 1986. С., БАН, 1989. 468 с.

Рец.: Vasilka Tapkova-Zaimova. De nouveau sur les Protobulgares. — Etud. balk., 1990, No 2, 114—117.

Рашев, Рашо. За художественото и културно-историческо значение на рисунките-графити от IX—X в. — Пробл. изкуството, 1990, № 1, 49—55.

Рашев, Р. О генезисе болгарского раннесредневекового города. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 1. Вып. 2б. Сек. 2. М., 1987, 30—36.

Робов, М. Произведения мелкой пластики из церкви Св. Димитрия в Тырнове. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2б. Сек. 6. М., 1987, 85—91.

Славчев, П. Возникновение и развитие средневекового города Тырново. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев 1985 г. Т. 1. Вып. 2б. Сек. 2. М., 1987, 64—69.

Славчев, Петър. Костен гребен от Царевец. — Археология, 1990, № 1, 56—60.

Датиран в XII в.

Ставиский, Вадим. „Христианская топография“ Косьмы Индикоплова и древнерусская княжеская символика. — В: Исследования по славяно-византийскому и западноевропейскому средневековью. Посв. им. Ив. Дуйчева. С., 1988, 132—139. (Studia slavico-byzantina et mediaevalia Europensia, 1).

Станилов, Станислав. Към въпроса за типологията и хронологията на някои старобългарски ремъчни украси. — Векове, 1990, № 3, 89—94.

Станчева, Магдалина. Археологическата информация за градския бит в София през XV—XVIII в. — Бълг. етнография, 1990, № 2, 43—49.

Станчева, Магдалина. Боянската крепост. — Военноистор. сб., 1990, № 4, 36—41.

Станчева, Магдалина. Езикът на археологическата находка. Археологически проучвания на София от XV—XVII в. — С., 1989, № 12, 5—6.

Станчева, М. О городском устройстве и архитектуре средневекового Средеца. Его позднеантичное наследие. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2б. Сек. 6. М., 1987, 121—124.

Станчева, Магдалина. Църковната живопис в защита на народността в София и Софийско. — Векове, 1990, № 2, 10—15.

През османския период.

Степовик, Дмитро. Венецианский „Часословец“ и киевский „Анфологион“. — В: Исследования по славяно-византийскому и западноевропейскому средневековью. Посв. им. Ив. Дуйчева. С., 1988, 171—189. (Studia slavico-byzantina et mediaevalia Europensia, 1).

Българо-руски художествени връзки през османското владичество.

Стоянов, Г. Средневековые церкви и монастыри поречья Струмы и Струмешницы (Юго-Западная Болгария). — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2б. Сек. 6. М., 1987, 125—130.

Тотев, К. Произведения мелкой каменной и керамической пластики из Тырновграда. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2б. Сек. 6. М., 1987, 131—137.

Тотев, Константин. Релефни керамични икони от епохата на Второто българско царство. — Археология, 1990, № 1, 48—56.

Фухс-Гомолка, Г. О континуитете между ранневизантийскими и славянскими мастерскими VI—VII вв. на Нижнем Дунае (на примере стекольного производства). — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 1б. Сек. 5. М., 1987, 94—100. По материали от Ятрус.

Хараламбиева, А. Международен симпозиум по ранносредновековна археология в Матзее [Австрия, от 13 до 16 октомври 1988 г.]. — Археология, 1989, № 4, с. 66.

Щерева, Ирина. Теренни археологически проучвания в областта на средновековието през 1987 г. Състояние и проблеми. — Археология, 1989, № 4, 5—12.

Янков, Д. Стара Загора с VI до XI в. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 1б. Сек. 5. М., 1987, 113—118.

Blankoff, Jean. A propos de la Grivna-Zméevik de Cĕrnigov. — В: Исследования по славяно-византийскому и западноевропейскому средневековью. Посв. им. Ив. Дуйчева. С., 1988, 123—131. (Studia slavico-byzantina et mediaevalia Europensia, 1).

Borisov, Boris D. Djadovo. Bulgarian Dutch, Japanese Expedition. Vol. 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th-12th Century). Tokyo, Tokai University Press, 1989, 393 p., ill., k.

Gjuzelev, V. Medieval Bulgaria. Byzantine empire. Black sea, Venice, Genoa. Villach, 1988. 373 p. ill. (Centre culturel du monde byzantin, 1).

Hadermann-Misguich, Lydie. A propos de la Mavriotissa de Castoria. Arguments iconographiques pour le maintien de la datation des peintures dans la première moitié du XIIIe siècle. — В: Исследования по славяно-византийскому и западноевропейскому средневековью. Посв. им. Ив. Дуйчева. С., 1988, 143—148. (Studia slavico-byzantina et mediaevalia Europensia, 1).

Mijovič, Pavle. La signature du peintre et la datation des peintures de Gračanica. — В: Исследования по славяно-византийскому и западноевропейскому средневековью. Посв. им. Ив. Дуйчева .С., 1988, 149—154. (Studia slavico-byzantina et mediaevalia Europensia, 1).

Нумизматика

Владимирова-Аладжова, Д. Находки печатей из раннесредневекового Шумена. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2а. Сек. 6. М., 1987, 41—43.

Димитров, Камен. Контакти на Тракия през ранноелинистическата епоха според монетните съкровища. — Ист. и обществозн., 1989, № 5—6, 83—88.

Йорданов, И. Имената на селищата в Средновековна България според данните на сфрагистиката. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, 1985 г. Т. 3. Вып. 2а. Сек. 6. М., 1987, 126—138.

Конович, Никулае. Приноси към въпроса за циркулацията на драхмите от Дирахион и Аполония на територията на Тракия. — Археология, 1989, № 4, 17—30.

Прокопов, Иля и Теодора Ковачева. Монетно съкровище от с. Рупци, Плевенски окръг. — Археология, 1990, № 1, 37—43.

Тридесет и две сребърни антични монети от II—I в. пр. н. е.

Poenaru-Bordea, Gh. et Bucur Mitrea. Découvertes monétaires en Roumanie — 1988 (XXXII). — Dacia, 1989, No 1—2, 259—266.

Находки на монети на Марцианопол и средновековна България (Срацимир).

Епиграфика

Банев, Красимир. Addenda et corrigenda epigraphica. — Ист. и обществозн., 1989, № 5—6, 113—120.

Велков, В. Сто години Année épigraphique. — Археология, 1989, № 4, 67—68.

Рождественская, Татьяна. Древнеболгарская епиграфическая традиция и новгородская епиграфика XI—XV вв. — Старобългаристика, 1990, № 2, 51—58.

L'Année épigraphique 1987. Paris, Presses Universitaires de France, 1990. 415 p.

Епиграфски паметници от Горна и Долна Мизия и Тракия на с. 250—266.

Asdracha, G. et *Ch. Bakirtzis.* Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe—XVe siècles). Edition et commentaire historique. 1986, 241—282.

Рец.: О. Иванова. — Виз. временник, 50, 1989, 229—230.

Beševliev, V. Zum Fortleben Alexanders des Grossen in der Spätantike. — In: Zu Alexander d. Gr. Festschrift G. Wirth. Amsterdam, 1987, 1037—1040.

Božilova, V. et L. Mrozewicz. Deus Aeternus in Novae (Moesia Inferior). — Zeitschr. für Papyrologie und Epigraphik, 78, 1989, 178—181.

Gerasimova-Tomova, V. et L. Hollenstein. Drei unpublizierte Meilensteine aus Bulgarien. — In: Labor omnibus unus. G. Walser zum Geburtstag-dargebracht. Stuttgart, 1989, 45—58.

Kolendo, Jerzy. Un chevalier de Cirta dans une inscription de Novae (Mésie Inférieure) découverte en 1987. — L'Africa romana, 9, 1988, 375—381, 1 tabl.

Mazollni, Danilo. Osservazioni sull'epigrafia cristiana in Bulgaria. — В: Исследования по славяно-византийскому и западноевропейскому средневековью. Посв. им. Ив. Дуйчева. С., 1988, 20—28 (Studia slavico-byzantina et mediaevalia Europensia, 1).

Mihailov, G. Il tesoro di Rogozen. Le iscrizioni. Epigraphica, 50, 1988, 9—40.

Mrozewics, L. Domo Dacia. Zu AE 1957, 306. — Zeitschr. für Papyrologie und Epigraphik, 78, 1989, 163—164.

Музейно дело и консервация

Рехо, М. „Заровеното съкровище: императорско сребро от Кайзераугуст" (Рим, 1988 г.). — Археология, 1990, № 1, с. 67.

Рехо, М. Изложба във Венеция под надслов „Финикийците" (март-ноември 1988 г.). — Археология, 1990, № 1, с. 66.

Die Thrakische Silberschatz aus Rogozen, Bulgarien [Katalog 4. Ausstellung]. Bonn, 27. 9. — 6. 10. 1988. — (o. O. [1988]). 202 p., Abb.

Traci. Arte e cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda romanità. Mostra Venezia, Palazzo ducale, 13 maggio — 30 novembre 1989. Milano, 1989. 347 p. ill.

СТОЯНКА БЛАГОЕВА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (главен редактор), ст.н.с. Iст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (зам. гл. редактор), ст.н.с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл.редактор), ст.н.с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст.н.с. Iст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, проф. ИВАН МАРАЗОВ, ст.н.с. Iст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст.н.с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст.н.с. ГЕОРГИ КИТОВ

Литературен сътрудник — *ГАБРИЕЛА ВЛАДИМИРОВА*

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. „Ал. Стамболийски" 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията

Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев", бл. 6. Тел. 71-31

СЪДЪРЖАНИЕ

Румяна Георгиева — Обредни ями в Тракия (края на II—I хил. пр. н. е.) 1
Людмила Дончева-Петкова — Кръстове-енколпиони с образи на светци и надписи: Νηκολαοσ — Βλασηοσ и Γεωργηοσ — Δημητρηοσ 11
Стефан Смядовски — За енколпионите с надписи Νικόλαος, Βλάσιος, Γεώργιος, Δημήτριος . . 19

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Сергей Торбатов — Римска военна диплома от 145 г. от Нигринианис, Долна Мизия . . . 23
Людмил Вагалински — За социалната принадлежност на гладиаторите в Тракия 28
Анна Хараламбиева — Фибули от V в. от Североизточна България 33
Павел П. Георгиев — Отново за първобългарския надпис от Външния град на Плиска (към изучаване на прабългарската религия) . . 38
Иван Йорданов, Димчо Аладжов — Непубликувани оловни византийски печати от Хасковско (I) 44
Лидия Квинто — Отново за индийската статуетка от Разградския музей 56

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Гергана Кабакчиева — Klara Kuzmova — Peter Roth. Terra sigillata v Barbariku, nalezy z germanskych sidliak a pohrebisk na uzemi Slovenska. — Materialia Archaeologica Slovaca. T. IX, Nitra, 1988. 225 p. 61
Павел Стефанов — Е. Флорева. Средновековни стенописи. Буково, 1598. С., 1987, 171 с., 85 ил., 12 сх. 62

ПРЕГЛЕД

Ал. Димитрова-Милчева — XI международен конгрес по античен бронз в Мадрид 65
Ив. Кулев — XXVII международен симпозиум по археометрия 66
Книгопис 68

TABLE DES MATIERES

Rumjana Georgieva — Fosses rituelles en Thrace (fin du IIe—Ier millénaire av. n. ère) 11
Ljudmila Dončeva-Petkova — Croix-enkolpions avec images de saints et des inscriptions Νηκολαοσ — Βλασηοσ и Γεωργηοσ — Δημητρηοσ . 19
Stefan Smjadovski — Concernant les enkolpions avec inscriptions Νικόλαος, Βλάσιος, Γεώργιος, Δημήτριος 22

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Serguej Torbatov — Diplôme militaire romain de l'an 145 de Nigrinianis, Mésie inférieure 27
Ljudmil Vagalinski — Concernant l'appartenance sociale des gladiateurs en Thrace 32
Anna Haralambieva — Fibules du Ve s. de la Bulgarie de Nord-Est 37
Pavel P. Georgiev — Encore au sujet de l'inscription protobulgare de la ville extérieure de Pliska (à l'étude de la religion protobulgare) 43
Ivan Jordanov, Dimčo Aladjov — Sceaux byzantins de plomb non publiés de la région de Haskovo (I) 55
Lidia Kvinto — Encore au sujet de la statuette indienne du Musée de Razgrad 60

CRITIQUE ET RECENSIONS

Gergana Kabakčieva — Klara Kuzmova — Peter Roth. Terra sigillata v Barbariku, nalezy z germanskych sidliak a pohrebisk na uzemi Slovenska. — Materialia Archaeologica Slovaca. T. IX, Nitra, 1988. 225 p. 61
Pavel Stefanov — Е. Флорева. Средновековни стенописи. Буково, 1598. С., 1987. 171 с., 85 ил., 12 сх. 62

REVUE

Al. Dimitrova-Milčeva — XIe Congrès international du bronze antique à Madrid 65
Iv. Koulev — XXVIIe Symposium international d'archéométrie 66
Bibliographie 68

Технически редактор Донка Костова
Коректор Румяна Илиева

Дадена за набор на 2. I. 1991 г. Подписана за печат на 5. IX. 1991 г. Печатни коли 9 Издателски коли 8,40
Формат 60 × 84/8 Издателски индекс 12875 Тираж 1030 Поръчка № 86

Фотонабор — Издателство на БАН
Печатница на Издателство на Българска академия на науките

13000

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 9,50 лв.